

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КОЗУЛЯ ВІТАЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ

УДК 378.014.5:37.043.2(4)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ПОЛІТИКИ ІНКЛЮЗІЇ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ
ПРОСТОРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

011 – Освітні, педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____В.М. Козуля

Науковий керівник: Скиба Юрій Андрійович, доктор педагогічних наук,
доцент.

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Козуля В.М. Імплементация політики інклюзії у Європейському просторі вищої освіти. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки (Політика і лідерство у вищій освіті) – Інститут вищої освіти Національної академії педагогічних наук України, Київ, 2026.

У дисертації наведено теоретичне обґрунтування імплементації політики інклюзії в Європейському просторі вищої освіти й розроблено рекомендації щодо її імплементації у сферу вищої освіти України на національному та інституційному рівнях.

Актуальність дослідження зумовлена інтеграцією України до Європейського простору вищої освіти, а також тим, що нині у вітчизняному просторі вищої освіти імплементація політики інклюзії на інституційному рівні реалізується недостатньою. Крім того, внаслідок війни очікується зростання попиту на інклюзію у вищій освіті, що потребує створення відповідних умов. Можливість здобуття вищої освіти для людей з особливими освітніми потребами характеризує рівень соціального та гуманістичного розвитку держави.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних наукових праць з проблеми інклюзії у вищій освіті засвідчив збільшення наукового інтересу до питання інклюзії в системі вищої освіти як підґрунтя соціальної інклюзії та розвитку потенціалу кожної особистості в громадянському демократичному суспільстві. У вітчизняному науковому доробку актуалізується дослідження питань трансформації вищої освіти для забезпечення інклюзивного навчання та подальшої соціальної інклюзії ветеранів російсько-української війни. Наукові публікації зарубіжних авторів зорієнтовані на розроблення та впровадження методик оцінювання економічних та соціальних витрат, пов'язаних з

перешкодами на шляху до повноцінної участі людей з особливими освітніми потребами в житті соціуму.

Сформульовано поняттєво-термінологічний апарат дослідження проблеми інклюзії в сучасному просторі вищої освіти. Систематизовано підходи до визначення категорій «інклюзія», «інклюзія в освіті», «інклюзивна освіта», «інклюзивне навчання», «інклюзивна освітня політика» та представлено схематичне співвідношення категорій «інклюзія», «інклюзія в освіті» та «інклюзія у вищій освіті» із визначенням їх змістового наповнення. Запропоновано таке визначення поняття «інклюзивне навчання у вищій освіті»: комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної освіти для людей з особливими освітніми потребами, включно з участю у навчанні, культурних заходах і житті закладу, активного зменшення виключення з освітнього процесу та створення єдиного освітнього простору для гетерогенних груп, де головним елементом є пристосування суспільства до потреб осіб з особливими освітніми потребами.

Здійснено періодизацію розвитку феномену інклюзії в національній вищій освіті на основі принципу зміни освітньої парадигми й трансформації ставлення до організації навчання осіб з особливими освітніми потребами та виділено п'ять періодів розвитку вітчизняного нормативно-правового регулювання інклюзії у вищій освіті. Встановлено, що вітчизняне законодавство щодо інклюзії у вищій освіті трансформується відповідно до міжнародних вимог.

Виявлено тенденції та особливості імплементації політики інклюзії в Європейському просторі вищої освіти, яка реалізується на основі поєднання наднаціонального, національного та інституційного рівнів регулювання. Встановлено, що система імплементації охоплює нормативно-регулятивні, аналітично-оцінювальні та рекомендаційні документи, які формують цілісну рамку розроблення, реалізації та моніторингу інклюзивної політики.

Виявлено еволюцію підходу до імплементації політики інклюзії у Європейський простір вищої освіти за комюніке конференцій міністрів країн-

учасниць Болонського процесу – від розгляду інклюзії як складника соціального виміру університетської освіти до її утвердження як важливої характеристики та стратегічного пріоритету розвитку європейської вищої освіти на наступне десятиліття. Наразі цей підхід трансформувався в цілісну політику з чітко окресленими механізмами реалізації, підтримки та моніторингу. Розроблено авторську класифікацію документів, які регулюють процедуру імплементації політики інклюзії у ЄПВО (за рівнем регулювання, рівнем підпорядкуванням або ієрархією документів, рівнем узагальнення інформації про політику інклюзії, за цільовим змістом та за суб'єктами формування).

Проведено аналіз найкращих практик імплементації політики інклюзії на інституційному рівні в провідних європейських закладах вищої освіти й виявлено низку спільних параметрів, що стосуються імплементації політики інклюзії в ЄПВО, зокрема наявність окремої стратегії забезпечення інклюзії під час навчання та студентського життя; створення спеціалізованих адміністративних підрозділів, що відповідають за імплементацію політики інклюзії; створення студентських об'єднань, що опікуються питаннями інклюзії; розроблення окремих програм імплементації політики інклюзії, використання менторства та наставництва для забезпечення інклюзії студентів з малопредставлених груп. Водночас виділено проблему відсутності єдиного логічного поєднання практик та ініціатив у сфері інклюзії.

Встановлено принципи імплементації політики інклюзії у вищій освіті: недискримінації, доступності та безбар'єрності, людиноцентричності, поваги до різноманіття, участі й залучення здобувачів освіти, інтегрованості інклюзії в усі сфери діяльності закладів вищої освіти, а також принцип доказовості й прозорості управлінських рішень.

Визначено методологічні підходи до імплементації політики інклюзії, зокрема людиноцентричного, компетентнісного, системного, інституційного

та доказово-орієнтовного, що забезпечує узгодженість стратегічних орієнтирів із практиками їх реалізації на різних рівнях управління.

Визначено, що ефективність імплементації політики інклюзії залежить від узгодження національного регуляторного впливу з інституційною автономією закладів вищої освіти, інтеграції інклюзії в системи забезпечення якості освіти й впровадження механізмів постійного моніторингу й коригування політик.

Проведено детальне дослідження національного рівня регулювання імплементації політики інклюзії з 2019 року. Відповідно до Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, розвиток системи вищої освіти має враховувати вимоги Болонського процесу, дотримуватися принципу інклюзивності й виконувати вимоги інклюзії. Організаційні аспекти інклюзії у вищій освіті врегульовані Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти». Виявлено невідповідність між законодавчими вимогами та практикою регулювання політики інклюзії у вищій освіті на національному рівні, зокрема: національні вимоги щодо організаційних аспектів інклюзії в закладах вищої освіти мають декларативний та загальний характер, механізм фінансового забезпечення потреб інклюзивних студентів є незрозумілим, заклади вищої освіти мають недостатній кадровий потенціал для реалізації інклюзивного навчання. Комплексний державний підхід до розвитку інклюзивного навчання та конкретні кроки впровадження інклюзії в освітню систему (включно з вищою освітою) представлено в Національній стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року. Проте її імплементація потребує додаткового нормативного конкретизування, залучення ЗВО до кола безпосередніх виконавців і формування дієвих механізмів контролю й підтримки.

Систематизовано сильні та слабкі сторони імплементації політики інклюзії в провідних українських університетах, виявлено зовнішні можливості й загрози імплементації політики інклюзії. Серед позитивних

сторін виявлено наявність внутрішньоуніверситетських програмних документів (стратегій, статутів, концепцій розвитку), що відображають право кожної особистості на здобуття якісної та доступної освіти. Адміністрації закладів освіти спрямовують зусилля на забезпечення безбар'єрного середовища та архітектурної доступності приміщень ЗВО, інформаційної та психологічної підтримки інклюзивних студентів, створення сприятливих умов для формування толерантності й поваги до студентів з ООП. Проте на практиці ці зусилля є недостатніми. Студенти з ООП стикаються з проблемами фізичної доступності приміщень закладів вищої освіти, недостатністю спеціального обладнання для навчання, відсутністю асистентів, недостатньою обізнаністю викладачів зі специфікою викладання для студентів із ООП різних категорій тощо.

Набули подальшого розвитку теорія і практика впровадження елементів європейського досвіду інклюзивного навчання в роботу вітчизняних ЗВО; принципи й тенденції трансформації вітчизняних закладів вищої освіти відповідно до інклюзивної освітньої концепції.

Розроблено пропозиції щодо вдосконалення імплементації політики інклюзії у вітчизняний простір вищої освіти, що передбачають комплексний підхід та виконання заходів на національному та інституційному рівнях. Концептуальні засади імплементації політики інклюзії у вітчизняну вищу освіту на національному та інституційному рівнях розкрито як цілісну систему цінностей, принципів, підходів і механізмів, що визначають логіку трансформації стратегічних цілей політики інклюзії в конкретні управлінські й освітні практики закладів вищої освіти. Запропоновано модель реалізації інклюзивної політики на різних рівнях управління – від національного до інституційного. Національний рівень передбачає внесення змін і доповнень до українського законодавства, зокрема чітке визначення категорії осіб з особливими освітніми потребами, що потребують забезпечення інклюзивного навчання в Національній стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року (із врахуванням реалій воєнного стану та

появи нових категорій людей, що потребують інклюзії); актуалізацію Закону України «Про вищу освіту» відповідно до вимог європейського й національного законодавства та внесення змін у визначення «особи з особливими освітніми потребами»; включення до Операційних планів реалізації Стратегії розвитку вищої освіти в Україні у 2022–2032 роках операційної цілі щодо політики інклюзії та заходів їх досягнення. Для МОН запропоновано розроблення Національного рамкового стандарту імплементації політики інклюзії у ЗВО та Рекомендацій імплементації політики інклюзії в закладах вищої освіти із Типовим переліком документів, що мають прийняти заклади вищої освіти щодо забезпечення інклюзії. Невід’ємною частиною вдосконалення імплементації політики інклюзії визначено створення нового підходу до відображення інформації про інклюзію у вищій освіті в Державній службі статистики України для поліпшення статистичного обліку надання інклюзивної освіти у ЗВО.

На інституційному рівні запропоновано прийняття програмних документів щодо імплементації політики інклюзії; забезпечення фізичної доступності та безбар’єрності, достатньої кількості навчально-методичних матеріалів, спеціального обладнання; створення спеціалізованого адміністративного підрозділу, що відповідатиме за імплементацію політики інклюзії та супровід студентів з ООП на всіх етапах навчання. Важливим елементом імплементації політики інклюзії є підвищення компетентності науково-педагогічних працівників щодо особливостей навчання студентів з ООП, адаптація навчальних програм, розвиток системи дистанційного навчання відповідно до актуальних професій і підвищення доступності дистанційного навчання, забезпечення психологічної підтримки для студентів з ООП, викладачів, інших студентів, створення на базі ЗВО системи реабілітаційних центрів для студентів з ООП. Обґрунтовано, що в українській вищій освіті має реалізовуватися саме концепція інклюзії як «залучення», а підхід Accessible university («створення доступу» або «створення можливостей») бути частиною інклюзії.

Результати дослідження цілком готові до широкого застосування. Ними можуть скористатися органи державної влади та місцевого самоврядування, Міністерство освіти і науки України, заклади вищої освіти, громадські організації, науково-педагогічні працівники й адміністративний персонал закладів вищої освіти, а також члени органів студентського самоврядування.

Ключові слова: інклюзія, політика інклюзії, імплементації політики інклюзії, вища освіта, Європейський простір вищої освіти, заклад вищої освіти, освітній процес.

ABSTRACT

Kozulia, V. M. Implementation of Inclusion Policy in the European Higher Education Area. – Qualifying scientific paper (manuscript).

Doctoral dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in specialty 011 – Educational and Pedagogical Sciences (Higher Education Policy and Leadership) – Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

The dissertation provides a theoretical substantiation for the implementation of inclusion policy in the European Higher Education Area (EHEA) and develops recommendations for its implementation in the higher education system of Ukraine at the national and institutional levels.

The relevance of the study is determined by Ukraine's integration into the European Higher Education Area, as well as by the currently insufficient implementation of inclusion policy at the institutional level in Ukrainian higher education. In addition, due to the war, an increased demand for inclusive higher education is anticipated, which necessitates the creation of appropriate conditions. The opportunity for individuals with special educational needs to access higher education is an important indicator of a country's social and humanistic development.

Analysis of Ukrainian and international scholarly literature on inclusion in higher education has revealed a growing academic interest in this issue as a foundation for social inclusion and the realization of each individual's potential in a democratic civil society. In the Ukrainian research context, there is increasing emphasis on the transformation of higher education to ensure inclusive learning and the subsequent social inclusion of veterans of the Russian-Ukrainian war. Foreign authors focus primarily on developing and implementing methodologies for assessing the economic and social costs associated with barriers to the full participation of people with special educational needs in society.

The study has formulated the conceptual and terminological apparatus for researching inclusion in contemporary higher education. Approaches to defining

the categories “inclusion,” “inclusion in education,” “inclusive education,” “inclusive learning,” and “inclusive educational policy” have been systematized. A schematic representation of the interrelationship between the categories “inclusion,” “inclusion in education,” and “inclusion in higher education” is provided, along with their content. The following definition of “inclusive learning in higher education” is proposed: a comprehensive process of ensuring equal access to quality education for individuals with special educational needs. This process includes participation in academic activities, cultural events, and campus life; the active reduction of exclusion from the educational process; and the creation of a unified educational space for heterogeneous groups, in which the central element is the adaptation of society to the needs of persons with special educational needs.

The development of the inclusion phenomenon in Ukrainian higher education has been periodized based on shifts in the educational paradigm and changes in attitudes toward the education of individuals with special educational needs. Five periods in the evolution of domestic legal regulation of inclusion in higher education have been identified. It is established that Ukrainian legislation in this area is being transformed in line with international standards.

Trends and specific features of inclusion policy implementation in the European Higher Education Area have been identified. This policy is implemented through the interaction of supranational, national, and institutional levels of governance. The implementation system comprises regulatory, analytical-evaluative, and advisory documents that together create a comprehensive framework for the development, implementation, and monitoring of inclusive policies.

The evolution of the approach to inclusion policy within the European Higher Education Area is traced through the communiqués of the Bologna Process ministerial conferences — from viewing inclusion as part of the social dimension of university education to its recognition as a key characteristic and strategic priority for the development of European higher education in the coming decade.

This approach has now matured into a comprehensive policy with clearly defined mechanisms for implementation, support, and monitoring. An original classification of documents regulating the implementation of inclusion policy in the EHEA has been developed (according to level of regulation, hierarchical status, degree of generalization of inclusion-related information, purpose, and authoring entities).

Best practices of inclusion policy implementation at the institutional level in leading European universities have been analyzed. A number of common parameters were identified, including the existence of a dedicated inclusion strategy for learning and student life; the establishment of specialized administrative units responsible for inclusion; student associations focused on inclusion issues; targeted inclusion implementation programs; and the use of mentoring to support students from underrepresented groups. At the same time, the lack of a coherent and logically integrated system of practices and initiatives remains a significant challenge.

The principles of inclusion policy implementation in higher education have been established: non-discrimination, accessibility and barrier-free design, people-centeredness, respect for diversity, participation and engagement of learners, integration of inclusion across all institutional activities, as well as evidence-based and transparent decision-making.

Methodological approaches to inclusion policy implementation have been identified, including human-centered, competency-based, systemic, institutional, and evidence-based approaches. These ensure consistency between strategic objectives and their practical realization at different levels of management.

It is determined that the effectiveness of inclusion policy implementation depends on harmonizing national regulatory frameworks with institutional autonomy, integrating inclusion into quality assurance systems, and establishing continuous monitoring and policy adjustment mechanisms.

A detailed analysis of national-level regulation of inclusion policy implementation since 2019 has been conducted. According to the Strategy for the

Development of Higher Education in Ukraine for 2022–2032, higher education development must align with the Bologna Process, uphold the principle of inclusivity, and meet inclusion requirements. Organizational aspects are regulated by the Cabinet of Ministers Resolution “On Approval of the Procedure for Organizing Inclusive Learning in Higher Education Institutions.” Discrepancies between legislative requirements and actual practice have been identified, particularly the declarative nature of national requirements, the lack of a clear financial support mechanism for inclusive students, and insufficient human resource capacity in higher education institutions. The National Strategy for the Development of Inclusive Education until 2029 provides a comprehensive state approach, yet its effective implementation requires further regulatory specification, the inclusion of higher education institutions as direct implementers, and robust monitoring and support mechanisms.

The strengths and weaknesses of inclusion policy implementation in leading Ukrainian universities have been systematized, along with external opportunities and threats. Positive aspects include the adoption of internal policy documents reflecting every individual’s right to quality and accessible education. University administrations are working to create barrier-free environments, ensure architectural accessibility, and provide informational and psychological support. However, these efforts remain insufficient in practice. Students with special educational needs continue to face physical accessibility barriers, a shortage of specialized equipment and teaching assistants, and inadequate faculty preparedness for teaching diverse categories of students with special educational needs (SEN).

The study further develops the theory and practice of adapting elements of European inclusive education experience to Ukrainian higher education institutions, as well as the principles and trends of their transformation in line with the inclusive education paradigm.

Proposals have been developed for improving the implementation of inclusion policy in Ukrainian higher education. These envisage a comprehensive approach involving coordinated measures at both national and institutional levels.

The conceptual framework is presented as an integrated system of values, principles, approaches, and mechanisms that translate strategic inclusion goals into concrete management and educational practices. A model for implementing inclusive policy across governance levels (national to institutional) is proposed.

At the national level, recommendations include amending Ukrainian legislation (in particular, clarifying the definition of persons with special educational needs in the National Strategy for the Development of Inclusive Education until 2029, taking into account martial law realities), updating the Law of Ukraine “On Higher Education,” and incorporating specific inclusion objectives into operational plans. The Ministry of Education and Science is recommended to develop a National Framework Standard and Recommendations for inclusion policy implementation in higher education institutions, along with a model list of required institutional documents. Improving statistical reporting on inclusion in higher education through the State Statistics Service of Ukraine is also proposed.

At the institutional level, recommendations include adopting dedicated policy documents, ensuring physical and barrier-free accessibility, providing adequate learning materials and equipment, establishing specialized administrative units for inclusion support, enhancing faculty competence regarding students with SEN, adapting curricula, developing accessible distance learning, providing psychological support, and creating rehabilitation centers.

The study argues that Ukrainian higher education should adopt the concept of inclusion as “engagement” (inclusion as participation), while the “Accessible University” approach should be viewed as a component of broader inclusion.

The research findings are ready for wide practical application by state and local authorities, the Ministry of Education and Science of Ukraine, higher education institutions, civil society organizations, academic and administrative staff, and student self-government bodies.

Keywords: inclusion, inclusion policy, implementation of inclusion policy, higher education, European Higher Education Area, higher education institution, educational process.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Козуля В. М. Інклюзивне освітнє середовище: сутність та особливості. *Молодь і ринок*. 2020. №5. С. 131–136. URL: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/216352>
2. Козуля В. М., Скиба Ю. А. SWOT-аналіз інклюзивного освітнього середовища вітчизняних університетів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2020. Вип. 78. С. 110–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_5_2020_78_26
3. Козуля В., Скиба Ю. Еволюція підходу до імплементації політики інклюзії у комюніке конференцій міністрів країн-учасниць Болонського процесу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2023. № 91. С. 123–126. URL: <https://chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/91/25.pdf>
4. Kozulia V. Global and European instruments as the normative basic for inclusion in higher education. *Österreichisches Multiscience Journalal (Innsbruck, Austria)*. VOL 1, No44(2021). November 11, 2021. С.24–27. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5676350>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Козуля В. М. Дефініційний аналіз поняття «інклюзії». *Особистість студента та соціокультурне середовище університету в суспільному контексті: зб. наук. праць IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 трав. 2020 р.)*. Київ, 2020. С. 54. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2020/07/IV_Vseukr.konf_18-05-2020_Zbirnyk.pdf
2. Козуля В. М. Глобальні та європейські документи як нормативне підґрунтя інклюзії у вищій школі. *The VIII International Science Conference*

«*Impact of modernity on science and practice*», Madrid, Spain. April 6–7, 2021, C.110. URL: <https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2021/04/VIII-Conference-Impact-of-modernity-on-science-and.pdf>

3. Козуля В. М. Концептуальні засади імплементації політики інклюзії у вітчизняному просторі вищої освіти. *ELA Conference European Dimension of Education in future Ukraine. Конференція ELA Європейський вимір освіти в Україні майбутнього. (ELA Conference, Київ-Львів, 18-20 грудня 2025 року)*

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗВО – заклад вищої освіти

ЄПВО – Європейський простір вищої освіти

ООП – особливі освітні потреби

ВПО – внутрішньо переміщені особи

НПП – науково-педагогічні працівники

NSC – Національна студентська рада

МОН – Міністерство освіти і науки України

ЗМІСТ

ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ПОЛІТИКА ІНКЛЮЗІЇ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	25
1.1. Теоретичні основи політики інклюзії у вищій освіті	25
1.2. Поняттєво-термінологічний апарат наукового дослідження	42
1.3. Феномен інклюзії у вищій освіті: історичний аспект	60
Висновки до першого розділу	75
РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ ІНКЛЮЗІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ.....	78
2.1. Особливості імплементації політики інклюзії в Європейському просторі вищої освіти.....	78
2.2. Аналіз найкращих практик імплементації політики інклюзії на інституційному рівні в Європейському просторі вищої освіти	99
Висновки до другого розділу.....	123
РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПОЛІТИКИ ІНКЛЮЗІЇ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ПРОСТОРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ	125
3.1. Національний рівень регулювання імплементації політики інклюзії у сфері вищої освіти	125
3.2. Практика імплементації політики інклюзії на інституційному рівні..	141
3.3. Рекомендації щодо вдосконалення імплементації політики інклюзії у вітчизняному просторі вищої освіти	158
Висновки до третього розділу	179
ВИСНОВКИ.....	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187
ДОДАТКИ.....	211

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний глобалізований цифровий світ формує нові вимоги до всіх галузей гуманітарної діяльності людини, зокрема й до системи освіти. Вищу освіту вважають важливим елементом для розширення можливостей індивідів і суспільства. Можливість здобуття вищої освіти для людей з особливими освітніми потребами характеризує рівень соціального та гуманістичного розвитку держави.

Імплементацію політики інклюзії в систему української вищої освіти регулюють, з одного боку, вимоги Болонського процесу, з іншого – євроінтеграційні прагнення нашої держави. Воєнні дії, що точаться в Україні, призводять до збільшення чисельності осіб з особливими освітніми потребами. Здобуття вищої освіти є важливим елементом соціальної інклюзії, що дає можливість особам з особливими освітніми потребами бути повноцінними членами суспільства. Відповідно, в умовах війни питання імплементації політики інклюзії у вищу освіту не втрачає своєї актуальності й набуває все більшого значення.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали:

– концептуальні положення щодо інклюзії та інклюзивного навчання (М. Берегова, А. Вербенець, І. Гевко, О. Дікова-Фаворська, І. Дичківська, А. Колупаєва, Л. Миськів, О. Оржель, І. Перепелюк, Д. Савчук та ін.), а також теоретико-практичні напрацювання з проблем інклюзії у системі вищої освіти та специфіки навчання студентів з особливими освітніми потребами (О. Варецька, Ю. Волчелюк, Г. Давиденко, К. Кольченко, А. Курілко, О. Литвинова, О. Отич, О. Оржель, В. Тимкова, М. Чайковський, Г. Шевчук та ін.). Вагоме значення для дослідження мали результати аналізу європейського досвіду організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти (Г. Давиденко, О. Оржель, О. Отич, Л. Перхін,

О. Петроє, Г. Ферт, Р. Шандра та ін.), а також науково-практичні оцінки економічних і соціальних вигід і втрат, пов'язаних із бар'єрами на шляху до повноцінної участі осіб з особливими освітніми потребами в житті суспільства (R. Moore, Y. Mao, R. Metts, S. Buckup, A. Kemper, L. Banks, S. Polack, E. Tompa та ін.);

- міжнародні джерела правового забезпечення та нормативного регулювання імплементації політики інклюзії у Європейський простір вищої освіти (ЄПВО) – Комюніке конференцій міністрів вищої освіти Європи, Звіти про поступ Болонського процесу, документи Європейської комісії, аналітично-оцінювальні та рекомендаційні документи учасників та стейкхолдерів ЄПВО;

- вітчизняні акти нормативно-правового регулювання інклюзії у вищій освіті (Конституція України (1996 р.), Закони України «Про освіту» (2017 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), тощо; Порядок організації інклюзивного навчання у закладах загальної середньої освіти (2021 р.), Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року (2021 р.), Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки (2022 р.), Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року (2024 р.) та інші).

Узагальнення аналізу наукових досліджень і вивчення практичного стану імплементації політики інклюзії у вітчизняних ЗВО дало змогу виявити низку суперечностей між: потребою виконання взятих Україною в межах Болонського процесу зобов'язань щодо створення інклюзивного освітнього середовища в закладах вищої освіти й недостатньою інтеграцією європейського практичного досвіду імплементації політики інклюзії на інституційному рівні; очікуваним зростанням попиту на інклюзію у вищій освіті в Україні внаслідок війни та недостатнім рівнем архітектурного, матеріально-технічного, кадрового забезпечення імплементації політики інклюзії у систему вищої освіти.

Виявлені суперечності визначили проблемне поле дослідження, зумовлене необхідністю обґрунтування теоретико-методичного й концептуального підґрунтя імплементації політики інклюзії в ЄВПО. Попри значну кількість праць щодо вивчення окремих аспектів інклюзії у Європейському просторі вищої освіти, комплексних та системних досліджень щодо імплементації політики інклюзії у вітчизняну систему вищої освіти як частину ЄПВО на національному та інституційному рівні досі немає. В умовах війни інклюзія у вищій освіті стає невід’ємним компонентом соціальної інклюзії, що зумовлює додаткову увагу до імплементації політики інклюзії з боку наукової спільноти й суспільства.

Отже, актуальність проблеми імплементації політики інклюзії у сферу вищої освіти, її соціальна та науково-практична значущість, недостатня теоретична й практична розробленість зумовили вибір теми дисертаційного дослідження **«Імплементація політики інклюзії у Європейському просторі вищої освіти»**.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційного дослідження пов’язаний з науковими темами відділу взаємодії вищої освіти та ринку праці Інституту вищої освіти НАПН України «Механізми взаємодії вищої освіти та ринку праці» (НДР 0112U002214, 2022–2024 рр.), «Механізми розвитку інноваційної діяльності університетів в умовах повоєнного відновлення України» (НДР 0125U000523, 2025–2026 рр.). Тема дисертації затверджена Вченою радою Інституту вищої освіти НАПН України (протокол від 21 січня 2021 р. №1/8), уточнена Вченою радою Інституту вищої освіти НАПН України (протокол від 29 грудня 2025 р. №15).

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні імплементації політики інклюзії в Європейському просторі вищої освіти й розробленні рекомендацій щодо її імплементації у сферу вищої освіти України.

Відповідно до мети дослідження, визначено такі **завдання**:

1. Визначити стан розробленості проблеми інклюзії у вищій освіті й уточнити поняттєво-термінологічний апарат.
2. Встановити феномен інклюзії у вищій освіті в історичному аспекті.
3. Виявити тенденції та особливості імплементації політики інклюзії в Європейському просторі вищої освіти й здійснити аналіз найкращих практик.
4. Розробити та обґрунтувати концептуальні засади імплементації політики інклюзії у сфері вищої освіти на національному та інституційному рівні.
5. Сформувати рекомендації щодо вдосконалення політики інклюзії у вітчизняному просторі вищої освіти.

Об’єкт дослідження – політика інклюзія в Європейському просторі вищої освіти.

Предмет дослідження – напрями, принципи, цінності й підходи імплементації політики інклюзії в Європейському просторі вищої освіти.

Методи дослідження. Для досягнення мети й розв’язання поставлених завдань використано систему теоретичних та емпіричних методів:

- теоретичний аналіз – для концептуалізації психологічної і педагогічної наукової літератури з проблеми дослідження, вивчення нормативно-правових документів у галузі інклюзії у вищій освіті, словників, енциклопедій, інтернет-ресурсів, авторефератів дисертацій, дисертацій;
- історіографічний, структурно-функційний, ретроспективний аналіз – для розгляду парадигмальної зміни ставлення до «особливих освітніх потреб»; дослідження еволюції підходів до інклюзії в системі освіти; вивчення розвитку правового регулювання імплементації політики інклюзії у Європейський простір вищої освіти; визначення періодів розвитку вітчизняного нормативно-правового регулювання інклюзивного навчання в закладах вищої освіти;
- узагальнення – для опрацювання та інтерпретації документації, продуктів дослідно-пошукової роботи науковців і практичної діяльності адміністрацій зарубіжних і вітчизняних закладів вищої освіти;

- порівняльний аналіз – для систематизації та узагальнення політики та практик імплементації політики інклюзії в зарубіжних та вітчизняних закладах вищої освіти; зіставлення нормативно-правових актів імплементації політики інклюзії у вітчизняній системі вищої освіти з вимогами Болонського процесу;

- проєктування та графічне моделювання – для наочного представлення результатів дослідження.

Наукова новизна здобутих результатів полягає в тому, що *вперше*:

- *виявлено тенденцію* використання комплексного підходу до імплементації політики інклюзії в ЄПВО (від політичної підтримки на міжнаціональному та національному рівнях до реалізації окремих проєктів щодо сприяння інклюзії та кооперації окремих університетів в альянси з метою сприяння якості, інклюзивності та конкурентоспроможності вищої освіти в рамках Болонського процесу);

- *визначено* принципи (недискримінації, рівності можливостей, доступності й універсального дизайну, поваги до різноманіття, участі й залучення, соціальної справедливості й сталого розвитку), цінності (прав людини, справедливості, різноманітності, доступності, академічної свободи, інституційної автономії та соціальної відповідальності закладів вищої освіти) та підходи (людиноцентричний, компетентнісний, комплексний і доказово-орієнтований) імплементації політики інклюзії в ЄПВО;

- *здійснено періодизацію* розвитку феномену інклюзії в національній вищій освіті на основі принципу зміни освітньої парадигми ставлення до організації навчання осіб з особливими освітніми потребами та виділено періоди: формування законодавства про вищу освіту й захист прав осіб з інвалідністю (1991–1996 рр.); формування базового законодавства про вищу освіту й захист прав осіб з інвалідністю (1996–2009 рр.); концептуалізації інклюзії у вищій освіті (2010–2013 рр.); формалізації інклюзії у вищій освіті (2014–2018 рр.); імплементації політики інклюзії у вищій освіті (2019 р. і донині);

– *розроблено класифікацію* документів за визначеними критеріями (за рівнем регулювання, ієрархією, ступенем узагальнення змісту, функційним призначенням та суб'єктами формування), що регламентують політики та процедури імплементації інклюзії в ЄПВО, що дало змогу систематизувати підходи до управління інклюзивною політикою у вищій освіті.

– *удосконалено:*

– поняття «інклюзивне навчання у вищій освіті» у частині його трактування як «комплексного процесу забезпечення рівного доступу до якісної освіти для людей з особливими освітніми потребами, включно з участю в навчанні, культурних заходах і житті закладу, активного зменшення виключення з освітнього процесу та створення єдиного освітнього простору для гетерогенних груп, де головним елементом є пристосування суспільства до потреб осіб з особливими освітніми потребами»;

– організаційно-управлінські, нормативно-інституційні механізми імплементації політики інклюзії в діяльність вітчизняних закладів вищої освіти на основі європейського досвіду;

Практичне значення результатів дослідження. Полягає у формулюванні рекомендацій щодо вдосконалення політики інклюзії на національному та інституційному рівнях. Розроблені пропозиції передбачають внесення змін та доповнень до чинних нормативно-правових актів, що регулюють інклюзивне навчання в ЗВО та вдосконалення інструментів відображення інформації про інклюзію у вищій освіті в Державній службі статистики України.

Отримані результати створюють теоретичне підґрунтя для подальшого вдосконалення політики інклюзії у вищій освіті України та можуть бути використані у процесі розроблення національних стратегій, інституційних програм розвитку, а також у практиці управління закладами вищої освіти для формування інклюзивного, соціально відповідального освітнього середовища та розроблення навчально-методичних матеріалів з проблеми інклюзій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації оприлюднено на науково-практичних конференціях і заходах різного рівня: The VIII International Science Conference «Impact of modernity on science and practice» (Мадрид, Іспанія, 2021), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Особистість студента та соціокультурне середовище університету в суспільному контексті» (Київ, Україна, 2020), Конференції ELA «Європейський вимір освіти в Україні майбутнього» (Київ, Україна, 2025), методологічному семінарі «Тенденції та особливості взаємодії вищої освіти та ринку праці в умовах війни та повоєнного відновлення України» (Київ, Україна, 2025) та фахових семінарах Інституту вищої освіти НАПН України (2022–2025).

Особистий внесок здобувача в працях, опублікованих у співавторстві, полягає у: [48] – визначенні еволюції підходу до імплементації політики інклюзії у Європейський простір вищої освіти, викладеного в комюніке конференцій країн-учасниць Болонського процесу; [51] – дослідженні практики імплементації політики інклюзії у провідних вітчизняних закладах вищої освіти та інтерпретації результатів у форматі матриці SWOT-аналізу.

РОЗДІЛ 1

ПОЛІТИКА ІНКЛЮЗІЇ У СФЕРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Теоретичні основи політики інклюзії у вищій освіті

Здобуття освіти є одним з ефективних механізмів розвитку особистості й підвищення соціального статусу. Вища освіта дає свободу вибору життєвих цілей, духовну й матеріальну незалежність, надає життєвої стійкості, гармонізує існування, що є надзвичайно важливим для людей з особливими потребами.

Здобуття професії дає змогу забезпечити соціальну затребуваність і фінансову незалежність. У громадському аспекті доступність вищої освіти для осіб з особливими потребами характеризує ступінь розвитку демократичних процесів, виступає показником гуманізації та інтеграції суспільства, реалізації соціального партнерства й турботи суспільства про найбільш незахищені верстви.

Аналіз наукових джерел щодо проблеми інклюзії в освіті було здійснено в хронологічному порядку. Передусім варто відзначити, що в західних країнах інклюзивна практика у вищій освіті існує більш тривалий час, ніж в Україні, і тому набула значного поширення. Зокрема, у середині 80-х років XX ст. помічниця держсекретаря департаменту освіти США М. Уїлл (M. Will) [194, с. 412] запропонувала трансформувати принципи організації навчання дітей з особливими освітніми потребами. Упровадження інклюзії в теорію та політику сучасної освіти, запропоноване М. Уїлл, передбачало об'єднання в школах США спеціальних програм із загальноосвітніми для «забезпечення виконання індивідуальних освітніх планів, заснованих на індивідуальних освітніх потребах» [194, с. 413].

Вивчивши європейський досвід організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти на початку 90-х років XX ст., варто погодитися з

позицією Г. В. Давиденко та розкрити суттєвий внесок британських педагогів і соціологів. Зокрема, С. Корлеттом (S. Corlett) та Д. Купером (D. Cooper) «зібрано соціологічну інформацію про потреби студентів з інвалідністю й розроблено методики упровадження гнучкого навчання, підвищення рівня успішності та створення оптимальних умов перебування осіб з особливими освітніми потребами у студмістечку. Педагогами Г. Сільвером та П. Сільвером (H. Silver, P. Silver) здійснено проєктування інклюзивного освітнього процесу в Оксфордському університеті. Психологічні аспекти, що включають формування життєвого досвіду, адаптації, самоусвідомлення, переживання депривації у спеціально створеному середовищі, досліджувалися Дж. Беллоу, М. Девісом, Т. Ньюменом та ін. (J. Bellew, M. Davies, T. Newman)» [22, с. 28].

У вітчизняній науці питання імплементації політики інклюзії у вищій освіті вивчають у контексті соціальних, психологічних, педагогічних, філософських та юридичних аспектів. За останнє десятиріччя науковий інтерес до формування інклюзивного освітнього середовища у закладах вищої освіти неухильно зростає.

Грунтовне вивчення питання соціалізації осіб з особливими освітніми потребами шляхом інклюзивного навчання представлено в працях О. М. Дікової-Фаворської. Так, у докторській дисертації «Соціологічна концептуалізація освіти осіб з функціональними обмеженнями здоров'я» (2009 рік) [30] авторка розглядає систему вищої освіти як основний канал соціальної інтеграції та чинник самореалізації молодого людини. Для осіб з особливими освітніми потребами «здобуття престижної спеціальності та гідно оплачуваної професії стає чи не єдиною можливістю подолати стан відчуження та соціальної ексклюзії» [30, с. 28]. Акцент зроблено на соціалізації людей з функціональними обмеженнями: дослідниця виділила групи осіб з вадами здоров'я та розробила технологічні алгоритми роботи з абітурієнтами й студентами з функціональними обмеженнями здоров'я в рамках інклюзивної освіти.

Окремий пласт досліджень стосується проблем та бар'єрів упровадження інклюзії в систему вищої освіти України. У колективній монографії «Особа з функціональними обмеженнями в колі проблем здоров'я – навчання – працевлаштування» (2009 рік) [29], О. М. Дікова-Фаворська відзначає, що невід'ємною умовою інклюзії студентської молоді з функціональними обмеженнями визначають доступність середовища закладів вищої освіти (архітектурну безбар'єрність, умови навколишнього середовища, пристосування транспорту для користувачів інвалідних візків тощо).

Ю. І. Волчелюк у статті «Інклюзивна освіта як чинник соціальної адаптації студентів з особливими потребами» (2010 рік) розглядає інклюзивну освіту як «важливий чинник соціальної адаптації студентів з особливими потребами» [18, с. 19]. Дослідниця зазначає, що інклюзія у вищій освіті корисна не лише для осіб з особливими потребами, а й для їхніх однолітків і батьків. Для однолітків інклюзивне навчання сприяє «розвитку емпатії, толерантності, об'єктивній оцінці власних можливостей, формуванню реалістичного світогляду» [18, с. 19]. Для батьків позитивними наслідками є послаблення напруженості, поліпшення емоційного стану, підвищення ефективності навчально-виховної та реабілітаційно-корекційної роботи.

Ю. В. Богінська в монографії «Соціально-педагогічна підтримка студентів з обмеженими можливостями у вищих учбових закладах: теорія і практика» (2012 рік) серед бар'єрів інклюзивного навчання у закладах вищої освіти визначає «фінансову, інформаційну, емоційну та комунікативну складові, а також безпосередньо фізичні обмеження молоді з особливими потребами» [6, с. 112].

А. О. Курілко та С. В. Бреус у статті «Ефективність української вищої освіти в контексті впровадження інклюзивної освіти у вищих навчальних закладах» (2013 рік) [62] висловлюють тезу, що впровадження інклюзивної освіти у ЗВО сприятиме підвищенню ефективності української вищої освіти

загалом. Погоджуючись із зазначеним підходом, варто наголосити на важливості імплементації політики інклюзії у вітчизняні заклади вищої освіти.

У докторській дисертації Г. В. Давиденко «Теоретико-методичні засади організації інклюзивного навчання у вищих навчальних закладах країн Європейського Союзу» (2015 рік) [22] ґрунтовно досліджено досвід організації інклюзивного навчання в закладах вищої освіти ЄС (із врахуванням адміністративних, юридичних, ментальних, традиційних аспектів) та запропоновано модель впровадження основних здобутків системи інклюзивного навчання європейських університетів у вищу освіту України. Авторка наголошує, що «менталітет сучасного європейця (німця, француза, італійця, британця) сприймає інвалідність як один із природних станів людини, як стимул до діяльності й активності» [22, с. 218]. Аналогічний підхід суспільства до осіб з інвалідністю необхідно формувати і в Україні.

О. В. Заярнюк, розглядаючи проблеми інклюзивної освіти в Україні в статті «Інклюзивна освіта в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення» (2015 рік) [38], визначає макро-, мезо- та мікрорівні перешкод. Перешкоди макrorівня зумовлені істотною роллю держави в розвитку інклюзивної освіти й пов'язані із законодавчим забезпеченням інклюзії у ЗВО. Перешкоди мезорівня пов'язані із суспільною свідомістю (стереотипами щодо сприйняття осіб із особливими освітніми потребами), а також відсутністю стандартів і програм соціалізації на рівні системи вищої освіти. Перешкоди мікрорівня пов'язані з діяльністю конкретних організацій та фахівців, окремих людей (складнощі психологічного прийняття викладачами самої можливості спільного навчання, професійні установки, стереотипи та дії щодо студентів з особливими освітніми потребами). Для кожного рівня перешкод автор виділяє організаційні та економічні важелі впливу на активізацію розвитку інклюзивної освіти в Україні.

Грунтовні дослідження особливостей створення інклюзивного освітнього простору в закладах вищої освіти представлено в науковому доробку М. Є. Чайковського. У монографії «Соціально-педагогічна робота з молоддю з особливими потребами в інклюзивному освітньому просторі» (2015 рік) [122] автор розглядає інклюзивний освітній простір як поєднання внутрішнього інклюзивного середовища (безпосередньо у закладі вищої освіти) та зовнішнього інклюзивного середовища (освітнє середовище в різнорівневих закладах освіти, що регулюється на законодавчому рівні, спрямовується і координується органами місцевої влади, має відповідну соціальну інфраструктуру та підтримку громадських організацій).

Особливої уваги в контексті дослідження заслуговує висвітлений у навчальному посібнику М. Є. Чайковського «Особливості впровадження інклюзії у вищому навчальному закладі» (2015 рік) [121] практичний досвід роботи із молоддю з особливими потребами, а також впровадження інтегрованого та інклюзивного навчання у закладах вищої освіти.

Комплексні та системні дослідження розвитку інклюзивної освіти в Україні представлено в науковому доробку А. А. Колупаєвої. У монографії «Інклюзивна освіта: від основ до практики» (2016 рік) [54] авторка вивчає генезис, понятійно-термінологічний апарат та основні принципи інклюзивної освіти як моделі соціального устрою, аналізує українське та міжнародне освітнє законодавство щодо навчання осіб з обмеженими можливостями здоров'я, досліджує зарубіжний досвід інклюзивної освіти. Хоча практичні рекомендації в роботах А. А. Колупаєвої стосуються переважно інклюзії в системі загальної шкільної освіти, проте концептуальні засади лишаються єдиними і для вивчення проблеми інклюзії у вищій освіті.

У докторській дисертації «Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору» (2016 рік) М. Є. Чайковський [123] розробив та здійснив апробацію педагогічних технологій соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами у закладах вищої освіти, які передбачають

«заходи внутрішньої діяльності (побутову реабілітацію, подолання дискримінації, психологічне консультування; допомогу у розв'язанні проблем; сприяння розвитку потенційних творчих можливостей; соціальну просвіту, соціальну адаптацію, соціально-педагогічну та психологічну реабілітацію, оздоровлення, організацію відпочинку, залучення до суспільно корисної діяльності тощо) та зовнішньої діяльності (вплив на думку громадськості, пошук ділових партнерів, фандрайзинг тощо)» [123, с. 62].

На нашу думку, вкрай важливими є проведені М. Є. Чайковським емпіричні дослідження інклюзивної освіти у ЗВО, на основі яких отримано результати щодо наявності упередженого ставлення до інклюзивного навчання серед викладачів та зміни поведінки студентів, які навчаються з молоддю з особливими освітніми потребами (надмірна емоційність, недостатня вимогливість до себе, нездатність визначити доцільні методи соціальної допомоги). Висновки автора стали головним орієнтиром впровадження технологій соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в практику.

Цікавий підхід висловлює О. М. Дікова-Фаворська в монографії «Інклюзія в освіті: повсякденні практики та процедура оцінювання» (2016 рік) [31]. Обґрунтовуючи важливість інклюзії у вищій освіті, авторка дотримується позиції доцільності збереження спеціалізованих закладів освіти, щоб особи з особливими освітніми потребами мали вибір місця навчання відповідно до індивідуальних можливостей подолання наявних бар'єрів.

Н. В. Матвеева в статті «Інклюзивна освіта в Україні: соціально-педагогічний аспект» (2017 рік) [68] виокремлює значення вищої освіти для соціалізації осіб з особливими освітніми потребами. Авторка наголошує на необхідності надання чотирьох видів соціальних послуг в процесі інклюзивного навчання, зокрема:

1. Освітні соціальні послуги, що спрямовані на здобуття освіти відповідного рівня на основі державних гарантій та стандартів з урахуванням психофізичного розвитку кожного студента.

2. Психологічні, медичні та соціально-медичні послуги.

3. Юридичні послуги.

4. Інформаційні та соціально-побутові послуги [68, с. 185].

Водночас зміст та обсяг соціальних послуг у процесі інклюзивного навчання, на думку Н. В. Матвєєвої, має визначатися індивідуально для кожного студента з особливими потребами залежно від його фізичного стану та потреб. Основою для їх надання є «індивідуальні плани та рекомендації експертів щодо варіантів та можливостей задоволення запитів студентів з особливими потребами» [68, с. 183].

Окремий пласт досліджень стосується проблем та бар'єрів упровадження інклюзії в систему вищої освіти. На важливості забезпечення фізичного безбар'єрного середовища в закладах вищої освіти завдяки інженерно-архітектурним рішенням наголошується в дослідженнях А. Мори́на та Р. Карбалло (A. Moriña and R. Carballo, 2017) [168]. Невідповідність інфраструктури, фінансові обмеження та невідповідність викладачів є бар'єрами на шляху впровадження інклюзії в систему вищої освіти.

Розглянувши бар'єри упровадження соціальної інклюзії у вітчизняних закладах вищої освіти та досвід європейських ЗВО, Г. В. Давиденко в статті «Упровадження соціальної інклюзії у закладах вищої освіти: бар'єри та шляхи їх подолання» (2018 рік) пов'язує бар'єри, що гальмують розвиток інклюзії у системі вищої освіти України з «недостатнім рівнем підготовки абітурієнтів з особливими освітніми потребами; неготовністю матеріально-технічної бази та працівників закладів вищої освіти до роботи в умовах інклюзії; непридатністю до інклюзії традиційних методів та форм навчання, а також неготовністю студентського культурно-освітнього середовища» [23, с. 124]. Для кожного з виділених бар'єрів авторка деталізує причини їх

виникнення, короткострокові та довгострокові заходи їх подолання. Авторка відзначає, що «запровадження інклюзивної освіти у вищій школі перебуває на початково-перехідному етапі й тісно пов'язане з упровадженням Болонської системи кредитно-рейтингового навчання» [23, с. 125]. Погоджуючись з позицією авторки, слід зауважити, що Болонська система сприяє практичній імплементації політики інклюзії, «зокрема в таких аспектах, як дистанційне навчання, індивідуальний графік складання проміжних та рубіжних модулів, формування індивідуального рейтингу студента тощо» [23, с. 124].

О. Н. Литвинова та І. Р. Стадницька, розглядаючи інклюзивне навчання в закладах вищої освіти як важливий шлях до самореалізації (2018 рік), наголошують на існуванні проблем, пов'язаних з «недостатнім рівнем якості загальної середньої освіти осіб з особливими освітніми потребами, що створює перешкоди при їх вступі до закладів вищої освіти», та недостатньою «консолідацією зусиль інвалідів (в силу як суб'єктивних, так і об'єктивних обставин) у частині відстоювання своїх прав, у тому числі й права на здобуття освіти» [64, с. 41].

А. Харківська, досліджуючи інклюзивну освіту в закладах вищої освіти (2018 рік), визначає її як «соціально-педагогічний феномен, що полягає в побудові такого освітнього процесу, де студенти з особливими освітніми потребами навчаються разом з іншими студентами; забезпечує успішну соціалізацію та максимально можливу особистісну та професійну самореалізацію» [119]. Авторка наголошує, що управління інклюзією у вищій освіті потребує зусиль з боку держави, суспільства, адміністрації та педагогічного колективу закладу вищої освіти.

На думку А. Харківської, забезпечення інклюзії потребує організації корекційної допомоги та психолого-педагогічного супроводу розвитку і соціалізації студентів із особливими потребами, а також створення в закладах вищої освіти спеціальних навчально-реабілітаційних підрозділів, які

сприятимуть підвищенню рівня доступності та якості вищої освіти для студентів із різним рівнем здоров'я.

Використання запропонованого підходу, на нашу думку, потребує контролю діяльності навчально-реабілітаційних підрозділів, оскільки надмірний акцент на відмінностях в організації навчання студентів з особливими освітніми потребами суперечитиме самій філософії інклюзії.

Окремий пласт досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців присвячено вивченню ролі учасників освітнього процесу для забезпечення інклюзії у вищій освіті. Заклади вищої освіти визнані важливою складовою забезпечення соціалізації осіб з особливими освітніми потребами. Формування інклюзивного освітнього середовища потребує трансформації ставлення студентів, викладачів, уряду та суспільства. Словенські вчені Т. Штембергер та В. Кішвардей (T. Štemberger and V. R. Kiswarday, 2018) [179] визначають саме викладачів головним елементом забезпечення інклюзії у вищій освіті. На думку фінського науковця Т. Саловііта (T. Saloviita, 2018) [175], викладачам необхідно розвивати інклюзивні цінності, позитивні установки та віру в інклюзивні стратегії. Ставлення викладачів впливає на освітнє середовище в групах, зокрема негативне ставлення може стати суттєвим бар'єром для інклюзивної освіти. Так, у дослідженнях Дж. Монсена (J. Monsen, 2014) [166] наведено дані про те, що викладачі закладів вищої освіти з менш сприятливим ставленням до інклюзії були свідками випадків прояву незадоволення серед студентів і труднощів у спілкуванні між ними. Тому позитивне ставлення є важливим чинником, який сприяє інклюзивній освіті.

Г. Й. Шевчук у статті «Проблеми доступності вищої освіти для осіб з особливими потребами в Україні» (2018 рік), розглянувши зарубіжний досвід та вітчизняну практику організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти, доходить висновку, що «створення освітніх умов для студентів з особливими освітніми потребами переважно залежить від зусиль сім'ї» [128], тоді як роль однокурсників, науково-педагогічних працівників та

адміністрації ЗВО є другорядною. Особливості процесу організації співпраці з батьками під час інклюзивного навчання досліджуються також у статті О.В. Варецької «Інклюзивне навчання: співпраця з батьками» (2023) [12].

На нашу думку, провідну роль відіграють батьки або опікуни для інклюзивного навчання в закладах середньої освіти в той період, коли відбувається становлення особистості. У вищій освіті інклюзія все ж таки більшою мірою залежить від учасників освітнього процесу (викладачів, студентів-однокурсників, адміністрації закладів вищої освіти).

У цьому контексті важливого значення набуває специфіка підготовки фахівців для роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища. Наукові дослідження в цьому напрямку проводить І. А. Малишевська [67]. У монографії «Теоретико-методичні основи підготовки фахівців психолого-педагогічного профілю до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища» (2018 рік) запропоновано концепцію фахової підготовки психолого-педагогічних кадрів до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища, визначено основні закономірності, зміст і механізми проектування освітнього процесу закладу вищої педагогічної освіти, виокремлено систему базових принципів, що забезпечують його результативність і визначають наукові орієнтири розвитку, зокрема технологічний та компетентнісний підходи, засновані на впровадженні сучасних педагогічних інновацій. Вивчення та систематизацію основних форм професійного розвитку науково-педагогічних працівників в Україні проведено О. М. Отич [81, с. 108–109]. Погоджуючись з позицією О. В. Варецької та О. В. Хаустової [13], наголосимо, що науково-методичний супровід професійного розвитку вчителів у системі післядипломної педагогічної освіти є суттєвим для забезпечення якісного процесу інклюзивного навчання.

Т. П. Кучай та О. В. Кучай у статті «Теоретичні основи інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» (2019 рік) наголошують на необхідності забезпечення організаційно-архітектурної доступності закладів вищої освіти.

Також автори акцентують на важливості психолого-педагогічного забезпечення інклюзивної освіти у закладах вищої освіти та наявності підвищених вимог до всіх учасників освітнього процесу – студентів, викладачів, адміністрації [63, с. 162].

О. М. Отич [80] відносить питання формування інклюзивної інфраструктури закладів вищої освіти до педагогічних проблем, оскільки інфраструктура безпосередньо впливає на процес навчання.

Загалом, проведений аналіз дає змогу зробити висновок, що у XXI ст. інклюзивну освіту визнано одним з основних прав людини і базисом прозорого й справедливого суспільства [152]. ЮНІСЕФ рекомендує не забороняти учням відвідувати школи та університети через передбачувані відмінності в навчанні. У концепції Європейського освітнього простору трендом стає соціальна інклюзія – забезпечення доступу до вищої освіти так званих «недопредставлених» груп населення, до яких «зараховуються будь-які соціальні групи, де частка здобувачів вищої освіти істотно менша від середніх показників відповідних вікових груп» [4]. Зокрема, це «родини з низькими доходами; родини, де батьки мають низький соціальний статус; родини, що проживають у важкодоступних і віддалених регіонах та в сільській місцевості; біженці і мігранти; сироти; особи із захворюваннями; мовні, етнічні та релігійні меншини; студенти, що мають доглядати за хворими членами родини чи особами похилого віку тощо» [4]. Тобто відбувається розширення категорії «особливих освітніх потреб» з відмінностей, пов'язаних з інвалідністю, до будь-яких індивідуальних відмінностей, включно з расою, етнічною приналежністю, статтю, сексуальною орієнтацією, мовою або соціально-економічним статусом.

Останні дослідження бельгійських дослідників Е. Еммерса, Д. Басенса та К. Петрі (E. Emmers, D. Baeyens and K. Petry, 2020) [144, с. 142] свідчать, що саме викладачі перебувають в авангарді трансформації вищої освіти й повинні створити інклюзивну культуру, яка містить заохочення інклюзивних цінностей і практик. Однак вони стикаються з багатьма проблемами,

особливо в країнах з культурним різноманіттям і різними потребами в навчанні.

Комплексне обґрунтування значення інституційних, інфраструктурних і стратегічних чинників у процесі імплементації політики інклюзії у вищій освіті представлено у працях О. М. Отич та О. Ю. Оржель. Зокрема, у публікаціях «Інклюзивна інфраструктура університету як чинник безбар'єрності вищої освіти» (О. М. Отич та О. Ю. Оржель) [84] та «Розвиток інклюзивної інфраструктури університету як механізм забезпечення безбар'єрності вищої освіти» (О. М. Отич) [85] особливу увагу приділено ролі університетської інфраструктури як важливого інституційного механізму створення доступного та безбар'єрного освітнього середовища для осіб з особливими освітніми потребами. У науковому доробку О. Ю. Оржель [75] просувається підхід «навчання через служіння», який є інноваційним та може застосовуватися під час планування імплементації політики інклюзії в процес навчання.

Окремий пласт наукових досліджень у сучасному вітчизняному дискурсі інклюзії у вищій освіті стосується адаптаційних практик для ветеранів російсько-української війни. Значущість забезпечення стратегічного підходу до імплементації політики інклюзії у вищій освіті на національному рівні висвітлено у статті О. М. Отич та О. Ю. Оржель «Інклюзія у вищій освіті під час війни: національний рівень регулювання та стратегічні цілі розвитку» (2023 рік) [82]. У статті «Соціальний вимір ЄПВО як стратегія посилення інклюзивності вищої освіти» (О. М. Отич та О. Ю. Оржель, 2024 рік) [83] обґрунтовано, що соціальний вимір, закріплений у принципах і рекомендаціях ЄПВО, є інструментом подолання бар'єрів участі у вищій освіті, сприяє реалізації політики рівних можливостей та соціальної справедливості, а також може бути адаптований у національній системі вищої освіти України. Авторки визначають можливості застосування цих підходів вітчизняними закладами вищої освіти з урахуванням національного контексту і викликів повоєнного відновлення, акцентуючи

увагу на необхідності підтримки відповідних ініціатив на інституційному й політичному рівнях. П. В. Горінов та Р. Г. Драпушко у статті «Право на інклюзивну освіту для ветеранів російсько-української визвольної війни» (2024 рік) [20] обґрунтовують необхідність закріплення правового статусу ветеранів як цільової групи інклюзії в академічному середовищі. Аналогічний акцент представлено у доповіді Р. П. Шерстюка, І. І. Стойка та В. А. Паляниці «Інклюзивна університетська освіта в Україні: реалії і можливості навчання ветеранів війни з особливими потребами» (2024 рік) [129]. У монографії Т. І. Захаріної «Соціальна реінтеграція ветеранів російсько-української війни у закладах вищої освіти» (2025 рік) [36] викладено концептуальні засади соціальної інтеграції через освітні, соціальні й технологічні заходи у ЗВО. Тобто в українській науковій думці відбувається формування міждисциплінарного поля дослідження, що поєднує юридичні, педагогічні та соціокультурні підходи до інтеграції ветеранів у вищу освіту.

У монографії «Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти: теоретико-концептуальні засади, цільові групи, виміри та індикатори» (2024 рік) [76], підготовленій колективом науковців Інституту вищої освіти НАПН України під керівництвом О. Оржель, системно обґрунтовано важливість соціальної інклюзії як ключового напрямку трансформації вищої освіти у післявоєнний період, визначено основні індикатори та фінансові виміри соціальної інклюзії, розглянуто кращі європейські практики. Особливу увагу приділено формуванню нової культури інклюзії у вищій освіті, спроможної відповідати викликам відновлення українського суспільства після війни (О. Оржель «Розділ 1. Соціальна інклюзія у вищій освіті України під час і після війни: причини, передумови, підходи та перспективи», М. Бойченко «Розділ 3. Формування культури соціальної інклюзії у сфері вищої освіти для повоєнного українського суспільства: теоретико-концептуальні засади»). О. М. Петрос в розділі «Аналіз та узагальнення міжнародних і європейських стандартів забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті» провела

грунтовний аналіз міжнародних стандартів інклюзивності. Авторка доводить, що міжнародні та європейські стандарти формують багаторівневу рамку, яка не лише визначає базові принципи рівного доступу та участі, спираючись на цінності справедливості, різноманітності й доступності, але й поступово інституціоналізує інклюзію як важливий орієнтир розвитку вищої освіти у XXI столітті [76, с. 44-71].

Водночас важливо відзначити, що, всупереч поширенню концепції інклюзії у вищій освіті, серед зарубіжних учених і в XXI ст. лишаються прибічники так званої «медичної» моделі інвалідності. У медичній моделі інвалідності природні зміни (порушення), які виникають у зовнішньому вигляді, здібностях і поведінці людини, позначають як «інвалідність» і ідентифікують як проблемні особисті недоліки, що потребують виправлення або лікування. Дотримуючись такої позиції, Д. Байнтон (D. Baynton, 2013) [134] виправдовує наявність диференційованого поводження з людьми з обмеженими можливостями за допомогою переконання в тому, що вони є відмінними від інших з самого початку.

У дослідженнях Д. Анастасіу, Дж. Кауфмана та М. Фуко (D. Anastasiou, J. Kauffmann, M. Foucault, 2011) наголошено, що «взаємодія осіб з різними порушеннями висвітлює реальні проблеми і потреби таких людей та їхніх сімей» [132]. Водночас, на думку дослідників, інклюзія не завжди сприяє залучення людини з особливими потребами до освітнього простору та соціуму в цілому, а також порушує право на освіту, що може бути реалізованим в системі спеціальної освіти для осіб з особливими потребами.

Погоджуючись з позицією Дж. Снятецькі, Дж. Ештона, Г. Перрі та Л. Снелла (J. Sniatecki, J. Ashton, H. Perry and L. Snell, 2019) [177] слід відзначити, що причиною значного поширення медичної моделі інвалідності (або моделі дефіциту) можна вважати відсутність досліджень позитивних аспектів обмежених можливостей в житті людини.

Окремий пласт досліджень зарубіжних науковців висвітлює спроби розробити й впровадити методологію оцінювання економічних та соціальних

витрат, пов'язаних з перешкодами на шляху до повноцінної участі людей з особливими потребами в житті соціуму. Більшість досліджень передбачає використання підходу «знизу вгору», коли дані мікрорівня використовують для оцінювання величини соціальних витрат, втрат у випуску продукції на ринку праці та втрат продуктивності.

Наприклад, у 1997 році Р. Мур, Й. Мао, Дж. Зханг та К. Кларк (R. Moore, Y. Mao, J. Zhang and K. Clarke) [167] оцінили економічне навантаження від хвороб у Канаді. Розрахунки базувалися на теорії людського капіталу та передбачали перенесення прямих та непрямих витрат від хвороб, інвалідності й передчасних смертей у Канаді на випуск продукції та втрати продуктивності.

На початку XXI ст. Р. Меттс (R. Metts) [165] провів оцінювання витрат на виключення людей з особливими потребами із соціального життя у 207 країнах. У звіті, підготовленому для Світового банку, автор представив прогноз річних втрат валового внутрішнього продукту (ВВП) країн через екстраполяцію результатів дослідження Р. Мура. Отримані результати свідчили про потенційні втрати внаслідок виключення людей з особливими потребами із соціального життя від 15% до 40% ВВП. Варто відзначити суттєвий недолік прогнозних оцінок Р. Меттса – припущення, що обставини ринку праці в країнах світу подібні до ситуації в Канаді.

У 2009 році С. Бакуп (S. Baskup) [135] здійснив оцінювання втрат від виключення людей з особливими потребами із соціального життя для економіки десяти країн з низьким та середнім рівнем доходу в Азії та Африці. Спираючись на попередні дослідження, автор запропонував враховувати три компоненти економічних витрат. Перша складова пов'язана зі зниженням продуктивності працюючих людей з обмеженими можливостями через недостатній рівень їхньої зайнятості. Друга складова враховує вищий рівень безробіття серед осіб з інвалідністю порівняно з тими, хто не повідомляє про відсутність інвалідності. Третя складова враховує вищий рівень безробіття серед осіб з інвалідністю порівняно з їхніми

працевдатними однолітками. За оцінками автора, втрати від виключення людей з особливими потребами із соціального життя становили 3–7% ВВП для 10 країн, які брали участь у дослідженні.

Доволі детальне оцінювання потенційних економічних та соціальних вигод від інклюзії у вищій освіті було проведено канадськими вченими під керівництвом А. Кемпера (A. Kemper) [161]. На замовлення уряду Онтаріо вчені вивчили потенційні економічні та соціальні вигоди від п'яти нових стандартів доступності, пов'язаних із Законом про доступність для інвалідів Онтаріо (AODA), запровадженим у 2005 році. Дослідники припустили, що підприємства Онтаріо можуть отримати вигоду від впровадження цих стандартів через:

- розширення доступу до роздрібно́ї торгівлі та туристичних можливостей;
- виходу на глобальні ринки підприємств, орієнтованих на доступність для осіб з особливими потребами;
- підвищення рівня освіти (університети, коледжі та інші заклади вищої освіти зможуть навчати наступне покоління робітників та розробити нову інтелектуальну власність, яка допоможе бізнесу конкурувати на глобальних ринках, орієнтованих на доступність для осіб з особливими потребами).

Науковці дійшли висновку, що нові стандарти дадуть змогу людям з обмеженими можливостями досягти рівності із середнім рівнем освіти мешканців провінції та сприятимуть забезпеченню зайнятості людей з інвалідністю. Економічним наслідком стане збільшення доходів людей з особливими потребами та зростання ВВП на душу населення.

Вивчення соціальних витрат через відсутність інклюзії, проведене у дослідженнях Л. Бенкса та С. Полака (L. Banks and S. Polack) [133], пов'язане із розглядом трьох важливих сфер життя – освітою, роботою/працевлаштуванням та охороною здоров'я. Автори не визначили кількісних або грошових значень, пов'язаних з соціальними витратами, а

зробили висновок про необхідність подальших емпіричних досліджень для розроблення методології оцінювання витрат, покладених на окремих людей, їхні сім'ї та суспільство.

Комплексний підхід до оцінювання переваг інклюзії (зокрема у сфері вищої освіти) запропонували Е. Томпа, А. Мофіді, А. Джета, П. Лахі та А. Бюттген (E. Tompa, A. Mofidi, A. Jetha, P. Lahey and A. Buettgen) [186]. Учені розробили концепцію визначення переваг інклюзії (або вартості виключення людей з особливими потребами із соціального життя для економіки), що враховує 14 сфер: витрати на охорону здоров'я; готівкові витрати; обсяг виробництва та продуктивність праці; якість життя й участь у соціальному житті; тривалість життя; неформальний догляд; витрати на соціалізацію дітей-інвалідів; права людини; транспорт; туризм; загальна продуктивність економіки; адміністрування програм соціального захисту; пенсії; ефект ринкового мультиплікатора. Наведена концепція найкраще відображає чинники оцінювання ефективності ініціатив, пов'язаних із забезпеченням інклюзії у вищій освіті.

Отже, науковий інтерес до імплементації політики інклюзії у системі вищої освіти постійно зростає. Вітчизняні та зарубіжні дослідники дійшли висновку, що вища освіта перетворює людей з особливими потребами з пасивних споживачів соціальних послуг на активних, творчих громадян. Інклюзивний освітній процес у ЗВО стає певною філософією, з якої випливає необхідність створення для студентів з особливими освітніми потребами, з одного боку, рівних з іншими студентами можливостей для навчання, а з іншого – спеціальних умов для реалізації особливих освітніх і соціальних потреб. Значний пласт досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців присвячений бар'єрам на шляху інклюзії у вищій освіті та напрямам їх подолання. Останнім часом зарубіжні автори наукових робіт все більше уваги приділяють розробленню методики та спробам впровадити методологію оцінювання економічних та соціальних витрат, пов'язаних з перешкодами на шляху до повноцінної участі людей з особливими освітніми

потребами в житті соціуму. У працях вітчизняних авторів таких наукових досліджень поки що немає. Питання імплементації політики інклюзії в Європейський простір вищої освіти також розглянуті недостатньо, що й зумовлює необхідність проведення подальших поглиблених досліджень цього напрямку.

1.2. Поняттєво-термінологічний апарат наукового дослідження

Наприкінці XX століття боротьба проти дискримінації в європейських країнах сприяла формуванню нової культурної норми – поваги до національних, расових, етнічних, культурних та інших відмінностей між людьми. Ці процеси в суспільній свідомості слугували поштовхом до кардинальної зміни ставлення до людей з особливими освітніми потребами.

Нині кожен член суспільства має право на здобуття освіти на всіх рівнях. Однак є окрема категорія осіб, яка потребує особливих умов для реалізації цього права. Такою категорією суспільства є особи з інвалідністю. Істотне значення для їх соціалізації має професійна підготовка.

Останнім часом особлива увага і професійно-педагогічної спільноти, і інститутів громадянського суспільства звернена до проблеми інклюзивного навчання осіб з особливими освітніми потребами в системі загальної та професійної освіти. Саме освітня інклюзія максимально відповідає ідеології, яка виключає будь-які форми дискримінації та затверджує рівне ставлення до всіх членів суспільства, створюючи водночас необхідні умови для людей, які мають особливі освітні потреби. Увага до цього питання пов'язана з тим, що саме освітню інклюзію справедливо розглядають як найважливіший механізм інклюзії соціальної. Відповідно, імплементація політики інклюзії в систему вищої освіти як умова включення осіб з особливими освітніми потребами в соціум є вкрай необхідною. Інклюзія як спосіб організації навчання населення з особливими освітніми потребами визнана всією світовою спільнотою найбільш гуманним шляхом розвитку суспільства, тому вона стала однією з провідних стратегій і в українській освітній політиці.

Проведення ґрунтового та системного дослідження передусім потребує визначення поняттєво-термінологічної бази проблеми інклюзії, зокрема сутності термінів «політика» та «інклюзія».

Вивчення словникових джерел дає можливість означити політику як «події і питання внутрішньодержавного і міжнародного суспільного життя» та «напрямок діяльності держави або політичної партії у тій чи іншій галузі у певний період» [14, с. 1035]. Загалом, політика є комплексною та багатозначною категорією, оскільки пов'язана з усіма сферами суспільного життя й людської діяльності. Метою політики, як відзначає М. І. Пірен, є сприяння «задоволенню довготривалих поточних інтересів різних соціальних груп», що реалізовується шляхом «планування, втілення в життя, контролю за процесом і результатом відповідної практичної діяльності» [89, с. 15]. Означений підхід і буде враховуватися у процесі подальшого дослідження.

Перейдемо до вивчення змісту категорії «інклюзія» (від англ. «inclusion» – утримувати, включати, мати місце у своєму складі). Словники української мови визначають інклюзію як процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціумі – насамперед тих, що «мають труднощі у фізичному розвитку» [44], або «громадян з обмеженими можливостями» [43].

Як наголошує Л. І. Миськів, інклюзія передбачає «розроблення й застосування таких конкретних заходів, які зможуть забезпечити кожній особі бути рівноправним учасником суспільного життя, незалежно від наявності тих чи інших індивідуальних особливостей чи відмінностей» [71, с. 221].

А. В. Базилук та О. В. Жулин наголошують, що «інклюзія полягає в адаптації системи до потреб людини» [3, с. 8].

Д. А. Савчук та Ю. Р. Мельник визначають інклюзію як «процес забезпечення того, щоб усі діти й дорослі могли брати участь у житті громади як рівноправні члени, яких поважають і які роблять свій внесок у розвиток громади та суспільства» [107, с. 139].

Н.В. Клименюк визначає інклюзію як «процес рівного співіснування в освітньому середовищі людей і, перш за все, дітей з різними потребами» [46, с. 149].

Національна Асамблея людей з інвалідністю України визначає інклюзію як «політику і процес, які забезпечують повну участь усім членам суспільства в усіх сферах життєдіяльності» [39, с. 42].

Хоча інклюзія стосується насамперед тих осіб, що мають труднощі у фізичному розвитку, проте, як слушно наголошують І. Р. Перепелюк, Х. І. Микитейчук та Р. В. Олійник, особливі потреби можуть бути зумовлені й іншими чинниками – гендером, культурним середовищем, рівнем здібностей, соціально-економічним забезпеченням, релігією та будь-якими іншими чинниками, що впливають на навчання, виховання та розвиток особи. Відповідно, інклюзія передбачає «розроблення й застосування таких конкретних рішень, які дадуть змогу кожній людині рівноправно брати участь в академічному і суспільному житті» [87, с. 62].

Систематизація визначень категорії «інклюзія» представлена в табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Систематизація визначень категорії «інклюзія»

Автор	Поняття	Визначення	Джерело
1	2	3	4
Словники української мови	Інклюзія	Процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціумі – насамперед тих, що мають труднощі у фізичному розвитку	Інклюзія. Тлумачення терміна. Портал української мови та культури Словник. UA
	Інклюзія	Процес збільшення ступеня участі всіх громадян у соціумі – насамперед громадян з обмеженими можливостями	Інклюзія. Словник української мови : у 20 т. / НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд. Київ: Укр. мов.-інформ. фонд, 2015. Т. 6. 991 с.
Н.В. Клименюк	Інклюзія	Процес рівного співіснування в освітньому середовищі людей і, перш за все, дітей з різними потребами	Клименюк Н.В. Інклюзія людей з особливими потребами до суспільного життя: історичний аспект. <i>Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія]</i> . Сер.: Педагогіка. 2009. №. 112, Вип. 99. С. 148–153

Продовження табл. 1.1

1	2	3	4
А. В. Базилюк, О.В. Жулин	Інклюзія	Адаптація системи до потреб людини	Базилюк А.В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку / А. В. Базилюк, О. В. Жулин. Економіка та управління на транспорті. Київ : НТУ, 2015. Вип. 1. С. 5–12.
Національна Асамблея людей з інвалідністю України	Інклюзія	Політика і процес, які забезпечують повну участь усім членам суспільства в усіх сферах життєдіяльності.	Інвалідність та суспільство: навчально-методичний посібник. За заг. редакцією Байди Л.Ю., Красюкової – Еннс О.В. / Кол. авторів: Байда Л.Ю., Красюкова – Еннс О.В., Буров С.Ю., Азін В.О., Грибальський Я.В., Найда Ю.М. Київ, 2012. 216 с.
І. Р. Перепелюк, Х. І. Микитейчук та Р. В. Олійник	Інклюзія	Процес, що передбачає розроблення й застосування таких конкретних рішень, які дадуть змогу кожній людині рівноправно брати участь в академічному і суспільному житті	Перепелюк І.Р. Організація інклюзивного освітнього середовища як проблема психолого-педагогічних досліджень / І.Р. Перепелюк, Х.І. Микитейчук, Р.В. Олійник. «Young Scientist». 2019. № 7.1 (71.1). С.59–63.
Д.А. Савчук, Ю.Р. Мельник	Інклюзія	Процес забезпечення того, щоб усі діти й дорослі могли брати участь у житті громади як рівноправні члени, яких поважають і які роблять свій внесок у розвиток громади та суспільства	Савчук Д.А., Мельник Ю.Р. Аналіз суспільної системи за допомогою індикаторів соціальної інклюзії. <i>Головний редактор</i> . 2019. С. 139.
Л. І. Миськів	Інклюзія	Процес, що передбачає розроблення й застосування таких конкретних заходів, які зможуть забезпечити кожній особі бути рівноправним учасником суспільного життя, незалежно від наявності тих чи інших індивідуальних особливостей чи відмінностей	Миськів Л.І. До проблеми визначення поняття «інклюзивна освіта». <i>Адміністративне право і процес</i> . 2020. № 2. С. 220–224.

Джерело: розроблено автором

Аналіз наведених визначень категорії «інклюзія» дає змогу виокремити і спільні, і відмінні риси в їх трактуванні. Спільним є розуміння інклюзії як процесу забезпечення рівної участі всіх членів суспільства, з акцентом на тих, хто має особливі потреби чи перебуває у вразливому становищі. Водночас відзначаються чіткі відмінності: словникові визначення та деякі праці (зокрема Н. В. Клименюк) звужують зміст до проблем фізичної недоступності й здебільшого дитячого контексту; Л. І. Миськів і Національна Асамблея людей з інвалідністю України акцентують на правовому/політичному статусі інклюзії та її ролі як цілісної політики; А. В. Базилюк і О. В. Жулин фокусують увагу на системній адаптації

інституцій (трансформації системи під потреби людини); Д. А. Савчук і Ю. Р. Мельник роблять наголос на участі, повазі й внеску суб'єктів як показниках успішності інклюзії; а І. Р. Перепелюк, Х. І. Микитейчук та Р. В. Олійник розширюють концепт, вводячи інтерсекційний підхід, який об'єднує гендерні, культурні, соціально-економічні та інші чинники. Отже, різниця між визначеннями полягає насамперед у масштабі (від «осіб з інвалідністю» – до всіх форм нерівності), рівні актуалізації (від правових/політичних положень до педагогічних практик) та акцентах (доступ, участь або системна адаптація), що вказує на необхідність інтегрованого підходу у процесі формулювання визначення інклюзії у сфері вищої освіти.

Не викликає сумнівів, що освіта є фундаментом побудови гуманного соціуму та одним із основних прав людини. Своєю чергою, навчання визнають невід'ємним етапом соціалізації людей з особливими потребами. Такі базисні установки є підґрунтям упровадження інклюзії в освіту та зумовлюють використання в науковому обігу категорії «інклюзія в освіті» і таких підкатегорій, як «інклюзивна освіта», «інклюзивне навчання», «інклюзивне освітнє середовище».

На думку А. А. Колупаєвої, Ю. М. Найди та Н. З. Софій, «інклюзія (дотично до освітнього процесу) – це політика й процес, який передбачає отримання більших можливостей в навчанні та соціальному житті для всіх дітей (дітей з особливими освітніми потребами та інших дітей)» [42, с. 124].

За М. Швед, інклюзія в освіті є «політикою, спрямованою на надання можливості усім дітям брати участь у всіх освітньо-культурних програмах, а також процесом збільшення ступеня участі всіх громадян в соціумі» [127, с. 49].

ЮНЕСКО визначає інклюзію (в освіті) як підхід, що «динамічно розвивається, полягає в позитивному ставленні до різноманітності учнів і в сприйнятті індивідуальних особливостей не як проблеми, а як можливості для збагачення процесу пізнання» [87, с. 60]. Тобто сутність інклюзії

передбачає єдине середовище навчання для всіх учнів, а наявні відмінності в умовах або в процесі навчання мають бути незначними.

Відповідно до резолюції 37/20 Ради з прав людини ООН 2019 року, інклюзія в освіті визначається як «система розширення можливостей особистості через: участь в освіті; забезпечення рівного доступу дітей з інвалідністю до загальноосвітніх шкіл; індивідуальні навчальні плани; забезпечення розумного пристосування; доступність освітніх середовищ і матеріалів; надання адаптованих навчальних матеріалів, допоміжних пристроїв, інформаційно-комунікаційних технологій та підтримки» [145].

О. В. Пашенко, І. А. Гриценко, Н. З. Софій, Ю. М. Найда, В. О. Бойко пишуть, що «ідея інклюзії передбачає спільне навчання учнів з інвалідністю та/або особливими освітніми потребами з іншими учнями, співпраця з ними» [40, с. 18].

Комплексне визначення інклюзії в контексті соціального життя та навчання представлено у дисертаційному дослідженні М. І. Берегової. Інклюзія розглядається авторкою як «освітня політика держави та філософія суспільства щодо соціалізації людей з особливими освітніми потребами, процес включення всіх громадян з особливостями психофізичного розвитку в освітній простір та активне суспільне життя, прийняття індивідуальних особливостей кожної особистості, безбар'єрна якісна освіта та суспільна комунікація» [5, с. 24].

Систематизація визначень категорії «інклюзія в освіті» представлена в табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Систематизація визначень категорії «інклюзія в освіті»

Автор	Поняття	Визначення	Джерело
1	2	3	4
ЮНЕСКО	Інклюзія в освіті	Підхід, що полягає в позитивному ставленні до різноманітності учнів і в сприйнятті індивідуальних особливостей не як проблеми, а як можливості для збагачення процесу пізнання.	Визначення ЮНЕСКО

Продовження табл. 1.2

1	2	3	4
А.А. Колупаєва, Н. З. Софій, Ю. М. Найда	Інклюзія в освіті	Політика й процес, який передбачає отримання більших можливостей в навчанні та соціальному житті для всіх дітей (дітей з особливими освітніми потребами та інших дітей)	Інклюзивна школа: особливості організації та управління: навчально-методичний посібник/Кол. авторів: А.А. Колупаєва, Н. З. Софій, Ю. М. Найда та інші; за заг. ред. Л. І. Даниленко. Київ, 2007. 128 с. (С. 124)
М. Швед	Інклюзія в освіті	Політика, спрямована на надання можливості усім дітям брати участь у всіх освітньо-культурних програмах, а також процес збільшення ступеня участі всіх громадян в соціумі	Швед М. Основи інклюзивної освіти: підручник / Марія Швед. Львів : Український католицький університет, 2015. 360 с.
Резолюція 37/20 Ради з прав людини ООН 2019 року	Інклюзія в освіті	Система розширення можливостей особистості через: участь в освіті; забезпечення рівного доступу дітей з інвалідністю до загальноосвітніх шкіл; індивідуальні навчальні плани; забезпечення розумного пристосування; доступність освітніх середовищ і матеріалів; надання адаптованих навчальних матеріалів, допоміжних пристроїв, інформаційно-комунікаційних технологій та підтримки	Empowering children with disabilities for the enjoyment of their human rights, including through inclusive education // Present report, submitted pursuant to Human Rights Council resolution 37/20, the United Nations High Commissioner for Human Rights. 2019.
М. І. Берегова	Інклюзія в освіті	Освітня політика держави та філософія суспільства щодо соціалізації людей з особливими освітніми потребами, процес включення всіх громадян з особливостями психофізичного розвитку в освітній простір та активне суспільне життя, прийняття індивідуальних особливостей кожної особистості, безбар'єрна якісна освіта та суспільна комунікація	Берегова М.І. Дидактично-практична підготовка майбутніх корекційних педагогів до роботи у умовах інклюзивного простору : дис. ...канд. пед. наук : [спец.] 13.00.03 "Корекційна педагогіка" / Берегова Марія Ігорівна. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2019. 235 с.

Джерело: розроблено автором

Можна зробити висновки, що в наведених визначеннях простежуються спільні риси, зокрема акцент на інклюзії як політиці та процесі, що забезпечує рівні можливості доступу до освіти й соціального життя для всіх, з особливим урахуванням потреб дітей та осіб з інвалідністю чи іншими освітніми потребами. Водночас відмінності полягають у ступені деталізації та підходах до інтерпретації: ЮНЕСКО наголошує на позитивному ставленні

до різноманітності й використанні її як ресурсу для розвитку освіти, резолюція ООН акцентує на конкретних механізмах забезпечення доступності (індивідуальні плани, адаптивні матеріали, технології), а українські дослідники (А. А. Колупаєва, М. Швед, О. В. Пащенко та ін.) здебільшого підкреслюють інтеграцію дітей з особливими потребами в загальне середовище освіти. Найбільш комплексне бачення подає М. І. Берегова, поєднуючи освітню політику, філософію суспільства та соціалізацію, що підкреслює багатовимірність інклюзії.

Отже, у контексті дослідження категорію «інклюзія в освіті» доцільно вивчати з використанням комплексного підходу, зокрема в контексті соціального життя та навчання. Інклюзію в освіті доцільно розглядати як багатовимірне явище, що поєднує політику, суспільну філософію та процес соціалізації людей з особливими освітніми потребами, шляхом залучення до процесу навчання кожного суб'єкта освітнього процесу за рахунок створення адаптивних освітніх програм відповідно до індивідуальних здібностей і потреб здобувачів освіти, формування безбар'єрного середовища для здобуття якісної освіти, а також розвиток суспільних комунікацій, які сприяють інтеграції особи у ширший соціальний простір.

Вивчаючи специфіку організації та управління інклюзивною освітою, А. А. Колупаєва, Н. З. Софій та Ю. М. Найда розглядають інклюзивну освіту як «систему освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу» [79, с. 13].

Аналогічний підхід представлено в дослідженнях інших вітчизняних авторів (В. І. Бондаря [9], І. Б. Кузави [61], С. П. Миронової [70], М. А. Порошенко [91], В. М. Синьова [27]). Водночас І. Б. Кузава відзначає необхідність створення сприятливих соціально-педагогічних умов для подальшого розвитку осіб з особливими освітніми потребами, оскільки

«інклюзивна освіта є не альтернативою спеціальній освіті, а інструментом розширення можливостей освітньої системи» [61, с. 36].

Л. Ю. Байда, О. В. Красюкова-Еннс та С. Ю. Буров наголошують, що інклюзивна освіта передбачає не лише створення доступного освітнього середовища для дітей з особливими освітніми потребами, а й «рівних можливостей для всіх категорій дітей» [39, с. 78]. Тобто головним завданням інклюзії є створення умов, за яких діти не відчують себе особливими, а на рівні з іншими беруть участь в освітньому, виховному, розважальному процесах. Найважливішим завданням інклюзії автори відзначають надання можливості особам з особливими освітніми потребами проявляти успішність відповідно до здібностей і таланту.

Погоджуючись з позицією І. Дичківської [28, с. 64], доцільно наголосити на гнучкості та особистісній орієнтації інклюзивної освіти: особливі освітні потреби мають враховувати не тільки здібності та психофізіологічні порушення, а також етнічну, соціальну, вікову, гендерну специфіку.

Дослідження сутності категорії «інклюзивна освіта» у сучасному науковому доробку свідчить, що цей термін переважно вживають у контексті середньої освіти, оскільки як об'єкт інклюзивної освіти переважно розглядають дітей з особливими освітніми потребами. Стосовно вищої освіти, сутність терміна буде такою самою, тільки як об'єкт інклюзивної освіти розглядатимуть студентів закладів вищої освіти.

Найбільш глибоке тлумачення поняття інклюзивної освіти, яке й буде враховуватися в подальшому дослідженні, надають А. Є. Тамм і Т. П. Стецюра. Автори характеризують інклюзивну освіту з трьох сторін. По-перше, як сукупність суб'єктів-організацій, адаптованих закладів освіти, які «займаються процесом навчання, виховання осіб із особливими освітніми потребами, передачею їм знань, випуском відповідної літератури, підготовкою педагогічних кадрів». По-друге, як адаптований до навчання і виховання зазначеної категорії осіб освітній процес. По-третє, як

управлінську систему, що забезпечує координацію діяльності суб'єктів освітнього процесу і контроль за якістю освітнього процесу [112, с. 82].

Вивчаючи особливості запровадження інклюзивної освіти, В. О. Бойко обґрунтовує наявність двох векторів інклюзії в освіті. Перший передбачає підвищення рівня освіченості всіх членів суспільства внаслідок повної доступності кожного громадянина України до освітніх послуг. Другий полягає у сприянні подоланню соціальної ізоляції осіб з обмеженими можливостями [7].

Систематизація визначень категорії «інклюзивна освіта» представлена в табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Систематизація визначень категорії «інклюзивна освіта»

Автор	Поняття	Визначення	Джерело
1	2	3	4
І. Дичківська	Інклюзивна освіта	Педагогічна технологія з гнучкою та особистісною орієнтацією, що має враховувати не тільки здібності та психофізіологічні порушення, а також етнічну, соціальну, вікову, гендерну специфіку	Дичківська І. Інноваційні педагогічні технології : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2004. 352 с. (С.64).
І. Б. Кузава	Інклюзивна освіта	Система освітніх послуг, що є інструментом розширення можливостей освітньої системи, а не альтернативою спеціальній освіті	Кузава І. Б. Інклюзивна освіта дошкільників, які потребують корекції психофізичного розвитку: теорія та методика. Монографія. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2013. 292 с.
В. О. Бойко	Інклюзивна освіта	Система освітніх послуг, що передбачає підвищення рівня освіченості всіх членів суспільства в результаті повної доступності кожного громадянина України до освітніх послуг та полягає у сприянні подоланню соціальної ізоляції осіб з обмеженими можливостями	Бойко В. О. Інклюзивна освіта: до питання визначення поняття та особливостей її запровадження / В. О. Бойко. <i>Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер. : Психолого-педагогічні науки.</i> 2012. № 4. С. 7–10.

Продовження табл. 1.3

1	2	3	4
А. А. Колупаєва, Н. З. Софій та Ю. М. Найда	Інклюзивна освіта	Система освітніх послуг, що ґрунтується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання, що передбачає навчання дитини з особливими освітніми потребами в умовах загальноосвітнього закладу	Основи інклюзивної освіти. Навчально-методичний посібник:/ за заг. ред.. Колупаєвої А.А. Київ : «А. С. К.», 2012. 308 с. (С. 13); Інклюзивна школа: особливості організації та управління: навчально-методичний посібник/Кол. авторів: А. А. Колупаєва, Н. З. Софій, Ю. М. Найда та інші; за заг. ред. Л. І. Даниленко. Київ, 2007. 128 с.
Л. Ю. Байда, О. В. Красюкова- Еннс та С. Ю. Буров	Інклюзивна освіта	Система освітніх послуг, що передбачає не лише створення доступного освітнього середовища для дітей з особливими освітніми потребами, а й «рівних можливостей для всіх категорій дітей»	Інвалідність та суспільство : навчально-методичний посібник / Л. Ю. Байда, О. В. Красюкова-Еннс, С.Ю. Буров [та ін.] ; за заг. ред. Л. Ю. Байди, О. В. Красюкової-Еннс. Київ, 2012. 216 с.
А. Є. Тамм і Т. П. Стецюра	Інклюзивна освіта	Сукупність суб'єктів-організацій, адаптованих закладів освіти, які «займаються процесом навчання, виховання осіб із особливими освітніми потребами, передачею їм знань, випуском відповідної літератури, підготовкою педагогічних кадрів». Адаптований до навчання і виховання зазначеної категорії осіб освітній процес. Управлінська система, що забезпечує координацію діяльності суб'єктів освітнього процесу і контроль за якістю освітнього процесу	Тамм А. Є. Інклюзивна освіта як предмет наукових досліджень в сучасній Україні / А. Є. Тамм, Т. П. Стецюра // Актуальні проблеми державного управління. 2012. № 1. С. 78–86.

Джерело: розроблено автором

Проведена систематизація визначень терміна «інклюзивна освіта» дає змогу зробити висновки про наявність як спільних, так і відмінних рис у наукових підходах. Спільним є трактування її як системи освітніх послуг, що гарантує право осіб з особливими освітніми потребами на навчання в загальноосвітньому середовищі. Водночас відмінності полягають у широті охоплення: одні автори обмежуються категорією дітей з ООП

(А. А. Колупаєва, Н. З. Софій, Ю. М. Найда), інші підкреслюють рівні можливості для всіх учасників освітнього процесу (Л. Ю. Байда, О. В. Красюкова-Еннс, С. Ю. Буров). І. Д. Дичківська додає акцент на гнучкості й урахуванні соціокультурних чинників, тоді як А. Є. Тамм і Т. П. Стецюра пропонують багаторівневу систему, що охоплює організації, адаптований освітній процес та управлінський вимір. В. О. Бойко ж виокремлює два вектори інклюзії – підвищення освіченості та подолання соціальної ізоляції. Отже, різниця полягає у масштабі, рівні деталізації та акцентах між освітнім, соціальним і управлінським аспектами.

У вітчизняному законодавстві тлумачення терміна «інклюзивна освіта» немає, однак є визначення категорій «інклюзивне навчання» та «інклюзивне освітнє середовище». Зокрема, Закон України «Про освіту» (ст. 1, п. 12) тлумачить інклюзивне навчання як «систему освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахуванні багатоманітності людини, ефективному залученні та включенні до освітнього процесу всіх його учасників» [102].

Інклюзивне освітнє середовище в українському законодавстві визначають як «сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей» [102].

У Концепції розвитку інклюзивного навчання (затвердженій Наказом МОН України № 912 від 01.10.10 року) інклюзивне навчання визначають як «комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної освіти дітям з особливими освітніми потребами шляхом організації їх навчально-виховного процесу у закладах загальної освіти на основі застосування особистісно орієнтованих методів навчання, з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності таких дітей» [97].

За визначенням ЮНЕСКО, інклюзивне навчання доцільно розглядати як «процес звернення і відповіді на різноманітні потреби учнів через

забезпечення їхньої участі в навчанні, культурних заходах і житті громади, та зменшення виключення в освіті та навчальному процесі» [143].

Багато вітчизняних авторів фактично ототожнюють інклюзивне навчання та інклюзивну освіту, акцентуючи на організації навчання за місцем проживання. Зокрема, Л. І. Міщик визначає інклюзивне навчання як «систему освітніх послуг, що базується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання, що передбачає навчання в умовах загальноосвітнього закладу» [72].

Схожої позиції дотримується і Н. Валентик, яка інклюзивне навчання пропонує розуміти як «гнучку індивідуалізовану систему навчання з психолого-педагогічною підтримкою дітей з особливостями психофізичного розвитку в умовах масової загальноосвітньої школи, яка розташована поблизу місця проживання. Навчання відбувається за індивідуальним планом, який передбачає використання індивідуалізованих навчальних програм, забезпечується психолого-педагогічним і медико-соціальним супроводом» [11, с. 47].

Систематизація визначень категорії «інклюзивне навчання» представлена в табл. 1.4.

Таблиця 1.4

Систематизація визначень категорії «інклюзивне навчання»

Автор	Поняття	Визначення	Джерело
1	2	3	4
ЮНЕСКО	Інклюзивне навчання	Процес звернення і відповіді на різноманітні потреби учнів через забезпечення їхньої участі в навчанні, культурних заходах і житті громади, та зменшення виключення в освіті та навчальному процесі	Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4: Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning – Document code: ED–2016/WS/28

Продовження табл. 1.4

1	2	3	4
Закон України «Про освіту» (ст.1, п. 12)	Інклюзивне навчання	Система, освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахуванні багатоманітності людини, ефективному залученні та включенні до освітнього процесу всіх його учасників	Про освіту. Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017 року
Концепція розвитку інклюзивного навчання (затверджена Наказом МОН України № 912 від 01.10.10 року)	Інклюзивне навчання	Комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної освіти дітям з особливими освітніми потребами шляхом організації їх навчально-виховного процесу у закладах загальної освіти на основі застосування особистісно орієнтованих методів навчання, з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності таких дітей	Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання. Наказ Міністерства освіти і науки України № 912 від 01.10.10 року.
Л. І. Міщик	Інклюзивне навчання	Система освітніх послуг, що базується на принципі забезпечення основного права дітей на освіту та права навчатися за місцем проживання, що передбачає навчання в умовах загальноосвітнього закладу	Міщик Л.І. Інклюзивна освіта як умова соціалізації дітей-інвалідів у процесі навчання [Електронний ресурс] Л.І. Міщик. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Znpkhist/2012_5/12mliupn.pdf .
Н. Валентик	Інклюзивне навчання	Гнучка індивідуалізована система навчання з психолого-педагогічною підтримкою дітей з особливостями психофізичного розвитку в умовах масової загальноосвітньої школи, яка розташована поблизу місця проживання	Валентик Н. Інклюзивна освіта: за і проти. // <i>Директор школи</i> . 2010. № 14–15. С. 45–58. (С. 47)

Джерело: розроблено автором

Систематизація визначень категорії «інклюзивне навчання» у різних джерелах також свідчить про наявність відмінностей у рівні деталізації, практичній реалізації та інтеграції освітніх і соціальних аспектів інклюзії: українське законодавство та Концепція розвитку інклюзивного навчання підкреслюють адаптацію навчального процесу до індивідуальних потреб здобувачів освіти у закладах загальної освіти, ЮНЕСКО розширює фокус на

участь учнів у житті громади та зменшення виключення, а автори-науковці (Л. І. Міщик, Н. Валентік) деталізують практичні механізми індивідуалізації, психолого-педагогічної та медико-соціальної підтримки. Спільним є розуміння інклюзивного навчання як системи освітніх послуг, що гарантує рівний доступ до освіти й передбачає включення всіх учасників освітнього процесу без дискримінації.

Вивчаючи сутність інклюзії в освіті, А. А. Колупаєва слушно наголошує на існуванні концептуальних відмінностей між інклюзією та інтеграцією. Якщо інтеграція передбачає «введення дітей у регулярний освітній простір», то інклюзія спрямована на врахування суспільством індивідуальних потреб людей і пристосування до них [52, с. 11].

Упровадження інклюзивного навчання в систему освіти реалізують через інклюзивну освітню політику (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

Визначення категорії «інклюзивна освітня політика»

Автор	Поняття	Визначення	Джерело
О. Г. Ферт	Інклюзивна освітня політика	Діяльність, спрямована на включення кожної особи до загальноосвітнього середовища за її власним бажанням та надання можливості вільного користування всіма іншими перевагами суспільного життя	Ферт О.Г. Педагогічні засади діяльності громадських організацій у сфері формування інклюзивної освітньої політики в Україні і Канаді : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Житомир, держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир, 2014. 20 с.
Л. В. Перхун	Інклюзивна освітня політика	Діяльність, спрямована на включення кожної особи до загальноосвітнього середовища (за її власним бажанням, бажанням батьків або опікунів)	Перхун Л. В. Формування особистості дитини у системі інклюзивної освіти Франції [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. МОН України, ДДПУ ім. Івана Франка. Дрогобич, 2017. 25 с.

Джерело: розроблено автором

Зокрема, О. Г. Ферт [117, с. 9] інклюзивну освітню політику тлумачить як діяльність, спрямовану на включення кожної особи до загальноосвітнього середовища за її власним бажанням та надання можливості вільного користування всіма іншими перевагами суспільного життя і передбачає низку певних дій зацікавлених установ у напрямі розвитку інклюзивної освіти.

Схоже з визначенням О. Г. Ферт дослідниця Л. В. Перхун дає своє визначення інклюзивної освітньої політики [88, с. 8]. Відмінність полягає у розширенні авторкою суб'єктів прийняття рішення про включення осіб з особливими освітніми потребами до загальноосвітнього середовища: окрім власного бажання, таке рішення можуть приймати батьки/опікуни.

Вважаємо, що інклюзивна освітня політика – це чітка структура цілей і принципів керування освітнім процесом, спрямована на охоплення всіх осіб з особливими освітніми потребами, які прагнуть здобувати вищу освіту, і докладання зусиль для мінімізації чинників, що призводять до їх виключення.

Відповідно до законодавства України (зокрема, Постанови КМУ № 635 від 10.07.2019 р.), у закладах вищої освіти передбачається організація інклюзивного навчання незалежно від форми власності та підпорядкування. Метою інклюзії у вищій освіті визначена «реалізація права осіб з особливими освітніми потребами на здобуття якісної вищої освіти з урахуванням потреб та можливостей таких осіб» [101].

Вивчаючи концептуальні підходи до впровадження інклюзивної освіти у закладах вищої освіти, К. О. Кольченко та Г. Ф. Нікуліна дають визначення інклюзії у вищій освіті як «комплексного процесу забезпечення рівного доступу до якісної вищої освіти студентам з інвалідністю шляхом організації навчання з урахуванням індивідуальних особливостей їхньої навчально-пізнавальної діяльності» [55, с. 18]. Варто відзначити, що сучасний підхід до інклюзії у вищій освіті передбачає більш широкий підхід, відповідно до якого «особливі освітні потреби» не ототожнюють і не обмежують виключно «інвалідністю».

Інклюзивну вищу освіту потрібно розглядати як процес зміни всієї системи вищої професійної освіти, у яку повинні бути залучені всі працівники вищої освіти, батьки (або опікуни), студенти, чиновники та все суспільство загалом; процес, спрямований на подолання бар'єрів для

рівноправної та відкритої участі всіх студентів, зокрема з особливими освітніми потребами, в учбовому процесі та в житті закладу освіти.

Інклюзія у вищій освіті має передбачати роботу з усім колективом закладів вищої освіти для надання освітніх послуг та реалізації освітніх потреб кожного студента, забезпечення реалізації «права кожної особи на освіту, що відповідає її потребам і можливостям, незалежно від регіону проживання, ступеня порушення психофізичного розвитку, здатності до засвоєння ценового рівня освіти і типу освітньої організації» [55, с. 19].

У контексті вивчення імплементації політики інклюзії в простір вищої освіти критерій включення в освітній процес за місцем проживання (близькість розташування закладу вищої освіти до місця проживання) втрачає свою актуальність. На перше місце виходить необхідність організації навчання в умовах загального освітнього середовища, зокрема у складі змішаних навчальних груп разом зі звичайними студентами [65, с. 116].

У процесі подальшого дослідження інклюзивне навчання у вищій освіті буде розглядатися як комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної вищої освіти для людей з особливими освітніми потребами через забезпечення їхньої участі в навчанні, культурних заходах і житті закладу вищої освіти та зменшення виключення в освіті та освітньому процесі. Інклюзивне навчання має базуватися на ідеях єдиного освітнього простору для гетерогенних груп, у яких створено можливості навчання для всіх учасників освітнього процесу. Саме пристосування суспільства до потреб осіб з особливими освітніми потребами є головним у сучасній концепції інклюзивної освіти.

Підсумовуючи проведене дослідження, доцільно представити схематичне співвідношення категорій «інклюзія», «інклюзія в освіті» та «інклюзія у вищій освіті» (рис. 1.1) із визначенням їх змістовного наповнення.

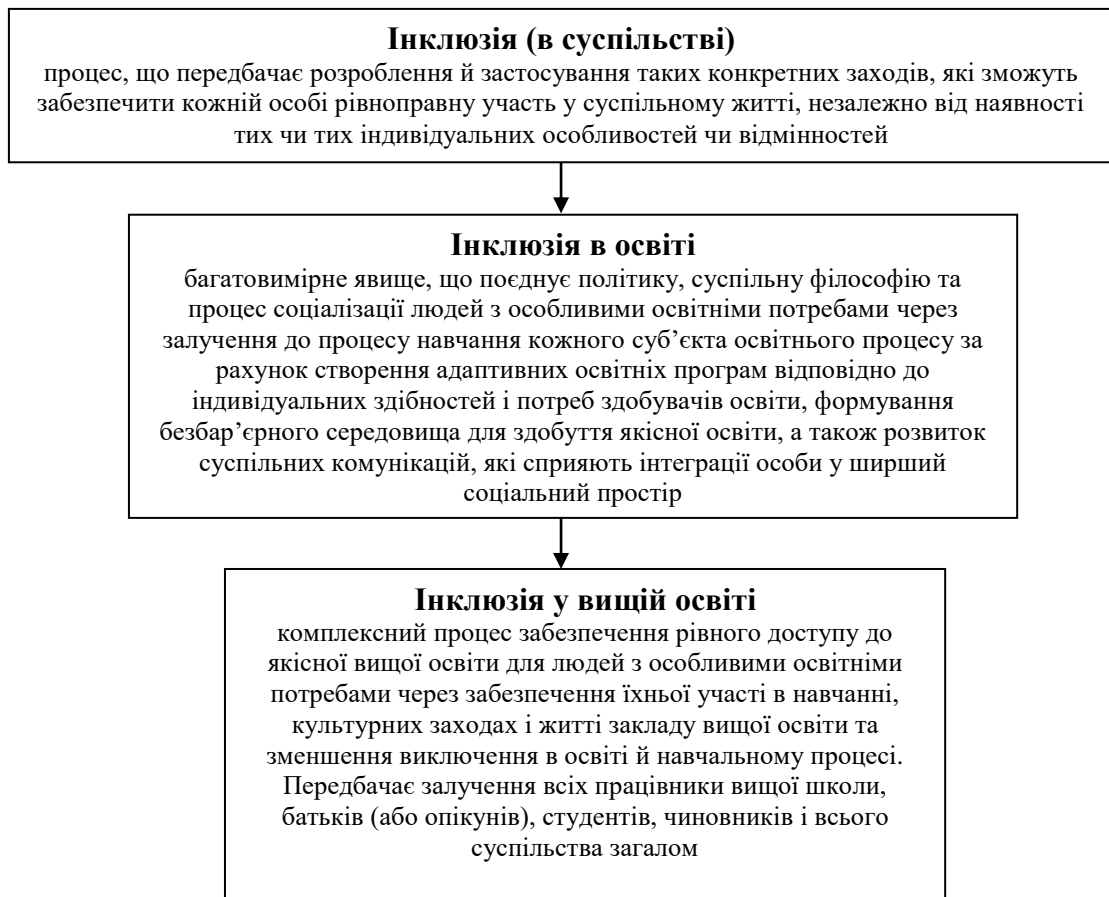

Рис. 1.1. Співвідношення категорій «інклюзія», «інклюзія в освіті» та «інклюзія у вищій освіті» та їх змістовне наповнення

Джерело: розроблено автором

Підсумовуючи питання значення інклюзії в сучасному просторі вищої освіти, слід відзначити, що інклюзія спрямована на задоволення потреби кожного в освіті, сприяє розкриттю потенціалу незалежно від можливих обмежень. Інклюзивна освіта передбачає модернізацію системи освіти на базі розуміння того, що люди з особливими освітніми потребами можуть і повинні бути залучені до активної діяльності в соціумі.

Отже, на сучасному етапі інклюзія є провідною тенденцією в розвитку системи освіти усього світового співтовариства. За останні роки в нашій країні створена законодавча основа державної політики в галузі соціальної інклюзії, удосконалюються системи медичної, професійної та

соціокультурної реабілітації. Однак, незважаючи на наявність розробленої нормативно-правової бази в галузі соціальної інклюзії, є труднощі під час реалізації законодавчих положень на практиці. Попри досягнутий сьогодні прогрес у цьому питанні особи з особливими освітніми потребами дотепер стикаються з дискримінацією та іншими перешкодами на шляху до повноцінної участі в житті суспільства. Наслідками соціальної ізоляції є нижчий рівень освіти та нижчий рівень доходів, низька конкурентоспроможність на ринку праці, більш високий рівень бідності, більш високі витрати на охорону здоров'я та нижча задоволеність життям. Проблема, пов'язана зі зміною суспільного ставлення до людей з особливими освітніми потребами, може бути розв'язана за допомогою формування інклюзивної культури також і в системі вищої освіти.

1.3 Феномен інклюзії у вищій освіті: історичний аспект

З середини XX століття у світі почало формуватися нове розуміння актуальних проблем людей з особливими потребами та ролі суспільства у створенні умов для їх успішної інтеграції. Загалом ідея навчання осіб з особливими освітніми потребами за останні сто років пройшла три етапи трансформації.

Перший етап (з початку XX століття – до середини 60-х рр.) передбачав використання «медичної моделі», коли осіб з проблемами розвитку розглядали як хворих, які потребують медичного догляду та лікування, що найкраще може здійснюватись у спеціальних закладах.

Другий етап (середина 60-х – середина 80-х рр.) характеризувався розвитком «моделі нормалізації» і заснований на ній концепції інтеграції, яка передбачає, що «вчитися можуть всі, незалежно від тяжкості наявних у них порушень, але особа повинна бути підготовлена до прийняття в освітню організацію і суспільство (знати норми, характерні для домінантної культури, і керуватися ними). Нормою стає процес інтеграції людей з особливостями розвитку в середовище звичайних однолітків. Інтеграція в цьому контексті

розглядалася як процес асиміляції, що вимагав від людини прийняття норм, характерних для домінантної культури» [130, с. 105].

На третьому етапі (середина 80-х рр. – теперішній час) відбувся перехід до «соціальної моделі» і заснованій на ній концепції інклюзії, яка передбачає, що не людина повинна готуватися до включення в систему освіти, а сама система повинна бути готова до входження в неї будь-якої особи. Тобто «модель інклюзії спрямована на зміни в суспільстві таким чином, щоб воно забезпечувало рівну участь своїх громадян у здійсненні їхніх прав і надавало їм таку можливість» [130, с. 106].

За останні кілька десятиліть багато країн прийняли закони, спрямовані на усунення бар'єрів для участі в різних соціальних сферах для людей з обмеженими можливостями. Ідеї інтеграції (а надалі – інклюзії) осіб з інвалідністю в суспільство отримали всебічну підтримку в різних міжнародних організаціях, де почали розробляти відповідні законодавчі ініціативи. Забезпечення доступу до вищої освіти на засадах рівності й недискримінації є одним з соціальних прав, покладених в основу міжнародних стандартів з прав людини.

Якщо звернутися до міжнародної практики забезпечення інклюзії у вищій освіті, то хронологія розвитку норм права починається з післявоєнного періоду. Як було зазначено вище, одним з вихідних документів, що закріплює право людини на освіту на міжнародному рівні, є Загальна декларація прав людини (1948 р.). Право на освіту передбачає гарантії «здобуття певного обсягу знань, культурних навичок, професійної орієнтації, що необхідні для нормальної життєдіяльності в сучасному суспільстві». Щодо вищої освіти в ст. 26 Декларації зазначено, що «технічна та професійна освіта мають бути загальнодоступними, а вища освіта – однаково доступна для всіх на основі здібностей кожного, спрямована на повний розвиток особистості та підвищення поваги до прав людини й основних свобод» [34].

У 1960 р. на базі принципів недопущення дискримінації і права людини на освіту, визначених у Загальній декларації прав людини, ООН було

схвалено Конвенцію про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти. Згідно з Конвенцією, термін «дискримінація» охоплює будь-яку «відмінність, виняток, обмеження або перевагу за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального походження, економічного становища або місця народження, що має на меті (або наслідком якої є) знищення чи порушення рівності відносин у сфері освіти» [57]. Таке трактування забезпечення рівності в освіті завдяки відсутності дискримінації відповідає сучасній парадигмі інклюзії, що панує в Європейському просторі вищої освіти.

Подальший розвиток права людини на освіту закріплено у ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальна і культурні права, схваленого ООН у 1996 р., де передбачено поступовий перехід до безоплатної середньої та вищої освіти [33, с. 64].

Важливим документом щодо впровадження інклюзії у вищу освіту стала Декларація про права інвалідів, затверджена Генеральною Асамблеєю ООН у 1975 році [25]. Цей документ закріплював за країнами Європи та США можливість забезпечення освіти для всіх, включаючи дітей і підлітків, що мають не тільки фізичні, фізіологічні, але й психологічні, психосоматичні та інші особливості розвитку. Декларація про права інвалідів вже припускала не просто інтеграцію окремих освітніх блоків для груп дітей, підлітків і дорослих, що мають особливості розвитку, а й організацію умов доступності освітнього середовища в цілому для осіб, які мають особливості розвитку, тобто інклюзію. Попри те що Декларація про права інвалідів має рекомендаційний характер, її положення покладені в основу забезпечення правових і цивільних норм щодо боротьби з дискримінацією у сфері освітньої політики, тобто забезпечення всіх без винятку громадян доступним освітнім середовищем і необхідними умовами.

Одним з головних документів ООН щодо права на освіту є Конвенція про права дитини, прийнята у 1989 році (ратифікована Постановою ВРУ №789-XII від 27.12.1991 р.) [58]. Основним положенням Конвенції є

визнання права всіх без винятку дітей на здобуття освіти й необхідність поступової реалізації цього права на основі надання рівних можливостей. У контексті дослідження інклюзії у вищій освіті у Конвенції зазначено, що «неповноцінна в розумовому або фізичному відношенні дитина.... має право на ефективний доступ до послуг у сфері освіти, професійної підготовки...., підготовки до трудової діяльності» [58]. Отже, Конвенція ООН про права дитини утверджує право всіх дітей здобувати освіту без посилання на їхні особливості, рівень здібностей або фізичні дані, право дитини на повагу до її гідності, проживання в родині, право дітей з інвалідністю на соціальну інтеграцію. Підтримуючи суть положень Конвенції, варто відзначити образливість формулювання «неповноцінний» для людей з особливими освітніми потребами.

Початок міжнародного руху із забезпечення базової освіти для всіх людей поклала Всесвітня декларація про освіту для всіх, прийнята учасниками Всесвітньої конференції «Освіта для всіх», що відбулася 5–9 березня 1990 року в Джомтьєні, Таїланд. Ця Декларація встановила принципи доступності освіти та інклюзивний характер освіти, тобто право здобувати освіту для всіх без обмежень і забезпечення загальних умов доступності освітнього середовища [33, с. 27]. Незаперечним є той факт, що інклюзія в базовому освітньому середовищі формує основу для подальшого забезпечення інклюзії в системі вищої освіти.

У 1993 році ООН було затверджено Стандартні правила щодо забезпечення рівних можливостей для інвалідів [111], у яких йдеться про те, що люди з інвалідністю, незалежно від віку, мають рівні можливості для здобуття освіти. Зокрема, правило № 6 визначає «принципи рівних можливостей у сфері початкової, середньої і вищої освіти для дітей, молоді та дорослих, які мають інвалідність.... Держава має забезпечити гнучкість освітніх програм, надавати високоякісні навчальні матеріали, а також покращити підготовку педагогічних працівників» [111]. Із прийняттям

Стандартних правил почався активний процес формування і впровадження інклюзії в освітню практику, що передбачав:

- 1) забезпечення приналежності до спільноти різних соціальних груп;
- 2) створення умов для здобуття освіти через підготовку диференційованих індивідуальних освітніх програм для оволодіння сучасними знаннями;
- 3) облік освітніх запитів, а також створення спеціальних соціально-психологічних умов для всебічного навчання і виховання [111].

Інноваційний підхід до інклюзивного навчання був сформований за результатами всебічного обговорення цього питання на Всесвітній конференції щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами, що проходила у 1994 році в м. Саламанка (Іспанія). За результатами конференції було ухвалено Саламанську декларацію про принципи, політику і практичну діяльність у сфері освіти осіб з ООП [108] та Рамки Дій щодо освіти осіб з ООП. Цей документ повністю присвячений інклюзивній освіті: 92 країни і 25 міжнародних організацій затвердили положення про інклюзивну освіту, для забезпечення якої освітні установи підтвердили участь на підставі принципів відкритості й доступності освіти для всіх громадян і наявності необхідних умов.

Саламанська декларація стала першим міжнародним документом, де було введено терміни «інклюзивне навчання» та «особливі освітні потреби» і проголошено керівні принципи впровадження інклюзивної освіти на національному рівні. Саме в Саламанській декларації «нівелюється соціальне поняття інвалідності завдяки розширенню сфери інклюзії» [22, с. 294]. У прийнятій Декларації наголошено на «необхідності і невідкладності забезпечення освіти для дітей, молоді та дорослих з особливими освітніми потребами в рамках масової системи освіти» [91, с. 28]. Увагу акцентовано на тому, що інклюзія є реформою освітньої системи, головна мета якої – затвердити право кожного на освіту.

Саламанська декларація зобов'язує уряди всіх країн-учасниць:

- навчати як дітей-інвалідів, так і обдарованих дітей, дітей з віддалених районів, дітей, що належать до мовних, етнічних і культурних меншин, дітей, які перебувають в несприятливому становищі;

- зробити «включення» дітей з особливими потребами пріоритетним завданням освіти;

- забезпечити медичний, соціально-педагогічний, психологічний супровід осіб, що мають особливості здоров'я в системі загальної освіти, зокрема за допомогою тьюторів;

- організувати на базі освітнього закладу медичні кімнати, центри в кроковій доступності від освітнього закладу для забезпечення підтримки та надання екстреної допомоги різним категоріям учнів [108].

Як вже було зазначено вище, інклюзія в системі загальної освіти стає базисом подальшого забезпечення інклюзії в системі вищої освіти.

Також важливо наголосити, що у Саламанській декларації термін «особливі освітні потреби» застосовують до широкого діапазону соціальних верств, які не мають змоги навчатися у стандартному режимі й середовищі (як було зазначено вище, в європейському освітньому просторі до кола осіб з особливими освітніми потребами зараховують також і осіб, що не мають фізичних і психічних захворювань, проте є менш представленими, ніж широкі верстви населення).

Упровадження інклюзії в систему вищої освіти регулює Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю і Факультативний протокол до неї, затверджені в 2006 році (ратифіковані Україною у 2009 році). У ст. 24 визначено, що в межах права на освіту осіб з інвалідністю «держави-учасниці.... забезпечують інклюзивну освіту на всіх рівнях упродовж усього життя», щоб «...особи з інвалідністю могли мати доступ до вищої освіти, професійного навчання, освіти для дорослих і навчання упродовж усього життя без дискримінації і на рівні з іншими. З цією метою держави-учасниці вживають заходів, щоб для осіб з інвалідністю забезпечувалося розумне пристосування» [56].

У 2015 році за підтримки ЮНЕСКО відбувся Всесвітній форум з питань освіти, за результатами якого була ухвалена Інчхонська декларація «Освіта–2030: забезпечення загальної інклюзивної справедливої якісної освіти та навчання упродовж усього життя». Декларація, що лягла в основу освітніх завдань у межах Цілей сталого розвитку, затверджених ООН у вересні 2015 року, «закликає держави забезпечити інклюзивну та якісну освіту на рівноправній основі, а також надати кожній людині можливість здобувати освіту впродовж усього життя» [91, с. 39].

У межах дотримання принципу відсутності дискримінації в освіті, в міжнародному законодавстві було ухвалено ще низку нормативно-правових документів, зокрема Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), Конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.), Конвенцію про корінні народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах (1989 р.), Міжнародну конвенцію про охорону прав усіх трудящих-мігрантів і членів їх сімей (1990 р.), Конвенцію про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження (2005 р.), Декларацію ООН про права корінних народів (2007 р.). Прийняття перерахованих документів в сукупності з іншими чинниками («глобалізація, що стимулювала міжнародну співпрацю й обмін досвідом; інформатизація, яка надала доступ кожному індивіду до світової інтеракції й потенційної причетності до тотального культуротворчого процесу» [22, с. 45]) сприяли впровадженню інклюзії в систему вищої освіти.

Перелічені акти міжнародного законодавства стали основою для формування національної політики та нормативно-правової бази щодо інклюзії у вищій освіті. Як було зазначено вище, право на вищу освіту для громадян, зокрема й осіб з особливими освітніми потребами, закріплене в Конституції України, низці законів та підзаконних нормативно-правових актів.

Базисом нормативно-правового забезпечення вітчизняної системи інклюзивної освіти передусім є Конституція як основний закон України [59]. Зокрема, у ст. 24 визначається рівність прав і неприпустимість їх обмеження за ознаками «раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовними та іншими ознаками» [59]. Хоча в цій статті осіб з особливими освітніми потребами не виділено в окрему категорію, очевидно є «рівність їх прав, в тому числі права на інклюзивну освіту» [91, с. 45].

Ст. 53 Конституції України закріплює положення щодо доступності й державної підтримки інклюзії в галузевому законодавстві: «Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних закладах освіти; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам» [59]. У рішенні Конституційного Суду України щодо роз'яснення ст. 53 вказано: «доступність освіти як конституційна гарантія реалізації права на освіту на принципах рівності, визначених ст. 24 Конституції України, означає, що нікому не може бути відмовлено у праві на освіту, і держава має створити можливості для реалізації цього права» [22, с. 298].

На розвиток інклюзії у вітчизняній системі вищої освіти істотний вплив мала ратифікація міжнародних документів щодо інклюзивної освіти. Зокрема, А. Харківська [119] відзначає, що вихідним поштовхом формулювання завдання розвитку інклюзивної освіти в Україні, а також посилення уваги до якості й доступності освіти для дітей з особливими освітніми потребами, стало приєднання 1991 року до Конвенції про права дитини.

Ратифікація у 2009 році Верховною Радою України Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї створили у

вітчизняному законодавстві правове підґрунтя для розвитку інклюзивного навчання, яке має гармонійно поєднатись із сучасною системою спеціальної освіти. Хоча прийнята 1 жовтня 2010 року Концепція розвитку інклюзивної освіти [97] стосується навчання дітей з особливими освітніми потребами в дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладах, однак цей документ є важливою ланкою забезпечення загальної системи інклюзивної освіти України та підготовки майбутніх студентів.

Паралельно з долученням України до міжнародних документів щодо реалізації права на освіту осіб з особливими освітніми потребами, відбувався процес трансформації вітчизняної вищої освіти відповідно до міжнародних вимог. Зокрема, у 2009 р. Україна ратифікувала Лісабонську конвенцію, взяла зобов'язання щодо впровадження Болонського процесу (реформування вищої освіти України в межах Болонського процесу триває і досі) та приєдналася до виконання положень Лювенської Конференції міністрів освіти країн Європи. Тобто Україна взяла зобов'язання перед міжнародним співтовариством щодо розширення соціальних функцій освіти й рівного забезпечення її для усіх верств населення, зокрема з наявними фізичними, соціальними, медичними, національними або іншими обмеженнями.

Важливим кроком розвитку інклюзії у вищій освіті стало прийняття нових редакцій Законів України «Про вищу освіту» (2014 рік) [92] та «Про освіту» (2017 рік) [102], а також подальше внесення змін щодо збільшення доступності інклюзивного навчання осіб з особливими освітніми потребами (ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» [93] та ЗУ «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» [94]).

Погоджуючись з позицією Г. В. Давиденко [22, с. 282], варто відзначити, що прийнятий у 2014 році ЗУ «Про вищу освіту» порівняно з відповідним законом 2002 року, містить нові терміни й підходи, що свідчить про впровадження інклюзивної немедичної парадигми у вітчизняний освітній

простір. У ролі такого терміна авторка вводить поняття «особа з особливими освітніми потребами» замість понять «студент з інвалідністю», «неповносправний студент», «студент з обмеженими можливостями здоров'я». Проте особа з особливими освітніми потребами розглядається в ЗУ «Про вищу освіту» як «особа з інвалідністю, яка потребує додаткової підтримки для забезпечення здобуття вищої освіти», що все ж таки й досі не відповідає сучасній соціальній парадигмі інклюзії, що панує в Європейському просторі вищої освіти.

Позитивним у Законі України «Про вищу освіту» є визначення на рівні державної політики необхідності «створення та забезпечення рівних умов доступу до вищої освіти, у тому числі забезпечення осіб з особливими освітніми потребами спеціальним навчально-реабілітаційним супроводом та створення для них вільного доступу до інфраструктури закладу вищої освіти з урахуванням обмежень життєдіяльності, зумовлених станом здоров'я» та «належної державної підтримки підготовки фахівців з-поміж осіб з особливими освітніми потребами на основі створення для них вільного доступу до освітнього процесу та забезпечення спеціального навчально-реабілітаційного супроводу..... Для реалізації права на вищу освіту осіб з особливими освітніми потребами закладів вищої освіти мають створювати необхідні умови для здобуття якісної вищої освіти» [92].

Вивчаючи ЗУ «Про вищу освіту» [92] в контексті забезпечення інклюзивного навчання та спираючись на дослідження І. А. Малишевської, доцільно відзначити низку недоліків в законі, зокрема [66, с. 29]:

- не передбачено необхідних умов для реалізації якісної інклюзивної вищої освіти (зокрема – «підготовки відповідних кваліфікованих фахівців для роботи в інклюзивних закладах освіти»);
- не конкретизовано обов'язки науково-педагогічних, наукових і педагогічних працівників, які забезпечують інклюзивне навчання;

- не передбачена альтернатива спеціальному навчально-реабілітаційному підрозділу у формі створення інклюзивних груп для студентів з особливими освітніми потребами;

- немає належної термінологічної конкретизації щодо професійної підготовки (перепідготовки) педагогічних та науково-педагогічних кадрів для роботи в умовах інклюзивної освіти;

- не конкретизованими та безсистемними є положення щодо доступності будівель та приміщень для осіб з особливими освітніми потребами.

Прийнятий у 2017 році Закон України «Про освіту» (ст. 6) визначає «розвиток інклюзивного освітнього середовища у тому числі у закладах освіти, найбільш доступних і наближених до місця проживання осіб з особливими освітніми потребами» однією з засад державної політики у сфері освіти. Для навчання осіб з особливими освітніми потребами законом «Про освіту» передбачено «створення інклюзивних або спеціальних груп та класів» [120, с. 55].

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про освіту» «держава створює умови для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів, а також забезпечує виявлення та усунення факторів, що перешкоджають реалізації прав і задоволенню потреб таких осіб у сфері освіти» [102]. Ст. 19 ЗУ «Про освіту» повністю стосується організації освіти осіб із особливими освітніми потребами та ст. 20 – інклюзивного навчання.

Крім цього, у Законі України «Про освіту» [102] містяться положення, що фактично приймають інклюзивну парадигму як освітній принцип на всіх рівнях. Зокрема, у ст. 6 пріоритетами освіти визначено підтримку людської багатоманітності, розвиток «індивідуального особистісного потенціалу, підтримання прав і свобод та почуття гідності кожної людини». У Законі закріплено право на інклюзивну освіту (доступ осіб з особливими освітніми потребами до якісної освіти, зокрема інклюзивної, за місцем проживання), а

«створення безперешкодного середовища для учасників освітнього процесу, зокрема для осіб з особливими освітніми потребами» визначено як обов'язок засновників закладів освіти (ст. 25) [102].

Важливо відзначити наявність певної термінологічної колізії щодо визначення терміна «особа з особливими освітніми потребами». Якщо в ЗУ «Про вищу освіту» ця категорія розглядається як «особа з інвалідністю, яка потребує додаткової підтримки для забезпечення здобуття вищої освіти», то ЗУ «Про освіту» вже містить визначення, що більше відповідає міжнародному законодавству – «особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на освіту» [102].

Для педагогічних працівників закладів вищої освіти I-II рівнів акредитації, які працюють в інклюзивних групах, відповідно до Постанови КМУ № 72 від 14.02.2018 року [96] встановлено доплату в розмірі 20%.

Для зміни базових принципів навчання та суспільних установок в українському законодавстві у 2018 році було прийнято закон № 2249-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» [95], відповідно до якого замість терміна «інвалід» у всіх законодавчих актах потрібно використовувати «людина з інвалідністю» або «особа з інвалідністю».

У 2019 році прийнято Постанову КМУ «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» № 635 [101], що врегульовує організацію інклюзивного навчання в закладах вищої освіти, механізми організації освітнього процесу для здобувачів освіти з особливими освітніми потребами, формування інклюзивних освітніх груп, порядок створення спеціальних навчально-реабілітаційних підрозділів або груп психолого-педагогічного супроводу (за необхідності).

Доцільно відзначити, що з прийняттям Постанови № 635 у національному законодавстві починається етап імплементації політики інклюзії у вищій освіті. За період 2019–2025 рр. прийнято ще низку нормативно-правових актів, спрямованих на деталізацію організаційних

аспектів інклюзії у вищій освіті (див. Додаток Б), більш детальний аналіз яких буде проведено далі в дослідженні в межах вивчення національного рівня регулювання імплементації політики інклюзії в роботу закладів вищої освіти.

Узагальнюючи сучасний стан нормативно-правового регулювання інклюзії в системі вітчизняної вищої освіти, доцільно відзначити:

- державні гарантії рівного доступу до якісної вищої освіти осіб з особливими освітніми потребами, надання права вибору закладу для здобуття вищої освіти і форм навчання;
- розширення практики інклюзії в закладах вищої освіти;
- індивідуалізацію освітнього процесу і здійснення особистісно орієнтованого навчання для осіб з особливими освітніми потребами в рамках Болонського процесу.

Підсумовуючи результати дослідження міжнародних та вітчизняних документів, а також враховуючи дослідження особливостей правового регулювання вищої освіти в Україні [125], можна виділити періодизацію трансформації ставлення до організації навчання осіб з особливими освітніми потребами – від загального визнання права на освіту як одного з основних прав людини до розуміння доцільності інклюзії в освітньому середовищі (табл. 1.6). В основу періодизації покладено принцип зміни освітньої парадигми, що враховує трансформацію підходів до організації навчання осіб з особливими освітніми потребами, відображену у відповідних законодавчо-нормативних документах, стані освіти й розвитку громадсько-педагогічної думки.

Періодизація трансформації ставлення до організації навчання осіб з особливими освітніми потребами

Період	Назва періоду	Коротка характеристика	Прийняті документи
1	2	3	4
1991–1995 рр.	Початковий період формування законодавства про вищу освіту та захист прав осіб з інвалідністю	Початок створення законодавчої бази національної системи вищої освіти	Закони України «Про освіту» (1991 р.), «Про наукову та науково-технічну діяльність» (1992 р.), «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» (1991 р.), тощо
1996–2009 рр.	Період формування базового законодавства про вищу освіту та захист прав осіб з інвалідністю	Прийняття Конституції України та законодавства щодо вищої освіти із визначенням можливостей навчання осіб з інвалідністю на основі спеціальних освітніх технологій	Конституція України (1996 р.), Закони України «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про реабілітацію інвалідів» (1995 р.)
2010–2013 рр.	Період концептуалізації інклюзії у вищій освіті	Долучення України до міжнародного законодавства щодо інклюзії у навчанні. Ратифікація Україною міжнародних нормативно-правових актів щодо розвитку інклюзивного навчання та впровадження Болонського процесу	Ратифіковані Україною міжнародні документи (Конвенція про права осіб з інвалідністю, Лісабонська конвенція); Постанова МОН «Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання» (2010 р.)
2014–2018 рр.	Період формалізації інклюзії у вищій освіті	Упровадження у вітчизняне законодавство про освіту та про вищу освіту поняття інклюзії	Закони України «Про вищу освіту» (2014 р.); «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» (2014 р.); «Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» (2018 р.); «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України» № 2249-VIII (2018 р.); Постанова КМУ №72 від 14.02.2018 р.

Продовження табл. 1.6

1	2	3	4
3 2019 року	Період імплементації політики інклюзії у вищій освіті	Деталізація у вітчизняному законодавстві організаційних аспектів інклюзії у вищій освіті	Постанова КМУ «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» № 635 Розпорядження КМУ «Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року» від 14.04.2021 р. № 366-р. Розпорядження КМУ «Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки» від 23.02.2022 р. № 286-р. Розпорядження КМУ «Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024–2026 роки» від 7 червня 2024 р. № 527-р. Розпорядження КМУ «Про затвердження плану заходів на 2025–2026 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року» від 25 березня 2025 р. № 374-р.

Джерело: розроблено автором

Вивчення міжнародних документів свідчить, що з середини ХХ ст. право на освіту визнають одним з основних прав людини. Отже, право на освіту осіб з особливими освітніми потребами має гарантуватися без дискримінації та на засадах інклюзії. У системі вищої освіти України інклюзивна модель навчання осіб з особливими освітніми потребами також стає одним з пріоритетних напрямів розвитку.

Погоджуючись з позицією Г. В. Давиденко, варто наголосити, що сучасна «парадигма інклюзії стоїть на порозі ще ширшого розуміння цього поняття – тотальної відкритості освіти й розвитку людей з будь-якими можливостями» [22, с. 294]. Головним в інклюзії стає подолання ментального феномену інакшості, чужинності. Відповідно, «...важливим поняттям стає «меншість», яка в порівнянні зі стабільнішою у правах більшістю може зазнавати тих або інших утисків, при чому ця меншість не обов'язково

пов'язана з дефектністю: вона може бути спричинена статевою, расовою, культурною, національною чи валеологічною специфікою індивідів, забезпечення прав і можливостей яких у системі вищої освіти потребують додаткових зусиль з боку держави та найближчого оточення» [22, с. 295].

Отже, інклюзія у західній системі вищої освіти трансформувалася з визнання права осіб з інвалідністю на здобуття освіти без дискримінації до соціальної інклюзії, коли до кола осіб з особливими освітніми потребами відносять також і ті категорії, до яких належать особи, що не мають фізичних і психічних захворювань, проте є менш представленими, ніж широкі верстви населення. У вітчизняній системі вищої освіти нині відбувається перехід від сприйняття «особливих освітніх потреб» у контексті інвалідності до необхідності надання певної підтримки в освітньому процесі.

Висновки до першого розділу

Аналіз теоретичних основ свідчить, що імплементація політики інклюзії у вищій освіті є багатоаспектним процесом. У працях вітчизняних дослідників розглянуто практичну організацію корекційної допомоги та психолого-педагогічного супроводу розвитку і соціалізації здобувачів вищої освіти з особливими потребами; можливості створення інклюзивного освітнього простору у закладах вищої освіти; практику соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами та специфіка підготовки фахівців для роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища; способи подолання бар'єрів на шляху інклюзії у вищій освіті; можливості трансформації вітчизняної вищої освіти щодо забезпечення інклюзивного навчання й соціальної інтеграції ветеранів російсько-української війни.

У дослідженнях зарубіжних учених увага зосереджується на оцінюванні економічних і соціальних витрат, зумовлених наявністю бар'єрів для повноцінної участі осіб з особливими освітніми потребами в освітньому та суспільному житті.

На основі аналізу змісту ключових понять, що формують понятійно-термінологічний апарат дослідження, зокрема акцентовано на відмінностях між інклюзивною освітою та інклюзивним навчанням. У цьому контексті інклюзивне навчання у вищій освіті трактуємо як комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної вищої освіти людям з особливими освітніми потребами через їхню участі в навчанні, культурних заходах і житті закладу вищої освіти, що спрямоване на зменшення виключення з освітнього процесу.

Здійснено періодизацію розвитку вітчизняного нормативно-правового регулювання інклюзії у вищій освіті з врахуванням змін освітньої парадигми, стану вищої освіти та розвитку громадсько-педагогічної думки та виділено п'ять періодів. У початковому періоді формування законодавства про вищу освіту та захист прав осіб з інвалідністю (1991–1995 роки) відбувалося створення законодавчої бази національної системи вищої освіти. Період формування базового законодавства про вищу освіту та захист прав осіб з інвалідністю (1996–2009 роки) відзначився прийняттям Конституції України та законодавства щодо вищої освіти із визначенням можливостей навчання осіб з інвалідністю на основі спеціальних освітніх технологій. Протягом 2010–2013 років тривав період концептуалізації інклюзії у вищій освіті, коли Україна долучилася до міжнародного законодавства щодо інклюзії у навчанні та ратифікувала міжнародні нормативно-правові акти щодо розвитку інклюзивного навчання та впровадження Болонського процесу. Період формалізації інклюзії у вищій освіті (2014–2018 роки) відзначився впровадженням у вітчизняне законодавство про освіту та про вищу освіту поняття інклюзії. Період імплементації політики інклюзії у вищій освіті, що почався з 2019 року і триває понині, характеризується прийняттям низки нормативно-правових актів, спрямованих на деталізацію організаційних аспектів інклюзії у вищій освіті. Відповідно, у системі вищої освіти України інклюзивна модель навчання осіб з особливими освітніми потребами стає одним з головних напрямів розвитку.

Проведений аналіз засвідчив актуальність дослідження проблеми імплементації політики інклюзії в ЄПВО та відсутність комплексного наукового дослідження такої проблеми.

Основні результати дослідження знайшли відображення в опублікованих наукових працях автора [47, 50].

РОЗДІЛ 2

РЕАЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИКИ ІНКЛЮЗІЇ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

2.1. Особливості імплементації політики інклюзії в Європейському просторі вищої освіти

Вищу освіту вважають важливим елементом для розширення можливостей індивідів і суспільства. Невід’ємною умовою реалізації концепції справедливості й добробуту в контексті здобуття вищої освіти є інклюзія.

Інклюзію у вищій освіті розглядають як комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної вищої освіти людям з особливими освітніми потребами через забезпечення їхньої участі в навчанні, культурних заходах і житті закладу вищої освіти та зменшення виключення в освіті й освітньому процесі. Політика інклюзії у вищій освіті – це чітка структура цілей і принципів керування освітнім процесом, спрямована на охоплення всіх осіб з особливими освітніми потребами, які прагнуть здобувати вищу освіту, і докладання зусиль для мінімізації чинників, що призводять до їх виключення.

Розроблення політики інклюзії передбачає прийняття нормативно-регуляторних документів, що мають впроваджуватися на міжнародному, національному та інституційному рівнях, а реалізація політики інклюзії – це практичне здійснення намічених планів, стратегій, програм.

Імплементація політики інклюзії в соціальний простір загалом та у сферу освіти зокрема набуває все більшої актуальності на глобальному рівні. Передусім варто відзначити внесок міжнародних організацій у просування ідей та дослідження соціальної інклюзії. ООН та Світовий Банк визначили соціальну інклюзію глобальним викликом 21 століття та здійснили низку фундаментальних досліджень цього явища та його антиподу – соціального

виключення. Світовий Банк розробив методику та запропонував інструмент для оцінювання (вимірювання) соціальної інклюзії (The Social Inclusion Assessment Tool – SiAT); створив та підтримує веб-ресурс, де накопичуються емпіричні та аналітичні матеріали з цієї тематики.

Питаннями інклюзії в освіті на глобальному рівні опікується ЮНЕСКО. Зокрема, остання світова конференція ЮНЕСКО WHES2022, присвячена вищій освіті, долучила інклюзію до списку пріоритетних тем конференції та підтвердила наміри підтримки вразливих груп і осіб, відстоювання рівних можливостей, забезпечення права на вищу освіту й максимізації її корисності для здобувачів [191]. Упровадження інклюзії розглядають у контексті глобальної вищої освіти, а не тільки в рамках держав-учасниць ЄПВО. Як провідний світовий досвід інклюзії розглядають досвід французьких та німецьких університетів (Paper commissioned for the 2020 Global Education Monitoring Report, Inclusion and education [184]).

Інклюзія в освіті є предметом постійної уваги Організації економічного співробітництва та розвитку. Вона провела теоретичні дослідження та напрацювала практичні рекомендації, узагальнила найкращі практики інклюзії, запропонувала методики підготовки вчителів, викладачів для роботи в багатоманітних контекстах та інклюзивних середовищах [184].

Тема соціальної інклюзії є актуальною у ЄС та Європейському просторі вищої освіти (ЄПВО) – «системи міжнародної співпраці у сфері вищої освіти, учасниками якої є 49 країн з різними політичними, культурними та академічними традиціями» [191]. Крім цього, повним членом ЄПВО є Європейська Комісія – вищий орган виконавчої влади Європейського Союзу, що також може виконувати функцію законодавчої ініціативи у межах ЄС та відповідно до чинного законодавства ЄС. Забезпечення рівних можливостей доступу до вищої освіти є одним з компонентів соціального виміру в Болонському процесі. Інклюзія як концепція включення студентів з особливими освітніми потребами є невід’ємною частиною соціального виміру у вищій освіті.

Оскільки ЄПВО поєднує два типи країн – країни-члени ЄС та країни, що не входять до ЄС, слід відзначити наявність двох блоків нормативно-правових документів:

1. Декларації та комюніке за підписом міністрів освіти країн-учасниць Болонського процесу. Вони є міжнародними зобов'язаннями переважно рекомендаційного характеру, оскільки країни-учасниці Болонського процесу самостійно встановлюють терміни імплементації Болонських зобов'язань. Результати імплементації політики інклюзії у ЄПВО відображаються у аналітично-оцінювальних документах – Звітах про імплементацію Болонського процесу (Болонські звіти).

2. Повідомлення (communication) Європейської комісії, що стосуються імплементації політики інклюзії у вищій освіті країн ЄС та враховують цілі й пріоритети Болонського процесу під час проведення загальноєвропейських реформ.

Україна одночасно є членом ЄПВО та має статус країни-кандидата в члени ЄС. Тому на національному рівні політика інклюзії у вищій освіті має враховувати взаємний вплив виділених двох груп документів.

Комплексний підхід до систематизації інтелектуального та документального доробку Болонського процесу, що враховує зокрема наявність двох виділених блоків документів, представлено в наукових працях О. Ю. Оржель [78]. Авторка виділяє такі категорії документів у межах Болонського «спадку»:

- Сорбонська (1998 р.) та Болонська (1999 р.) декларації;
- комюніке конференцій міністрів вищої освіти Європи;
- звіти про поступ Болонського процесу, що готуються до вищезазначених конференцій міністрів та інші аналітичні звіти;
- офіційні та робочі документи Європейської комісії, що стосуються Болонського процесу;
- аналітичні матеріали та рекомендації за авторства головних стейкхолдерів Болонського процесу (Європейської асоціації університетів

(European University Association – EUA), Європейського студентського союзу (European Students' Union – ESU), національних студентських союзів Європи (National Unions of Students in Europe), альянсів університетів та інших) [78, с. 5].

Наведена систематизація передбачає використання ієрархічного принципу дослідження та буде використана у процесі дослідження політик та процедур імплементації політики інклюзії в ЄПВО.

В Сорбонській та Болонській деклараціях немає прямої інформації щодо інклюзії у вищій освіті. Проте ці декларації містять зобов'язання щодо необхідності забезпечення доступу студентів до вищої освіти, що є передумовами формування та імплементації політики інклюзії в ЄПВО.

Наступною категорією документів, які забезпечують імплементацію політики інклюзії в ЄПВО, є комюніке конференцій міністрів вищої освіти Європи. Як зазначено вище, у міністерських комюніке інклюзію розглядають як невід'ємний компонент соціального виміру та процесів забезпечення рівності, справедливості, розширення можливостей індивідів та суспільства. Соціальний вимір є частиною Болонського процесу від самого його початку, починаючи з Празької конференції міністрів вищої освіти країн Європи. Тему «соціального виміру» уперше згадано саме в Празькому комюніке 2001 р. [32], проте її зміст подано доволі розмито. Комюніке містить розширення цілей вищої освіти з позиції забезпечення «навчання впродовж життя», залучення студентів як активних партнерів і підвищення привабливості та конкурентоспроможності Європейського простору вищої освіти [49].

Наступні конференції міністрів (Берлінська 2003 р. та Бергенська 2005 р.) тему «соціального виміру» та «інклюзії» практично не поглиблювали, тільки у Бергенському комюніке 2005 р. [35] відзначено необхідність забезпечення більшої доступності вищої освіти ЄПВО, особливо в інших частинах світу.

Принципи соціального виміру та його зміст чітко окреслено лише на Лондонському саміті 2007 р. Зокрема, Лондонське комюніке [164] містить

такий висновок: «Ми поділяємо соціальні прагнення того, що особа студента, який вступає у ЗВО, навчається та успішно завершує його, на всіх рівнях має відображати різноманітність нашого суспільства. Ми підтверджуємо важливість можливостей студентів завершувати їхнє навчання без перешкод, пов'язаних із їхнім соціальним та економічним підґрунтям. Отже, ми продовжуємо докладати зусиль, щоб забезпечувати адекватні послуги, створювати гнучкі навчальні курси та розширювати участь на всіх рівнях на основі рівних можливостей» [164]. Тобто комюніке вже визначає соціальний вимір, що передбачає забезпечення залучення («включення») до системи вищої освіти різних категорій населення. Проте акцент зробиться на «соціальне та економічне підґрунтя», а поняття «інклюзія» ще напряду не застосовано.

Конференція міністрів 2009 р., що проходила в бельгійському Льовені [8], визначила плани розвитку ЄПВО на наступне десятиліття і підтвердила проголошену в Лондонському комюніке мету соціального виміру – створення рівних можливостей, щоб студенти закладів вищої освіти в Європі репрезентували різноманіття європейського населення.

Новим етапом імплементації політики інклюзії в Європейський простір вищої освіти стало Бухарестське комюніке 2012 р. [16], де відзначається, що «...розширення доступу до вищої освіти є передумовою суспільного прогресу та економічного розвитку». На Бухарестській конференції міністри домовилися «прийняти національні заходи для розширення загального доступу до якісної вищої освіти» і «працювати над підвищенням рівня завершення навчання та забезпеченням своєчасного прогресу у вищій освіті в усіх країнах ЄПВО» [178]. Пріоритетами розвитку соціального виміру вищої освіти на 2012–2015 рр., які можна визначити як прототипи імплементації політики інклюзії в ЄПВО, визначено активізацію зусиль щодо недостатньо представлених груп, зменшення нерівності та надання належних послуг підтримки студентів, консультантів та керівництва, гнучких шляхів навчання та альтернативних шляхів доступу [195]. Отже, у Бухарестському комюніке

вже фактично йдеться про забезпечення інклюзії у вищій освіті країн-учасниць Болонської декларації.

Наступна конференція міністрів, що проходила у 2015 р. в Єревані, відзнаменувалася подальшою імплементацією політики інклюзії у Європейський простір вищої освіти. У Єреванському комюніке відзначається, що «зробити системи [вищої освіти] більш інклюзивними є важливою метою для ЄПВО, оскільки населення стає все більш диверсифікованим, також через імміграцію та демографічні зміни» [178].

У комюніке погоджено:

- розширити участь у вищій освіті й забезпечувати підтримку закладів для залучення до вищої освіти недостатньо представлених груп студентів;
- поліпшити гендерний баланс;
- розширювати можливості для доступу та завершення, включно з міжнародною мобільністю, для студентів з неблагополучних верств населення;
- забезпечити можливості мобільності для студентів і персоналу із зон конфлікту, одночасно працюючи над тим, щоб вони могли повернутися додому, коли умови дадуть змогу це зробити [178].

Міністри схвалили звіт Робочої групи з питань соціального виміру та навчання впродовж життя за 2012–2015 рр. та взяли зобов'язання зробити вищу освіту більш соціально інклюзивною через реалізацію стратегії соціального виміру ЄВПО. Прийнято Стратегію розвитку соціального виміру та навчання впродовж життя в Європейському просторі вищої освіти до 2020 року «Розширення участі заради справедливості та зростання». Проміжним періодом оцінювання прогресу в реалізації Стратегії визначено наступну конференцію міністрів 2018 р.

Отже, можна зробити висновки, що Єреванська конференція міністрів уже чітко визначає необхідність, а також прописує шляхи та процедури імплементації політики інклюзії у ЄПВО.

У 2018 р. проведено конференцію міністрів у Парижі. У комюніке за результатами конференції відзначено необхідність подальших зусиль «для посилення соціального виміру вищої освіти. Для того, щоб виконати зобов'язання щодо того, що студенти, які вступають до європейських закладів вищої освіти і закінчують їх, повинні відображати різноманіття населення Європи, буде покращено доступ і можливість завершення для недостатньо представлених і вразливих груп» [178].

У Паризькому комюніке однією з головних тем є соціальний вимір, а імплементація політики інклюзії у вищу освіту переходить на рівень, коли міністерська конференція доручила розробити політику «що заохочує та підтримує заклади вищої освіти у виконанні їхньої соціальної відповідальності та внеску у більш згуртоване та інклюзивне суспільство через підвищення міжкультурного розуміння, громадянської заангажованості та етичної усвідомленості, а також забезпечення рівного доступу до вищої освіти» [172]. Отже, Паризьке комюніке виводить імплементацію політики інклюзії у Європейський простір вищої освіти на рівень складової політики забезпечення доступу до вищої освіти в Європі.

У листопаді 2020 р. відбулася чергова конференція держав-учасниць Болонського процесу, яка проходила онлайн у Римі. У Римському міністерському комюніке передбачене створення до 2030 року Європейського простору вищої освіти, який має бути інклюзивним, інноваційним та взаємозв'язаним [126].

Інклюзія у вищій освіті, відповідно до Римського комюніке, спрямована на забезпечення освітніх можливостей у будь-який період життя для осіб, що мають «різноманітне соціально-економічне та культурне походження, культурну, професійну підготовку й освіту» [174]. Для цього запропоновано максимально використовувати нові можливості, надані цифровізацією (діджиталізацією), забезпечити захист прав інклюзивних студентів на законодавчому та інституційному рівні.

Міністри вищої освіти європейських країн прийняли «Принципи і вказівки для посилення соціального виміру вищої освіти в ЄПВО» (P&G). Характеристику принципів зміцнення соціального виміру ЄПВО, задекларованих у Римському комюніке, та їх зв'язок з імплементацією політики інклюзії у вищу освіту представлено у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

**Принципи зміцнення соціального виміру вищої освіти у ЄПВО,
задекларовані у Римському комюніке, та їх зв'язок з імплементацією
політики інклюзії у вищу освіту**

№ п/п	Формулювання принципу в Римському комюніке	Суть принципу та зв'язок з імплементацією політики інклюзії у вищу освіту
1	2	3
1	Соціальний вимір повинен посісти центральне місце в стратегіях вищої освіти на системному та інституційному рівні, а також на рівні ЄПВО та ЄС	Врахування соціального виміру в стратегіях вищої освіти. Заклади вищої освіти мають взяти на себе зобов'язання інтегрувати соціальний вимір у свої стратегії разом із конкретними цілями щодо справедливості й інклюзії
2	Законодавчі норми або програмні документи повинні дозволяти та надавати можливість закладам вищої освіти розробляти власні стратегії на виконання свого громадського обов'язку щодо розширення доступу до навчання на рівні вищої освіти, участі в ньому та його завершення	Гнучкість. Принцип зосереджено на гнучкості: політика та правові норми повинні залишати закладам вищої освіти гнучкість у розробленні власних стратегій і навчальних програм, щоб задовольнити потреби студентів і вирішувати питання справедливості та інклюзії
3	Необхідно покращити інклюзивність усієї системи освіти за допомогою розроблення узгоджених політик, починаючи з освіти в ранньому дитинстві, через школу і до вищої освіти й освіти протягом життя	Інклюзивне навчання впродовж життя. Покращення справедливості та залученості до всіх форм освіти, від раннього дитинства до вищої освіти та навчання впродовж життя, через створення синергії та узгодженої політики у сфері інклюзії

Продовження табл. 2.1

1	2	3
4	Надійні дані є необхідною попередньою умовою для доказового поліпшення суспільного виміру вищої освіти	Релевантні дані про вищу освіту. Підкреслено необхідність збирання, оброблення та використання даних щодо соціального виміру та забезпечення інклюзії у вищій освіті
5	Органам державної влади необхідно мати політики, що уможливають забезпечення закладами вищої освіти надання ефективного консультування та супроводу для потенційних і поточних студентів з метою розширення їх доступу до програм вищої освіти, участь у них і їх завершення	Керівництво та консультування. Необхідним є забезпечення орієнтування та консультування для потенційних і зарахованих студентів, а також пропозиція підтримки, особливо студентам із проблемами фізичного та психічного здоров'я
6	Органи влади повинні забезпечити достатнє і стабільне фінансування та фінансову автономію закладів вищої освіти, надавши їм можливість будувати належний потенціал, щоб прийняти різноманітність і сприяти рівності й інклюзії у вищій освіті	Фінансування. Заклик до забезпечення достатнього та стійкого фінансування та фінансової автономії для закладів вищої освіти, щоб вони могли повністю підтримувати справедливість та інклюзивність у вищій освіті
7	Органи влади повинні допомагати закладам вищої освіти зміцнювати свою спроможність відповідати на потреби більш різноманітного контингенту студентів та працівників і створювати інклюзивні навчальні середовища та інклюзивні інституційні культури	Навчання персоналу та інституційна місія. Покращення навчання персоналу для задоволення потреб різноманітних студентів і персоналу та створення більш інклюзивної культури
8	Структура й реалізація програм міжнародної мобільності у вищій освіті повинні сприяти різноманітності, справедливості й інклюзії, а особливо сприяти участі студентів та персоналу з вразливих, незахищених або недостатньо представлених верств населення	Мобільність. Реалізація міжнародних програм мобільності для надання додаткової підтримки студентам і персоналу з уразливих, знедолених або недостатньо представлених верств населення з метою забезпечення рівного доступу для всіх
9	Заклади вищої освіти повинні забезпечити участь громади у вищій освіті, яка сприятиме різноманітності, справедливості та інклюзії	Залучення громади. Заклади вищої освіти відіграють суттєву роль у розвитку заходів із залучення громади до вищої освіти, сприянні рівності й інклюзії
10	Органи влади повинні вести політичний діалог із закладами вищої освіти та іншими відповідними стейкхолдерами щодо того, як можна застосувати й впровадити вищезазначені принципи та рекомендації і на національному, і на інституційному рівні.	Політичний діалог. Підкреслює важливість політичного діалогу між державними органами, закладами вищої освіти й іншими відповідними зацікавленими сторонами для імплементації політики інклюзії у вищу освіту

Джерело: розроблено автором

Отже, Римське комюніке вивело інклюзію на принципово новий рівень – тема рівноправної та інклюзивної освіти є в центрі розроблення політики ЄС як центральний елемент Європейського простору вищої освіти та Європейської стратегії для університетів, а інклюзивність визначено однією з трьох базових характеристик європейської вищої освіти на наступні 10 років.

У травні 2024 року в місті Тирана (Албанія) відбулася чергова Міністерська конференція країн-учасниць Болонського процесу, що визначила основні пріоритети подальшого розвитку ЄПВО до 2027 року також у питанні імплементації принципів інклюзивності та соціальної справедливості у сфері вищої освіти. Зокрема, в Тиранському комюніке [185] підтверджено зобов'язання 47 країн щодо створення інклюзивного, інноваційного та взаємопов'язаного ЄПВО до 2030 року. На відміну від Римського комюніке 2020 року, яке проголосило спільне бачення і Положення та настанови (PAGs) до 2030 року, конференція в Тирані додає чіткі часові рамки: звітність про виконання PAGs має бути представлена до 2027 року. Це створює новий рівень відповідальності для національних систем освіти.

Центральним елементом імплементації політики інклюзії стала соціальна компонента, що тепер охоплює не тільки доступ, але й завершення освіти учнями з соціально-економічно вразливих груп, біженцями та внутрішньо-переміщеними особами (recognition and integration). Передбачено підтримку через моніторинг, академічний та соціальний супровід, гнучкі моделі навчання, підтримку неповнолітніх, онлайн-формати та офіційне визнання раніше здобутих компетенцій. Країни-учасниці зобов'язуються оновити ESG (Стандарти та настанови для забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти) та ECTS User's Guide (Керівництво користувача Європейської кредитної трансферно-накопичувальної системи) для їх актуалізації відповідно до сучасних викликів і потреб інклюзивної, цифрової та гнучкої вищої освіти. Оновлення цих документів розглядають як

ключовий інструмент для забезпечення якості, прозорості та мобільності в межах ЄПВО, а також як засіб підтримки різноманітних освітніх траєкторій, включаючи мікрокваліфікації та визнання результатів неформального навчання.

Інклюзія в Тиранському комюніке представлена не як утопічна мета, а як практично реалізований елемент європейської стратегії: вона поєднує фундаментальні цінності (академічна свобода, автономія, участь студентів в управлінні), використання даних та моніторинг, системну підтримку інституцій і пріоритетність підтримки груп, що зазвичай залишаються поза увагою. Тому імплементація політики інклюзії у сучасному ЄПВО становить інтегральну частину всіх головних стратегічних напрямків, які визначені як критично важливі для сталого розвитку вищої освіти в Європі.

Узагальнюючи дослідження комюніке конференцій країн-учасниць Болонського процесу з позиції дослідження імплементації політики інклюзії в ЄПВО, варто наголосити на наявності послідовної політики держав-учасниць у розбудові відкритої та доступної освітньої системи для всіх здобувачів освіти. Еволюція підходу до імплементації політики інклюзії у Європейський простір вищої освіти (за комюніке конференцій міністрів країн-учасниць Болонського процесу) систематизована на базі хронологічного принципу та представлена у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

**Еволюція підходу до імплементації політики інклюзії у
Європейський простір вищої освіти (за комюніке конференцій міністрів
країн-учасниць Болонського процесу)**

Рік	Комюніке	Порядок імплементації політики інклюзії у вищу освіту
1	2	3
2001	Празьке комюніке	Перша згадка «соціального виміру» як компоненти Болонського процесу. Немає поняття інклюзії та чіткого визначення «соціального виміру»
2005	Бергенське комюніке	Відзначено необхідність забезпечення більшої доступності вищої освіти ЄПВО, особливо в інших частинах світу
2007	Лондонське комюніке	Визначено соціальний вимір, що передбачає забезпечення залучення («включення») до системи вищої освіти різних категорій населення.

		Акцент зробиться на «соціальне та економічне підґрунтя», поняття «інклюзія» ще напряду не застосовується
2009	Львівське комюніке	Проголошено необхідність створення рівних можливостей, щоб студенти закладів вищої освіти в Європі репрезентували різноманіття європейського населення
2012	Бухарестське комюніке	Новий етап імплементації політики інклюзії в ЄПВО, відзначається необхідність забезпечення інклюзії у вищій освіті країн-учасниць Болонської декларації
2015	Єреванське комюніке	Чітко визначає необхідність, а також прописує шляхи та процедури імплементації політики інклюзії у ЄПВО
2018	Паризьке комюніке	Виводить імплементацію політики інклюзії у Європейський простір вищої освіти на рівень складової політики забезпечення доступу до вищої освіти в Європі
2020	Римське комюніке	Виводить інклюзію на рівень центрального елементу ЄПВО та Європейської стратегії для університетів. Інклюзивність визначено однією з трьох базових характеристик європейської вищої освіти на наступні 10 років
2024	Тиранське комюніке	Імплементація політики інклюзії набула конкретики, часових зобов'язань і системного підходу до реалізації. Держави мають представити до 2027 року звіти про впровадження Принципів та настанов соціального виміру, оновлено ключові інструменти забезпечення якості (ESG) та академічної мобільності (ECTS User's Guide). Інклюзія подається не лише як цінність, а як практична політика з механізмами реалізації, підтримки та моніторингу.

Джерело: розроблено автором

Досягнення держав-учасниць Болонського процесу щодо запровадження реформ, узгоджених на конференціях та викладених у комюніке, відображено у Звітах про імплементацію Болонського процесу (Болонських звітах). Болонські звіти, які готують до конференцій міністрів, містять інформацію про досягнення, недоліки та подальші рекомендації для держав-членів ЄПВО щодо запровадження реформ, узгоджених у попередніх міністерських комюніке.

Дослідження Болонських звітів свідчить, що питання імплементації політики інклюзії, яке вивчають у контексті соціального виміру, полягає переважно в оцінюванні того, як в країнах-членах Болонського процесу забезпечують рівні можливості для здобуття якісної вищої освіти й вирішують проблеми недостатньої представленості певних суспільних груп у вищій освіті [48].

Звіт про імплементацію Болонського процесу 2020 року, випущений перед Римською конференцією міністрів, містить висновок про те, що «рівний доступ до вищої освіти для студентів з різних соціальних груп залишається бажаним і вимагає цілісної соціальної та освітньої політики» [33, с. 17]. Оцінювання імплементації політики інклюзії у вищу освіту країн-учасниць Болонського процесу передбачало вивчення таких показників:

1. Рівень упровадження заходів з підтримки доступу недорепрезентованих соціальних груп до вищої освіти за 2018/19 рік (лідерами стали Австрія, Франція, Ірландія та Великобританія, які забезпечили «моніторинг, встановлення кількісних цільових показників, полегшення доступу студентів з недорепрезентованих соціальних груп шляхом адаптації системи їх прийому на навчання, а також надання їм фінансової підтримки» [33, с. 28]).

2. Рівень упровадження заходів щодо підтримки та завершення навчання студентами з недорепрезентованих соціальних груп за 2018/19 рік.

Звіт про імплементацію Болонського процесу 2024 року [153], випущений перед Тиранською конференцією міністрів, містить ґрунтовний аналіз впровадження кожного з Принципів зміцнення соціального виміру вищої освіти в ЄПВО за допомогою окремих індикаторів моніторингу. У Звіті [153] зазначено про нерівномірність прогресу впровадження політик інклюзії. Лише окремі напрями, зокрема забезпечення сталого фінансування інклюзивної освіти та надання академічної й кар'єрної підтримки, продемонстрували відчутний прогрес. У більшості країн-учасниць студенти мають доступ до фінансової допомоги, а також до консультаційних послуг, що свідчить про загальний пріоритет інклюзивності на рівні політик підтримки здобувачів освіти.

Водночас у Звіті підкреслено низький рівень реалізації заходів, спрямованих на підтримку самих закладів вищої освіти, створення інклюзивного середовища та розвиток інституційної культури рівності.

Недостатнім залишається й інвестування у підготовку викладачів до роботи з різними групами студентів.

Найменших успіхів досягнуто у впровадженні принципів, пов'язаних із забезпеченням доступу до міжнародної академічної мобільності для вразливих груп, а також у формуванні політичного діалогу між органами влади, закладами освіти й іншими зацікавленими сторонами щодо реалізації PAGs. Ці аспекти продовжують залишатися на периферії уваги, попри те, що Римське комюніке було ухвалено ще у 2020 році. Отже, Звіт [153] вказує на необхідність активізувати реалізацію соціального виміру не лише на рівні стратегічних декларацій, а й через конкретні національні механізми впровадження та моніторингу.

Отже, імплементація політики інклюзії в ЄПВО як практика представлення різноманітності населення Європи в середовищі вищої освіти є невід'ємною компонентою соціального виміру Болонського процесу. На рівні програмних документів (комюніке конференцій міністрів) передбачено розроблення та впровадження відповідних політик і процедур імплементації політики інклюзії у вищу освіту на державному та інституційному рівнях. У Звітах про імплементацію Болонського процесу, що формують перед кожною конференцією міністрів, представлені результати оцінювання імплементації політики інклюзії у вищу освіту та рекомендації щодо напрямів подальшого реформування вищої освіти для створення ЄПВО. Хронологічне дослідження змісту комюніке та Болонських звітів свідчить про еволюцію підходу до імплементації політики інклюзії у вищій освіті – від ситуаційної та неоформленої вимоги в межах забезпечення доступності вищої освіти до системної потреби та однієї з головних характеристик ЄПВО.

Для країн, що є одночасно учасницями ЄПВО та членами ЄС, важливий внесок в імплементацію політики інклюзії у вищу освіту здійснюється Європейською комісією, зокрема:

1. Приймаються Повідомлення (communication) Європейської комісії – нормативні акти, спрямовані на впровадження загальноєвропейських реформ у вищій освіті відповідно до цілей та пріоритетів Болонського процесу.

2. Фінансується проєкт Erasmus+ (програма підтримки Болонського процесу та забезпечення міжнародної співпраці ЄС з іншими країнами у сфері освіти, молоді та спорту).

3. Здійснюється аналітично-оцінювальна робота щодо впровадження Болонського процесу та політики інклюзії у вищій освіті країн-членів ЄС.

Як зазначено вище, повідомлення Єврокомісії є нормативно-правовими актами, які поширюються на країн-членів Європейського союзу. Повідомлення Європейської комісії, що стосуються вищої освіти, містять положення, узгоджені з комюніке конференцій міністрів країн-учасниць Болонського процесу. Відповідно, невід’ємною частиною політики Євросоюзу у сфері вищої освіти є забезпечення інклюзії.

Так, у Повідомленні Єврокомісії щодо оновленого порядку денного ЄС для вищої освіти (Брюссель, 30.05.2017 р.) [140] міститься окремий підпункт щодо побудови інклюзивних та підключених систем вищої освіти, де наголошено на:

- систематичній співпраці між закладами вищої освіти, школами та провайдерами професійно-технічної освіти для підготовки студентів на базі їхніх талантів, а не виходячи з походження та інших особливостей;

- забезпеченні належних та безпечних умов для успішного навчання студентів (відсутність гендерного насильства, дискримінації, фізична доступність для студентів з особливими потребами, тощо);

- гнучких варіантах здобуття вищої освіти для максимального залучення студентів різного віку, визнання попереднього навчання для здобуття наступної освіти.

Для побудови інклюзивних систем вищої освіти Єврокомісія рекомендує заходи, спрямовані на підтримку проєкту Erasmus+ (програми

міжнародної співпраці ЄС з іншими країнами у сфері освіти, молоді та спорту). Ці заходи передбачають:

- пряму підтримку Erasmus+ для допомоги закладам вищої освіти розробляти й впроваджувати стратегії інклюзивного навчання;
- сприяння розробленню й тестуванню гнучкого та модульного дизайну курсів для підтримки доступу до вищої освіти;
- підтримку закладів вищої освіти, що бажають надавати студентам бали ECTS за волонтерську та громадську діяльність;
- визнання кваліфікації для полегшення доступу біженців до вищої освіти.

У Повідомленні про Європейську стратегію для університетів (Страсбург, 18.01.2022) [140] наявність інклюзивних закладів вищої освіти визначено «умовою та базисом відкритого, демократичного, справедливого та стійкого суспільства, а також сталого зростання, підприємництва та зайнятості» [141]. Інклюзивність визнають відмінною рисою європейської вищої освіти, що відповідає європейському способу життя. Оскільки «досягнення інклюзивності та досконалості потребує належного фінансування університетів», Єврокомісія пропонує розширити фінансування закладів вищої освіти, які не можуть бути профінансовані в межах програми Erasmus+, за рахунок фінансування ЄС та національного фінансування.

Питанню сприяння імплементації політики інклюзії у вищу освіту в Повідомленні Єврокомісії щодо оновленого порядку денного ЄС для вищої освіти присвячено окремий підпункт «Сприяти різноманітності, інклюзивності та гендерній рівності». Єврокомісія пропонує практичні рекомендації для закладів вищої освіти та забезпечення підтримки інклюзії з боку державних органів влади; заохочення університетів встановлювати кількісні цілі щодо інклюзивності освіти, спираючись на Римське комюніке; забезпечення доступу до вищої освіти студентів-біженців.

Отже, Повідомлення Єврокомісії є одним з рівнів у комплексі програм та процедур імплементації політики інклюзії в ЄПВО. Повідомлення

Єврокомісії базуються на міністерських комюніке, що приймають у межах Болонського процесу, та уточнюють напрямки роботи ЄС та національних урядів в межах забезпечення інклюзії в Європейському освітньому просторі.

Практика імплементації політики інклюзії у вищу освіту країн-членів ЄС передбачає фінансування проєкту Erasmus+, спрямованого на підтримку можливостей навчальної та академічної мобільності в освіті, розширення співпраці між організаціями та інституціями, вивчення питань та перспектив європейської інтеграції. Бюджет Erasmus+ формується відповідно до Програм, що приймають на 7 років (наприклад, на 2021–2027 рр. передбачено бюджет фінансування понад 28 млрд. євро, що майже вдвічі більше бюджету 2014–2020 рр.).

Щодо виконання проєкту Erasmus+ публікують щорічні звіти. Зокрема, у Звіті за 2020 р. [151] повідомлено, що протягом 2018–2020 рр. було профінансовано 51 проєкт із 146 заявок, пов'язаних із соціальним виміром та інклюзією. Загальний бюджет фінансування становив майже 22 млн. євро. Проєкти стосувалися інклюзії мігрантів, біженців і розмаїття ЛГБТІК до вищої освіти та використання сучасних медіа; було створено онлайн-компендіум надихаючих практик інклюзивної та громадянської освіти.

У наступні роки спостерігається значне зростання масштабів програми. Так, у 2021 році Erasmus+ мав бюджет 2,9 млрд євро із 19 тис. підтриманих проєктів та 649 тис. учасників мобільності [150]. У 2022 році бюджет збільшився до 4 млрд євро, було підтримано 26 тис. проєктів, а кількість учасників мобільності зросла до понад 1,2 млн осіб, водночас 134 тис. учасників з числа осіб із обмеженими можливостями або соціально незахищених груп отримали підтримку [149]. У 2023 році бюджет досяг 4,5 млрд євро, що забезпечило чинну підтримку близько 32 000 проєктів, участь 1,3 млн осіб, з них понад 200 тис. – люди з меншими можливостями (мігранти, люди з інвалідністю, соціально вразливі особи) [148]. Отже, програмний період 2021–2023 років характеризується значним зростанням і масштабу, і інклюзивного фокусу Erasmus+. Якщо у 2018–2020 роках

інклюзивні проєкти були відносно обмежені (51 проєкт, 22 млн євро), то вже у період 2021–2023 років включення соціального виміру стало масовим – з мільйонними бюджетами, десятками тисяч проєктів і сотнями тисяч учасників із вразливих груп. Це є очевидним свідченням конкретної політичної підтримки та стратегії програми, орієнтованої на імплементацію політики інклюзії у сфері вищої освіти.

Аналітично-оцінювальна робота щодо впровадження Болонського процесу та політики інклюзії у вищій освіті країн-членів Європейського Союзу передбачає проведення регулярних досліджень та формування звітів щодо впровадження Болонського процесу, реалізації розроблених стратегій та програм, виконання запланованих проєктів, розподілу фінансування, тощо. Зокрема, у березні 2022 року Європейська комісія опублікувала цільовий звіт «На шляху до справедливості та інклюзії у вищій освіті в Європі» (Towards equity and inclusion in higher education in Europe) [187], у якому проаналізовано, як європейські системи вищої освіти за результатами 2020–2021 навчального року відповідають викладеним у Римському комюніке десяти «Принципам і вказівкам для посилення соціального виміру вищої освіти в ЄПВО». Основною метою звіту було виявити сильні та слабкі сторони в реалізації принципів R&G у країнах-участниках Болонського процесу, а також допомогти компетентним органам влади та національним політикам покращити рівність та інклюзивність у вищій освіті.

Основна частина звіту зосереджена на аналізі виконання у країнах-членах ЄС десяти принципів посилення соціального виміру вищої освіти, визначених у Римському комюніке (див. Додаток В). Звіт «Towards equity and inclusion in higher education in Europe» наочно демонструє наявність певних відмінностей щодо стану впровадження різних принципів справедливості та інклюзії у вищій освіті європейських країн. Отримані дані свідчать, що більш просунутим є впровадження принципів врахування соціального виміру в стратегіях вищої освіти та забезпечення релевантності даних про вищу

освіту. Натомість принципи залучення громади та політичного діалогу реалізують найменше.

Відповідно до звіту Європейської комісії «Towards equity and inclusion in higher education in Europe», лідерами у виконанні принципів Римського комюніке у сфері забезпечення інклюзії у вищій освіті за 2021–2022 навчальний рік стали Італія, Фінляндія, Естонія, Іспанія, Франція, Швеція, Румунія, Норвегія та Австрія. Ірландія, яка на рівні з Францією та Австрією за підсумками Болонського звіту 2020 року [33] була одним з лідерів імплементації політики інклюзії у вищу освіту у 2018–2019 навчальному році, за оцінками звіту Єврокомісії має середній рівень реалізації принципів інклюзії, задекларованих у Римському комюніке.

Важливий комплекс документів, що характеризують процедури імплементації політики інклюзії у ЄПВО, становлять документи аналітично-оцінювального та рекомендаційного характеру, сформовані стейкхолдерами та учасниками Болонського процесу: асоціаціями та альянсами університетів (Європейська асоціація університетів, Європейська асоціація закладів вищої освіти, Європейська асоціація забезпечення якості вищої освіти, Європейських університетських альянсів, тощо), студентськими союзами (Європейський студентський союз, національні студентські союзи), деякими закладами вищої освіти.

Практика імплементації політики інклюзії в ЄПВО реалізується через кооперацію закладів вищої освіти – створення університетських альянсів, які сприяють розвитку якості, інклюзивності й конкурентоспроможності європейської вищої освіти. Ці ініціативи фінансує ЄС, зокрема в межах проєкту Erasmus+. Станом на 2020 рік діяв 41 альянс, до складу якого входило 279 закладів вищої освіти, що тестували нові концепції Європейських університетів. До 2022 року кількість альянсів зросла до 44 (охоплюючи приблизно 340 університетів) [170], у 2023 році – до 50 альянсів (430 закладів, 1700 партнерів) [155], У червні 2024 року ЄС підтримав ще 14 нових European Universities alliances у межах програми

Erasmus+, довівши загальну кількість альянсів до 64, у яких беруть участь понад 560 закладів з 35 країн [156]. Одним з таких альянсів є CHARM-EU, який поєднує Університет Барселони (координатор), Трініті-коледж Дубліна, Утрехтський університет, Університет Монпельє та Будапештський університет Етвеша Лоранда. Саме CHARM-EU у вересні 2022 року став піонером у проведенні інклюзивної онлайн конференції, результатом якої стало формування бачення, конкретних політик і практик для підтримки розроблення та впровадження інклюзивних заходів. Участь у конференції взяли представники Європейської комісії, Європейських університетських альянсів (CHARM-EU, EUTOPIA та EDUC), громадських та молодіжних організацій, викладачі та студенти [187].

Підсумовуючи проведене дослідження, пропонуємо низку критеріїв класифікацій документів, що регулюють процедури імплементації політики інклюзії у ЄПВО (табл. 2.3). У ролі критеріїв класифікації виділено: рівень регулювання (рівень дії), рівень підпорядкування (ієрархія документів), рівень узагальнення інформації про політику інклюзії, цільовий зміст і суб'єкти формування документів.

Таблиця 2.3

**Критерії класифікація документів, що регулюють процедури
імплементації політики інклюзії у ЄПВО**

Ознака класифікації	Види	Характеристика
1	2	3
За рівнем регулювання (рівнем дії)	Регулюються країни-учасниці ЄПВО	Нормативні та регулюючі документи, що діють для всіх країн-учасниць ЄПВО – комюніке конференцій міністрів, Болонські звіти
	Регулюються країни-члени ЄС	Нормативні та регулюючі документи, що діють для країн-членів ЄС – повідомлення Європейської комісії, аналітичні звіти Європейської комісії
За рівнем узагальнення інформації про політику інклюзії	Загальні документи / звіти	Містять інформацію про імплементацію політики інклюзії у вищу освіту в рамках соціального виміру ЄПВО
	Цільові документи / звіти	Стосуються виключно імплементації політики інклюзії у ЄПВО

Продовження табл. 2.3

1	2	3
За рівнем підпорядкуванням / ієрархією документів	Міжнародні декларації	Сорбонська (1998 р.) та Болонська (1999 р.) декларації
	Комюніке конференцій міністрів	Комюніке конференцій міністрів вищої освіти Європи: Празьке (2001 р.), Берлінське (2003 р.), Бергенське (2005 р.), Лондонське (2007 р.), Львівське (2009 р.), Будапештсько-Віденське (2010 р.), Бухарестське (2012 р.), Єреванське (2015 р.), Паризьке (2018 р.), Римське (2020 р.), Тиранське (2024 р.)
	Звіти про поступ Болонського процесу	Готує Група супроводу Болонського процесу (Bologna Follow-Up Group), яка виконує функції секретаріату (виконавчого органу) у період між міністерськими конференціями
	Документи Європейської комісії	Офіційні та робочі документи на підтримку Болонського процесу
	Аналітично-оцінювальні та рекомендаційні документи учасників та стейкхолдерів ЄПВО	Аналітичні звіти, огляди, доповіді, рекомендації, стандарти, Handbook, Guide, тощо
За цільовим змістом	Нормативні (регулятивні)	Мають нормативний або регулюючий характер – комюніке, повідомлення Європейської комісії
	Аналітично-оцінювальні	Аналітичні звіти, якісні та кількісні дослідження, огляди, доповіді
	Рекомендаційні	Рекомендації, стандарти, довідники, Handbook, Guide, тощо
За суб'єктами формування документів	Конференція міністрів	Комюніке конференцій міністрів
	Група супроводу Болонського процесу	Звіти про імплементацію Болонського процесу (Болонські звіти), інші аналітичні звіти, огляди, доповіді, довідки
	Європейська комісія	Повідомлення Європейської комісії, аналітичні звіти (щодо впровадження інклюзії у вищу освіту країн ЄС, щодо реалізації проєкту Erasmus+)
	Інші стейкхолдери (освітні асоціації, альянси університетів, проєкт Erasmus+, союзи студентів тощо)	Аналітично-оцінювальні звіти, рекомендації, доповіді, кількісні та якісні дослідження

Джерело: розроблено автором

Отже, інклюзія у європейському просторі вищої освіти пройшла еволюційний шлях від компоненти соціального виміру університетського навчання до базової характеристики та центрального елементу в стратегії розвитку європейської вищої освіти на наступні 10 років. Система забезпечення імплементації політики інклюзії в ЄПВО формується на наднаціональному, національному та інституційному рівнях, охоплює нормативно-регулятивні, аналітично-оцінювальні та рекомендаційні

документи. Імплементація політики інклюзії регулюється в комюніке конференцій міністрів та Болонських звітах (для всіх країн-учасниць Болонського процесу), а також в офіційних документах Європейської комісії (для держав-членів ЄС).

Тенденцією системи вищої освіти в ЄПВО стає комплексний підхід до інклюзії – від політичної підтримки на міжнаціональному та національному рівнях до реалізації окремих проєктів щодо сприяння інклюзії (фінансування передбачено з боку ЄС і на національному рівні) та кооперації окремих університетів в альянси для сприяння якості, інклюзивності й конкурентоспроможності вищої освіти в межах Болонського процесу. Провідний європейський досвід практичної реалізації принципів, політик і процедур інклюзивності у вищу освіту має стати базисом подальшої імплементації політики інклюзії в університетах України. Виходячи з результатів звіту Європейської комісії, серед країн-членів ЄС у 2020–2021 навчальному році найкращі практики імплементації політики інклюзії були в Італії, Фінляндії, Естонії, Іспанії, Франції, Австрії та ін. Відповідно до Болонських звітів, лідерами імплементації політики інклюзії у вищу освіту країн-учасниць Болонського процесу у 2023–2024 навчальному році стали Австрія, Франція, Ірландія та Великобританія. Водночас буде вивчено практику імплементації інклюзії в роботі деяких закладів вищої освіти.

2.2. Аналіз найкращих практик імплементації політики інклюзії на інституційному рівні в Європейському просторі вищої освіти

Імплементація політики інклюзії є стратегічним питанням для ЄПВО. Робота закладів вищої освіти в цьому напрямі впливає на інституційну культуру, організацію досліджень і викладання, професійну та особисту діяльність студентів, викладачів та адміністративного персоналу. Реалізація інклюзивних процесів спрямована на забезпечення рівних можливостей для всіх, незалежно від статі, етнічного походження, соціального класу,

сексуальної орієнтації, фізичних здібностей, ідентичності й культурного походження. Заклади вищої освіти прагнуть бути більш відкритими та інклюзивними, знаходити нові шляхи, щоб дати можливість людям із традиційно менш представлених середовищ брати участь і розвиватися у своїй кар'єрі, роботі чи навчанні, збільшуючи так різноманітність [176]. Отже, розглядаючи практику інклюзії у вищій освіті встановлено забезпечення тріади – просування рівності, різноманітності й інклюзії (Equality, Diversity, and Inclusion – EDI).

Проведене вище дослідження виявило, що одними з провідних в питаннях імплементації політики інклюзії в ЄПВО є університети, що входять до альянсу CHARM-EU (Університет Барселони, Трініті-коледж Дубліна, Утрехтський університет, Університет Монпельє та Будапештський університет Етвеша Лоранда). Європейська асоціація університетів (European University Association – EUA) у цільових аналітичних звітах щодо імплементації політики інклюзії також вивчає досвід Університету Барселони, Трініті-коледжу Дубліна та Утрехтського університету. Саме ці заклади вищої освіти й обрано для більш детального вивчення найкращих практик.

Окрім звітів Європейського університетського альянсу CHARM-EU та інформаційних матеріалів самих університетів, для проведення комплексного та системного аналізу найкращих практик імплементації політики інклюзії в ЄПВО на інституційному рівні також використано деякі аналітично-оцінювальні матеріали, представлені Європейською асоціацією університетів та Лігою європейських дослідницьких університетів (League of European Research Universities - LERU). Такими матеріалами, зокрема, стали:

1. «Стратегії різноманітності вищої освіти для включення мігрантів і біженців, листопад 2021 року» (Higher Education diversity strategies for migrant and refugee inclusion [181]), де представлено порівняльний аналіз взаємодії заходів підтримки та інклюзії мігрантів та біженців, що надають у тринадцяти європейських університетах.

2. «Підходи у навчанні та викладанні до сприяння справедливості та інклюзії, березень 2021 року» (Approaches in learning and teaching to promoting equity and inclusion [136]), у якому описано основні виклики, визначені у вирішенні проблеми справедливості й інклюзивності, і надано рекомендації щодо пом'якшення цих проблем для закладів вищої освіти Європи та інших країн.

3. «Різноманітність, справедливість та інклюзивність у європейських закладах вищої освіти: результати проєкту INVITED, листопад 2019 року» (Diversity, equity and inclusion in European higher education institutions: results from the INVITED project [139]), що містить дослідження стратегій, інституційного забезпечення та заходів імплементації політики інклюзії у 159 закладах вищої освіти з 36 європейських систем.

4. «Рівність, різноманітність та інклюзія в університетах: сила системного підходу» («Equality, diversity and inclusion at universities: the power of a systemic approach» [146]), що містить результати досліджень переваг та недоліків імплементації політики рівності, різноманіття й інклюзії в роботі 17 європейських закладів вищої освіти.

5. Звіти університетського альянсу CHARM-EU 2022 року щодо планів імплементації політики інклюзії та аналізу найкращих практик імплементації політики інклюзії в університетах-членах альянсу.

6. «Стратегії та підходи університетів до різноманітності, справедливості та інклюзії, травень 2018» (Universities' Strategies and Approaches towards Diversity, Equity and Inclusion [160]), що містить інформацію про практику забезпечення інклюзії у семи європейських університетах.

Переходячи до викладу результатів проведеного аналізу, насамперед варто відзначити, що в практиці закладів вищої освіти, які беруть участь у Болонському процесі, тему інклюзивності розглядають переважно на рівні загальноінституційних політик і стратегій. Зокрема, у 75% учасників опитування INVITED питання інклюзії відображаються на рівні

університетських стратегій, водночас 59% респондентів цього опитування мають окрему стратегію щодо інклюзії [139]. Серед причин важливості реалізації політики інклюзії для закладів освіти основними виділено: дотримання загальнолюдських цінностей, компонент соціальної відповідальності та юридичне зобов'язання. Наприклад, часто впровадження окремих аспектів забезпечення інклюзивного середовища пов'язано із розвитком суспільства та новими законодавчими вимогами, такими як забезпечення доступу до будівель для людей з обмеженими можливостями та наявність персоналу, який безпосередньо відповідає за це, або зобов'язання мати спеціалістів з питань гендерної рівності [139]. Відповідно, можна зробити висновки про важливість забезпечення правового регулювання імплементації політики інклюзії в закладах вищої освіти. Тобто просування інклюзії як соціального зобов'язання потребує юридичної підтримки з боку держави.

Досвід найкращих практик імплементації політики інклюзії в закладах вищої освіти, що входять до ЄПВО, свідчить про доцільність і необхідність розроблення стратегії інклюзії, що містить плани дій та спеціальні заходи підтримки груп студентів і персоналу.

Наприклад, Загальна стратегія Трініті-коледжу Дубліна на 2020–2025 роки, містить багато зобов'язань щодо покращення рівності доступу, і також, наприклад, положення, що студенти бакалаврату з нетрадиційного середовища мають становити 25% від загальної кількості студентів до 2025 року. Окремо в Трініті-коледжі у 2022 році була прийнята Стратегія щодо різноманітності та інклюзії [182]. Трініті-коледж має конкретні політики, пов'язані з окремими категоріями інклюзивних студентів, зокрема:

- політика підтримки батьків та опікунів студентів, що мають особливі освітні потреби;
- політика підтримки вагітних студенток;
- політики та процедури, пов'язані з інвалідністю й доступністю;

- політика гендерної ідентичності й самовираження;
- політика забезпечення расової рівності .

В Університеті Барселони є План рівних можливостей для жінок і чоловіків та в межах проєкту UNI(di)VERSITY реалізуються дії щодо соціального залучення мігрантів і біженців. В Університеті Барселони створено Комісію рівності, робота якої спрямована на сприяння конкретним діям із забезпечення доброзичливого середовища, незалежно від статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного походження, переконань або інвалідності. Університетом Барселони створено окремий вебсайт (<https://www.ub.edu/portal/web/igualtat/>), спрямований проти сексуального насильства, що містить серед інших елементів поштову скриньку для скарг і контактну форму для психологічної служби.

В Утрехтському університеті прийнято Стратегію рівності, різноманітності та інклюзії і план дій на 2021–2025 роки. Документ зосереджується на всіх відповідних аспектах рівності й нерівності, таких як вік, ЛГБТК+, культурне, етнічне чи релігійне походження, стать і інвалідність. Сайт університету має окремий розділ, присвячений інклюзії (<https://www.uu.nl/en/education/incluusion>) та надає вичерпну інформація з цього питання. Наразі особливу увагу приділено інклюзії біженців. Деталізація завдань і прикладів дій у межах Стратегії рівності, різноманітності та інклюзії Утрехтського університету представлено в табл. 2.4.

Варто відзначити, що стратегії інклюзії закладів вищої освіти ЄПВО можуть відрізнятися залежно від загального суспільного дискурсу, системи соціального забезпечення країни та законодавчої бази, а також інституційної культури та структури управління закладом освіти. Деякі з них дуже детально описують цілі та дії, які необхідно вжити, водночас інші є більш загальними. З погляду основного змісту є багато подібного. Наразі основними стратегічними напрямками впровадження політики інклюзії є питання залучення біженців та мігрантів.

**Деталізація операційних завдань та заходів в межах Стратегії рівності,
різноманітності та інклюзії на 2021–2025 роки**

Утрехтського університету

№	Завдання	Практичні заходи
1	Підвищення обізнаності щодо рівності, різноманітності та інклюзії в університеті та за його межами	Підготовка академічного лідерства Святкування Міжнародного жіночого дня та дня Coming Out
2	Активна підтримка та просування рівності, різноманітності та інклюзії	Забезпечення доступності університетських будівель та онлайн-середовища Програми навчання біженців
3	Зробити так, щоб співробітники та студенти відчували себе бажаними та цінними в університеті	Зосередження на прийомі та відборі студентів різноманітного етнічного та культурного походження Гендерні цілі для жінок-науковців
4	Стимулювання інклюзивного, відкритого та безпечного освітнього та робочого середовища	Сприяти інклюзивній навчальній програмі в освіті
5	Контроль за перебігом виконання цих дій	Річний звіт про різноманітність студентів і співробітників Річний звіт про різноманітність правлінь і комітетів

Джерело: розроблено автором за матеріалами Утрехтського університету [193]

Практика імплементації політики інклюзії в ЄПВО на інституційному рівні передбачає, що до розроблення стратегій та політики інклюзії зазвичай залучені адміністрація закладів освіти й студенти (переважно через своїх офіційних представників). Зокрема, за результатами дослідження INVITED стратегії інклюзії формують центральні органи управління (78% респондентів опитування), часто разом з безпосередньою участю ректорату (68% респондентів) [139]. Для реалізації політики інклюзії можуть створюватися окремі структурні підрозділи – спеціальні комітети, комісії, відділи або робочі групи (у 53% серед учасників опитування INVITED). Відповідальним за імплементацію політики інклюзії є переважно адміністративний персонал центрального рівня (59% учасників опитування INVITED), рідше відповідальними є співробітники на рівні факультету чи кафедри (27% учасників опитування INVITED) [139].

Наприклад, у Трінті-коледжі Дубліна для імплементації політики інклюзії у 2020 році було створено Відділ рівності, різноманітності та інклюзії (Відділ EDI), який має повноваження захищати рівність і недискримінацію для студентів і персоналу на підставах, захищених законодавством Ірландії. Підрозділ очолює Помічник проректора з питань рівності, різноманітності та інклюзії. Він підпорядковується безпосередньо віцепроректору (головному науковому керівнику університету). Працюючи з наявним комітетом з питань рівності та іншими відповідними робочими групами та комітетами співробітників і студентів коледжу, відділ EDI добре інтегрований у структуру прийняття рішень. Відділ має достатньо повноважень і засобів для впровадження інклюзії в Трінті-коледжі. Студенти й працівники можуть звертатися до Відділу EDI з будь-яких питань щодо забезпечення інклюзії в роботі закладу освіти [138].

В Утрехтському університеті створено окрему посаду декана з питань різноманітності. Він очолює Керівний комітет EDI, де представлені всі факультети, два університетські коледжі та студенти. Керівний комітет відповідає за виконання та підтримку програми EDI на рівні факультету.

Водночас усі факультети Утрехтського університету й два університетські коледжі мають свої комітети EDI. Менеджер програми EDI очолює офіс EDI, який відповідає за розроблення політики, організацію діяльності, комунікацію та підтримку Керівного комітету EDI. Також декан з питань різноманітності й керівник програми EDI обговорюють відповідні події в області EDI безпосередньо з ректором Утрехтського університету кожні шість тижнів [193].

Для допомоги студентам та співробітникам в питаннях інклюзії в Утрехтському університеті є служба підтримки на інституційному рівні та на рівні факультету. На рівні кафедр є студентський консультант (один рівень нижче рівня факультету). Студент може звернутися за підтримкою до студентського консультанта або до конфіденційного консультанта

(інституційний рівень), водночас співробітники можуть звернутися безпосередньо до конфіденційного консультанта (інституційний рівень).

Університет Барселони має Комісію з рівності, яка відповідає за забезпечення рівності/недискримінації. На деяких факультетах є проректорат зі студентів та університетський омбудсмен, який координує імплементацію політики інклюзії. Омбудсмен – це посадова особа, яка відповідає за забезпечення прав і свобод студентів, викладачів, наукового персоналу, адміністрації та обслуговуючого персоналу щодо дій різних університетських органів і служб, а також проводить постійну інформаційну роботу щодо діяльності університету.

Для студентів з особливими, тимчасовими або міжкультурними потребами в Університеті Барселони пропонують соціальні послуги. Метою є забезпечення інклюзії, справедливого ставлення та рівних можливостей для студентів в академічному університетському житті, підвищення обізнаності серед інших членів університетської спільноти й суспільства. Допомогу надає Офіс інтеграційних програм (OPI).

Досліджуючи практичні заходи, спрямовані на імплементацію політики інклюзії в ЄПВО, варто відзначити, що найбільш поширеним є:

1. Використання консультування та наставництва для студентів з особливими освітніми потребами (відповідно до дослідження INVITED [139], використовують 87% опитаних закладів освіти для підтримки студентів під час навчання).

2. Забезпечення доступності інфраструктури, освітніх матеріалів, інклюзивного навчання, викладання та методів оцінювання (виділено 77% опитаних у проєктів INVITED). Доступність важлива як для персоналу, так і для студентів і може охоплювати загальні заходи щодо доступності інфраструктури через ліфти та великі двері або ж забезпечення доступних документів, освітніх матеріалів і цифрового зв'язку для людей з обмеженими можливостями. Доступність також може охоплювати більш інклюзивні адміністративні форми, які виходять за межі бінарного вибору статі, або

можливість адаптувати роботу та місце навчання відповідно до індивідуальних потреб.

3. Мовні курси та психологічна підтримка (застосовують 70% та 68% респондентів проєкту INVITED).

Також імплементація політики інклюзії у ЄПВО передбачає використання варіантів неповного навчання та гнучких навчальних планів, забезпечення догляду за дітьми студентів у кампусі тощо. Щоб допомогти студентам із нижчим соціально-економічним становищем або іноземним студентам (особливо з країн, які не входять до ЄС) заклади освіти часто надають фінансову підтримку – наприклад, внутрішні стипендіальні програми для іноземних студентів з країн, що не входять до ЄС, на основі заслуг. Це допомагає закладам вищої освіти збільшити кількість іноземних студентів і досягти прогресу в стратегії інтернаціоналізації, збільшити культурне розмаїття в кампусі.

Розглядаючи найкращі практики імплементації політики інклюзії в роботі Трініті-коледжу Дубліна, варто відзначити, що заходи в рамках Стратегії щодо різноманітності й інклюзії постійно реалізуються в повсякденній діяльності – від встановлення доріжок для людей з обмеженими можливостями на центральній площі до забезпечення доступу до освіти всіх охочих, незалежно від соціального статусу. Проаналізуємо три проєкти імплементації політики інклюзії в роботі Трініті-коледжу Дубліна, а саме:

1. Проєкт «Шляхи до права» Pathways to Law (реалізовується з 2010 року), спрямований на забезпечення інклюзії студентів з соціально-економічно неблагополучних районів та недопредставлених груп.

2. Проєкт Trinity Ability Co-Op (реалізовується з 2017 року) – кооперація студентів та персоналу для збільшення інклюзивності Трініті-коледжу. Очолюється студентами та передбачає спільну роботу над пропозиціями та ініціативами, які приносять користь студентам з обмеженими можливостями та університетській спільноті в цілому.

3. Проєкт Інституційного гендерного плану дій Institutional Gender Action Plan – Athena SWAN (реалізовується з 2015 року), спрямований на забезпечення інклюзії на базі гендерної рівності й етнічної належності.

Систематизація інформації про досліджувані найкращі практики імплементації політики інклюзії в роботі Трініті-коледжу Дубліна представлена у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Систематизація інформації про досліджувані найкращі практики імплементації політики інклюзії в роботі Трініті-коледжу Дубліна

Назва практики	«Шляхи до права» (Pathways to Law)	«Trinity Ability Co-Op»	Institutional Gender Action Plan - Athena SWAN
Тип практики	Інституційна політика або стратегія (програма)	Інституційна політика або стратегія (програма)	Інституційна політика або стратегія (програма)
Цільова група	Учні старшої школи, студенти	Студенти, університетська спільнота	Студенти, викладачі та дослідники, адміністративний персонал
Категорія або обставини, на яких зосереджена практика	Студенти з соціально-економічно неблагополучних районів, недопредставлених груп	Студенти з обмеженими можливостями та взаємозв'язок з усіма іншими різноманітними групами – LGBT+, раса, стать тощо	Студенти з обмеженими можливостями та взаємозв'язок з усіма іншими різноманітними групами – LGBT+, раса, стать тощо
Інклюзивні аспекти	Проживання, академічна підтримка, викладання і навчання, психосоціальна підтримка, економічне забезпечення	Проживання, академічна підтримка, мобільність, викладання і навчання, психосоціальна підтримка, економічне забезпечення, розвиток кооперації	Гендерний баланс і кар'єрне зростання академічного, дослідницького та професійного, управлінського, допоміжного персоналу в університеті в цілому та серед осіб, які приймають рішення.
Тривалість проєкту	Протягом навчання у Трініті-коледжі	-	-
Період практики (інклюзії)	Передвступний період, процес навчання, процес найму, перехід на роботу	Передвступний період, процес навчання, перехід на роботу, подальше спілкування у клубах і товариствах, тощо	Передвступний період, процес навчання, найму, перехід на роботу, комплексний набір заходів та ініціатив охоплює більшість основних аспектів трудового життя в університеті з гендерного погляду

Джерело: розроблено автором за матеріалами [137; 162; 182]

Практика Pathways to Law спрямована на залучення до навчання студентів з малопредставлених соціальних груп (малозабезпечені, члени ромської общини, представники інших рас та релігій, біженці, тощо), і спрямована на культурну та соціальну інклюзію. Практичними заходами в межах практики Pathways to Law є виїзні програми для учнів середньої школи, програма бакалаврату для поточних студентів, надання стипендій, академічної та соціальної підтримки, наставницька програма з корпоративними партнерами. З початку реалізації проєкту Pathways to Law, до 2022 року було проведено понад 30 щорічних заходів, участь у яких взяли 378 студентів. Бакалаврську програму в межах проєкту закінчили 134 студенти [189].

Практика імплементації політики інклюзії в межах проєкту Trinity Ability Co-Op є прикладом студентського партнерства згідно з Політикою студентського партнерства Trinity College Dublin. Ця політика спрямована на те, щоб студенти мали можливість брати участь на всіх відповідних рівнях прийняття рішень у викладанні, навчанні, оцінюванні, сприяючи створенню середовища, яке розширює можливості голосу студента. Проєкт Trinity Ability Co-Op спрямований на підтримку осіб з обмеженими можливостями, розумне пристосування простору коледжу для потреб таких осіб, а також інклюзію малопредставлених спільнот (LGBT+, представників різних рас). Основна мета практики полягає в подоланні бар'єрів, що виникають через обмежені можливості (інвалідність), гендерні та расові ознаки, для повної та рівноправної участі в навчанні, оцінюванні та соціальному середовищі.

Реалізація практики передбачає використання різних інструментів – від медіакампаній до творчих майстер-класів. До проєкту залучено більш 40 учасників зі студентів Трініті-коледжу, водночас гендерне співвідношення жінок та чоловіків дотримується 40/60, 10% представників різних рас та 10% представників ЛГБТ-спільноти [138].

Відповідальними за практику Trinity Ability Co-Op є Відділ рівності, різноманіття та інклюзії Трініті-коледжу, Служба з питань інвалідності й Студентські спілки.

Практика має широкий спектр зацікавлених сторін. Це передусім студенти, спеціалісти з EDI, декани, ключові особи, які приймають рішення, представники різних категорій персоналу, студентські спільноти.

Основною проблемою реалізації практики інклюзії Trinity Ability Co-Op є забезпечення ресурсами, насамперед оплата робочого часу персоналу та інших зацікавлених сторін, для яких це не основна робота (наприклад, науковців). Тому дуже важливо, щоб ця робота була визначена як частина їхнього робочого навантаження та визнана відповідно, щоб гарантувати підтримку всіх залучених до реалізації проєктів.

Практика Institutional Gender Action Plan (Athena SWAN) передбачає зосереджена на гендері та потребує повної участі недостатньо представленої статі (зазвичай жінок) у всіх аспектах і етапах роботи Трініті-коледжу, поєднуючи підхід «зверху вниз» і «знизу вгору». Гендерні плани дій охоплюють конкретні дії для покращення почуття причетності та благополуччя. Процес консультацій гарантує, що досвід персоналу в цій культурі фіксують і використовують для інформування про план дій і регулярно контролюють для оцінки прогресу та впливу вжитих дій, а також для вимірювання культурних змін. Основною проблемою, як і в практиці Trinity Ability Co-Op, є забезпечення ресурсами, оскільки Athena SWAN вимагає значних інвестицій часу персоналу, а також широкого залучення персоналу, для якого це не основна робота (наприклад, науковців Трініті-коледжу). Тому необхідним є визнання діяльності в межах проєкту Athena SWAN як частини робочого навантаження [159].

Утрехтський Університет має значний досвід імплементації політики інклюзії. Зокрема, розділ про стимулювання EDI був частиною Стратегічного плану Утрехтського університету ще на 2016–2020 роки.

У 2016 році в університеті було створено робочу групу з різноманітності, діяльність якої зосереджувалася на чотирьох пріоритетних сферах: «Рівне ставлення та залучення», «Розширення участі та соціальних зобов'язань», «Прийняття та відбір» і «Комунікація та представництво». За цими пріоритетними напрямками видано різноманітні проєкти.

У 2019 році діяльність Утрехтського Університету фокусувалася на трьох напрямках реалізації практик інклюзії:

- доступність для студентів з обмеженими можливостями: наприклад, через реконструкцію будівель університету;
- невідповідна поведінка: розроблення онлайн-тренінгу для керівників і вчителів та комунікаційної кампанії для інформування всіх студентів і співробітників про особливості спілкування з інклюзивними студентами;
- прийом і відбір студентів: усунення перешкод на етапі прийому та відбору, щоб стимулювати рівні можливості для майбутніх студентів [146].

Як зазначено вище, на 2021–2025 роки в Утрехтському Університеті прийнято Стратегію рівності, різноманітності та інклюзії та план дій. Відповідно до зазначеної Стратегії, серед сучасних практик імплементації політики інклюзії можна виділити такі:

1. Програма «Інклюзивних друзів» Inclusion Buddy Program (реалізовується з 2017 року) – передбачає участь студентів університету, призначена для сприяння академічній інтеграції студентів-біженців, іноземних та інклюзивних студентів.

2. Робота Фонду стимулювання різноманітності та інклюзії Stimulation Fund Diversity and Inclusion (реалізовується з 2018 року) – спрямована на реалізацію проєктів, що відповідають Стратегічному плану Утрехтського університету, пов'язані із забезпеченням інклюзії студентів з особливими освітніми потребами та потребують фінансування до 5 тис. євро.

3. Програма «Інклюзивне стажування для біженців» Inclusion Traineeship for Refugees (реалізовується з 2022 року) – можливість пройти

неоплачуване стажування в Утрехтському Університеті, тривалістю 6–8 місяців.

Систематизація інформації про найкращі практики імплементації політики інклюзії в роботі Утрехтського університету представлена у табл. 2.6.

Таблиця 2.6

**Систематизація інформації про найкращі практики імплементації
політики інклюзії в роботі Утрехтського університету**

Назва практики	Inclusion Buddy Program	Stimulation Fund Diversity and Inclusion	Inclusion Traineeship for Refugees
Тип практики	Програма	Інституційна політика або стратегія	Програма
Цільова група	Студенти	Студенти, викладачі та дослідники, адміністративний персонал, університетська спільнота	Студенти, викладачі та дослідники
Категорія або обставини, на яких зосереджена практика	Іноземний статус, психічне здоров'я та благополуччя	Всі категорії студентів, що можуть мати особливі освітні потреби	Статус біженця
Інклюзивні аспекти	Академічна підтримка, мобільність, викладання і навчання, «теплий прийом» нових студентів	Усі, хто звернувся до фонду	Академічна підтримка, інтеграція та залучення
Період практики (інклюзії)	Передвступний період, період навчання	Студенти й співробітники університету	Період стажування
Тривалість проєкту, визначення подальших дій	Протягом семестру. Кожен семестр для міжнародних та інклюзивних студентів підбираються «друзі» з місцевих студентів	Щороку Керівний комітет EDI Утрехтського університету виділяє 50 тис. євро на проєкти й заходи, які поліпшують різноманітність та інклюзивність серед студентів і співробітників. З 2021 року річну суму знижено до 25 тис. євро.	Стажування триває 6–8 місяців

Джерело: розроблено автором за матеріалами [137; 162; 182]

Inclusion Buddy Program передбачає, що студенти Утрехтського університету приймають на себе роль «друзів» і допомагають студентам-новачкам звикнути до повсякденного життя. Практика орієнтована на академічну й соціальну інклюзію та забезпечує:

- допомогу для студентів-новачків орієнтуватися в будівлях, платформах і службах Утрехтського університету;
- створення соціальної мережі для формування відчуття причетності до Утрехтського університету;
- інформаційну допомогу щодо навчання в Утрехтському університеті та життя Нідерландах;
- підтримку процесу навчання студентів-новачків (наприклад, за допомогою порад щодо написання завдань/презентацій/підготовки до іспиту, пояснення як працювати з курсовою літературою та довідками, а також допомога у використанні Blackboard, Osiris, MS Teams).

Цінностями практики Inclusion Buddy Program є забезпечення інтеграції, міжкультурної взаємодії та місцевої підтримки під час навчання за кордоном. Зазвичай протягом семестру в практиці беруть участь 180 студентів-новачків та 90 студентів-«друзів» [157].

Утрехтський університет гарантує, що всі студенти, зокрема особи з інвалідністю, відчувають себе комфортно та отримують підтримку, необхідну для забезпечення максимальної віддачі від навчання.

Для фінансування проєктів, пов'язаних з розвитком інклюзії, в Утрехтському університеті створено окремий фонд – Stimulation Fund Diversity and Inclusion [180]. Проєкти й заходи мають право на отримання фінансування, якщо вони:

- пов'язані зі Стратегічним планом Утрехтського університету;
- мають відношення до кількох факультетів/керівних рад;
- сприяють різноманітності й інклюзії;
- розмір фінансування заявки не перевищує 5000 євро;
- не мають права на інші фонди/гранти в Утрехтському університеті.

У контексті роботи фонду інклюзію розглядають у широкому сенсі, а особливі освітні потреби можуть бути пов'язані з віком (навчання старших студентів), гендерною ідентичністю, гендерним насильством, расовими та релігійними відмінностями, інвалідністю, доглядом за дітьми, хронічними хворобами, соціально-економічним статусом, біженцями та мігрантами, тощо.

За період 2018–2021 років кошти фонду отримали 22 проекти (загалом за 4 роки роботи надійшло 32 звернення). Відповідальність за роботу фонду несе Керівний комітет EDI. Проекти розглядає окреме журі, що складається з трьох членів, двоє з яких мають мігрантське походження. Після отримання фінансування, відповідальна особа у письмовій формі звітує перед Керівним комітетом EDI про реалізацію проекту [180].

Програма Inclusion Traineeship for Refugees [158] пропонує тим, хто має статус біженця, пройти неоплачуване стажування в Утрехтському університеті, здобути досвід роботи й працювати над сталою інтеграцією та залученням, дізнатися більше про голландський ринок праці та робочі місця, розвинути відповідну професійну мережу.

Під час стажування слухачі:

- здобувають досвід роботи в певній організаційній структурі в межах університету;
- проходять міжкультурний тренінг;
- мають доступ до уроків голландської мови, відвідують неформальні зустрічі з іншими слухачами для обміну досвідом;
- мають змогу приєднатися до Work2Work (послуг, які надають працівникам університету та які допомагають їм знайти нову роботу, якщо стажування не приводить до роботи в університеті).

Стажування розраховане на людей з рівнем нідерландської мови B1/2.

Окремо варто зупинитися спеціальних пропозиціях Утрехтського Університету для підтримки українських студентів-біженців, а саме:

1. Запис на інклюзивний курс бакалавра (бали за навчання не виставляють, проте слухач отримує сертифікат про підтвердження відвідування).

2. Реєстрація статусу тимчасового інклюзивного студента-біженця з наданням тимчасового безпечного та приємного середовища для навчання. Надається доступ до бібліотеки, місць для навчання, комп'ютера, підтримка (в тому числі психологічна). Без надання доступу до регулярних програм бакалавра та магістра Утрехтського Університету, без отримання балів за навчання [190].

Ці пропозиції розраховані на студентів з України, що перебувають у Нідерландах.

Переходячи до вивчення практик імплементації політики інклюзії в Університеті Барселони, варто виділити такі програми:

1. Програма FEM VIA (реалізовується з 2016 року) – спрямована на задоволення особливих вимог студентів з будь-якою інвалідністю, соціальне та освітнє включення всіх студентів для сприяння атмосфері співіснування та поваги.

2. Програма Соціальної політики та доступу до університету Social Policy and Access to the University, PSAU (реалізовується з 2011 року) – спрямована на залучення до навчання студентів із мало представлених та соціально вразливих груп. Реалізовується шляхом наставництва.

3. Програма підтримки біженців та людей із зон конфлікту Support Programme for refugee and people from conflict zones (реалізовується з 2015 року) – передбачає безкоштовне навчання та соціальну інтеграцію для студентів, що мають статус біженця або особи, що прибула із зони конфлікту.

Систематизація інформації про найкращі практики імплементації політики інклюзії в роботі Університету Барселони представлена у табл. 2.7. Програма FEM VIA має на меті сприяння рівним можливостям і повне залучення студентів-інвалідів до академічного життя. В Університеті

Барселони розроблено спеціальні програми прийому для нових студентів, щоб виявити їхні потреби та забезпечити повну інклюзію в процесі навчання, а також надають консультації та забезпечують постійну підтримку студентів з обмеженими можливостями під час навчання, підтримують ініціативи, у яких інші студенти надають підтримку студентам з інвалідністю, та ініціативи щодо поліпшення доступу та надання технічної допомоги. Для студентів з інвалідністю створено банк вакансій, забезпечується професійна інтеграція.

Таблиця 2.7

**Систематизація інформації про найкращі практики імплементації
політики інклюзії в роботі Університету Барселони**

Назва практики	FEM VIA	PSAU	Support Programme for refugee and people from conflict zones
1	2	3	4
Тип практики	Програма	Програма	Інституційна політика або стратегія, протокол, програма, кампанія з підвищення обізнаності
Цільова група	Студенти, викладачі, академічний персонал	Студенти	Студенти, викладачі та дослідники, адміністративний персонал, університетська спільнота
Категорія або обставини, на яких зосереджена практика	Студенти з інвалідністю	Гендерна ідентичність, расові відмінності, національність, етнічне чи національне походження. Релігія або віра Нижчий дохід або нижче соціально-економічне становище Роми і спільнота мандрівників Мігранти та біженці	Біженці, шукачі притулку

Продовження табл. 2.7

1	2	3	4
Інклюзивні аспекти	Академічна підтримка, мобільність, викладання і навчання, психосоціальна підтримка, подальше працевлаштування	Академічна підтримка, викладання і навчання, психосоціальна підтримка, економічна підтримка	Проживання, академічна підтримка, мобільність, викладання і навчання, психосоціальна підтримка, економічне забезпечення, юридичні консультації, медичне страхування
Період практики (інклюзії)	Передвступний період, період навчання, сприяння працевлаштуванню	Передвступний період, процес навчання, перехід на роботу	Передвступний період, період навчання, процес найму на роботу
Тривалість проєкту, визначення подальших дій	Протягом навчання	З 2011 року програму розробляють кожного навчального року. Щороку відстежують і консоліднуються заходи з найкращими оцінками.	Академічний рік

Джерело: розроблено автором за матеріалами [192]

Програма PSAU спрямована на соціальну інклюзію студентів з соціально-вразливих груп, які недостатньо представлені у вищій освіті. Основною діяльністю є наставництво студентів університету. Наставництво проводять перед тим, як студенти з менш представлених груп вступають до університету та під час навчання на першому курсі. У подальшому студентська служба наглядає за студентами з мало представлених груп до закінчення навчання та залучення до ринку праці.

Програма реалізує супровід/наставництво старшокласників, які бажають навчатися в університеті. Менторами (наставниками) є студенти закладів вищої освіти з ідентичними або схожими ступенями до тих, на яких хочуть навчатися старшокласники. Факультети та їх органи управління (деканати) беруть участь і допомагають у розподілі та відборі студентів університету. Програма реалізовується кожного навчального року, щорічно в

ній беруть участь близько 30 осіб – 12 студентів з малопредставлених груп, 12 студентів-наставників, викладачі, адміністрація, адміністративно-обслуговуючий персонал. Більшість з учасників програми – жіночої статі [173].

PSAU просуває як пріоритет інклюзію та доступ до інформації для соціальних груп без ресурсів. Програма розвиває інтенсивну роботу над потребами учасників, переважно мовними. У гендерному плані PSAU намагається ретельно та постійно розширювати можливості жінок. Практика дуже персоналізована та враховує потреби всіх учасників. Програма працює переважно на волонтерських засадах, може фінансуватися за рахунок бюджетів окремих факультетів.

Програма Support Programme for refugee and people from conflict zones Університету Барселони спрямована на продовження академічного та життєвого шляху біженцями та людьми із зон конфлікту. Безперечною перевагою є комплексний підхід, що охоплює:

- безкоштовне навчання;
- супровід та індивідуальні консультації щодо освітнього маршруту студентів;
- підтримку соціальної інтеграції (проживання, вивчення мови, мовні пари, юридичні консультації, психосоціальну підтримку та психологічну допомогу);
- інформаційну підтримку та підтримку трудової інтеграції;
- просвітницькі кампанії;
- налагодження зв'язків та лобіювання всередині Університету Барселони та за його межами (з державними адміністраціями та неурядовими організаціями).

Кожного навчального року програма приймає 15 нових студентів із зон війни та конфліктів. Станом на кінець 2022 року в межах програми навчалася 29 осіб, понад 120 скористалися заходами, пов'язаними з проживанням, юридичними консультаціями та курсами вивчення іспанської мови [183].

Програма сприяє інклюзії недостатньо представлених груп. Після того, як студента прийнято як учасника, він автоматично отримує студентський квиток Університету Барселони та стає частиною університетської спільноти. Студенти отримують комплексну підтримку (особливо ті, хто бере участь у перехідному курсі до університету), що передбачає скерування, орієнтацію та подальше спостереження за тим, як саме студент намагається забезпечити своє благополуччя (психічне та фізичний). Той факт, що принаймні студенти перехідного курсу залишаються протягом одного року в університетській резиденції (гуртожитку), забезпечує відчуття приналежності до спільноти. Програма також сприяє відчуттю приналежності через різні заходи (рівний-рівному, мовний обмін), які ставлять за мету встановлення контакту студентів Програми з іншими студентами Університету Барселони. Незважаючи на труднощі, з якими доводиться стикатися студентам (пов'язані з їхнім статусом біженців), вони сприймають свою участь у Програмі як можливість відновити життя й почати навчальний шлях у безпечному місці.

За результатами проведеного дослідження практик EDI у Трініті-коледжі Дубліна, Утрехтському університеті та Університеті Барселони виділено головні параметри імплементації політики інклюзії у заклади вищої освіти (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

**Узагальнення результатів дослідження найкращих практик
імплементації політики інклюзії на інституційному рівні в ЄПВО**

Параметр	Трініті-коледж Дубліна	Утрехтський університет	Університет Барселони
1	2	3	4
Наявність Стратегії забезпечення інклюзії під час навчання та студентського життя	+	+	-

Продовження табл. 2.8

1	2	3	4
Наявність спеціалізованого адміністративного підрозділу, що відповідає за імплементацію політики інклюзії (на рівні ректорату)	+	+	+
Наявність підрозділів підтримки студентів і персоналу в питаннях забезпечення інклюзії (на рівні факультетів і кафедр)	+	+	+
Наявність студентських об'єднань, що опікуються питаннями інклюзії	+	+	-
Участь у міжінституційних проєктах забезпечення інклюзії	+	+	+
Практики менторства та наставництва для інклюзивних студентів	+	+	+
Наявність фондів окремого фінансування для програм та проєктів у сфері інклюзії	-	+	-
Наявність окремих програм для забезпечення інклюзії:			
- для осіб з інвалідністю	+	+	+
- для мігрантів та біженців	+	+	+
- гендерна рівність	+	+	+
- соціально-економічна рівність	+	+	+
- расова рівність	+	+	+
- рівність ЛГБТ+	+	+	+
- інші сфери інклюзії	+	+	+

Джерело: розроблено автором

Узагальнюючи результати дослідження найкращих практик імплементації політики інклюзії на інституційному рівні, виділено: наявність в закладах вищої освіти окремої стратегії забезпечення інклюзії під час навчання та студентського життя; створення спеціалізованих адміністративних підрозділів, що відповідають за імплементацію політики інклюзії; створення студентських об'єднань, що опікуються питаннями інклюзії; розроблення окремих програм імплементації політики інклюзії, використання менторства та наставництва для забезпечення інклюзії студентів з малопредставлених груп.

Для оцінювання результативності імплементації політики інклюзії в роботу закладів вищої освіти зазвичай використовують кількісні та якісні показники. Кількісні дані відіграють важливу роль в оцінюванні впливу або діяльності закладу щодо практик EDI і передбачають аналіз таких

показників, як кількість/частка зарахованих студентів та/або персоналу, частка інклюзивних студентів серед випускників, обсяг фінансування програм інклюзії [139]. Багато закладів вищої освіти також працюють з якісною інформацією, історіями успіху, зразками для наслідування або тематичними дослідженнями, отриманими під час опитувань чи інтерв'ю, щоб показати вплив на індивідуальному рівні. Це може бути особливо важливим і корисним для людей, які не обов'язково належать до недостатньо представленої групи, але які все ще перебувають у невідгданому становищі, уразливі та/або можуть потребувати конкретної підтримки чи зміни інституційної культури та ставлення (наприклад, люди з інвалідністю; люди, які ідентифікують себе як ЛГБТ+). У цих випадках мета інклюзії полягає не в тому, щоб збільшити загальну кількість або частку в університетській спільноті, а в забезпеченні доброзичливого середовища та уникненні дискримінації.

Унаслідок дослідження особливостей імплементації політики інклюзії в Європейському просторі вищої освіти й аналізу найкращих практик її реалізації на інституційному рівні визначено низку важливих підходів до імплементації політики інклюзії – людиноцентричний, компетентнісний, комплексний, інституційний і доказово-орієнтований.

Людиноцентричний підхід орієнтований на студента як суб'єкта освітнього процесу та передбачає адаптацію програм, інфраструктури та освітніх практик до індивідуальних потреб і здібностей. Фактичними проявами є персоналізовані траєкторії навчання, менторська і тьюторська підтримка, врахування культурних, мовних і соціальних особливостей студентів.

Компетентнісний підхід спрямований на розвиток головних компетентностей, що забезпечують участь у соціальному та професійному житті, формування навичок самостійної діяльності, міжособистісної взаємодії та громадянської активності. Його реалізація передбачає інтеграцію

міжкультурної та соціальної компетентності у навчальні плани та розвиток навичок співпраці в багатоманітних групах.

Комплексний підхід забезпечує цілісне бачення інклюзії як інтегрованої системи, де політика, нормативні документи, програми, інфраструктура та підтримка студентів взаємопов'язані. Його прояви охоплюють узгодження політик на державному та інституційному рівнях, інтеграцію інклюзії в систему забезпечення якості й координацію навчальних, організаційних і соціальних ресурсів.

Інституційний підхід акцентує роль закладів вищої освіти як головних носіїв політики інклюзії, відповідальних за перетворення принципів у конкретні практики. Проявляється через розроблення локальних політик, створення структур підтримки (офіси інклюзії, служби супроводу, тьюторство), розвиток інклюзивної інфраструктури та інтеграцію інклюзії у стратегії університетів.

Доказово-орієнтований підхід передбачає планування та коригування політики на основі статистики, емпіричних показників та систематичного аналізу результатів. Реалізація проявляється через використання даних щодо доступу та успішності студентів, розвиток систем внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості освіти й застосування висновків моніторингу для поліпшення політик і практик.

Роблячи доступ до університетів справді відкритим для всіх співробітників і студентів, які мають талант і здатність робити внесок, незалежно від статі, етнічного походження, соціального класу, сексуальної орієнтації, фізичних здібностей, ідентичності та культурного походження, університети сприятимуть соціальній згуртованості й водночас підвищать рівень творчості й оригінальності досліджень і навчання. Політика інклюзії у вищій освіті дає змогу залучати ширший спектр студентів і науковців, а також краще досягти глобально значущої досконалості у викладанні, дослідженнях та інноваціях. Такий синергетичний підхід до імплементації

політики інклюзії розширить можливості традиційно недостатньо представлених груп, зробить академічну спільноту більш успішною.

Висновки до другого розділу

Здійснено аналіз особливостей імплементації політики інклюзії в Європейському просторі вищої освіти та найкращих практик імплементації політики інклюзії на інституційному рівні в Європейському просторі вищої освіти.

Встановлено, що інклюзія у вищій освіті визнана однією з пріоритетних напрямів розвитку освітнього простору. Імплементація політики інклюзії у вищій освіті базується на нормативно-регулятивних, аналітично-оцінювальних та рекомендаційних документах, що приймаються на наднаціональному, державному національному та інституційному рівнях.

Виявлено тенденцію розвитку політики інклюзії в ЄВПО: від складової соціального виміру університетського навчання до фундаментальної характеристики та стратегічного пріоритету розвитку європейської вищої освіти, що визначає механізми реалізації, підтримки та моніторингу інклюзивної політики.

Виявлено, що реалізація інклюзивної політики у ЄПВО здійснюється як регулятивними документами, так і через діяльність університетських асоціацій і альянсів (EUA, LERU, CHARM-EU, EUTOPIA, EDUC тощо), студентських союзів та локальних проєктів у закладах вищої освіти.

Розроблено класифікацію документів політики інклюзії у ЄПВО на основі виділених критеріїв: за рівнями регулювання (країни ЄПВО / країни ЄС), ієрархії документів (декларації, комюніке, Болонські звіти, документи Єврокомісії, аналітичні та рекомендаційні матеріали), рівнями узагальнення (цільові та загальні), цільовим змістом (нормативні, аналітично-оціночні, рекомендаційні) та суб'єктами формування (конференція міністрів, Група супроводу Болонського процесу, Європейська комісія, стейкхолдери).

Встановлено, що імплементація політики інклюзії в ЄПВО потребує створення належних умов для успішності здобувачів вищої освіти з ООП із різним середовищем, а саме застосування системного та комплексного підходу до організації прийому, навчання, оцінювання, супроводу здобувачів вищої освіти, підтримку в роботі як на кампусі, так і поза ним.

Аналіз найкращих практик зарубіжних ЗВО щодо імплементації політики інклюзії засвідчив, що вони мають цілісні стратегії забезпечення інклюзивності в освітньому процесі та студентському житті; функціонують спеціалізовані адміністративні підрозділи, відповідальні за реалізацію інклюзивної політики; активно діють студентські об'єднання, орієнтовані на підтримку інклюзивних ініціатив; запроваджені окремі програми з імплементації політики інклюзії, а також системи менторства й наставництва для студентів з малопредставлених груп. Така модель підтверджує, що системність, ієрархічна інтегрованість і баланс між адміністративними та студентськими ініціативами є головними умовами формування інклюзивного освітнього середовища, релевантними для адаптації в національних практиках управління в Україні.

Основні результати дослідження знайшли відображення в опублікованих наукових працях автора [48, 49].

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ПОЛІТИКИ ІНКЛЮЗІЇ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ПРОСТОРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

3.1 Національний рівень регулювання імплементації політики інклюзії у сфері вищої освіти

Простір вищої освіти України, як і решта сфер життя, стикається зі значними труднощами через повномасштабну війну. До 24 лютого 2022 року на порядку денному для ЗВО стояли питання реформування, імплементації норм нової редакції Закону України «Про вищу освіту», створення узгодженої зі стандартами ЄПВО системи внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти тощо.

Після початку повномасштабної збройної агресії ситуація у вітчизняній вищій освіті істотно ускладнилася. Передусім освітній процес потребує адаптації до умов війни. Водночас національні заклади вищої освіти продовжують нести зобов'язання щодо виконання вимог Болонського процесу, а Україна як країна-кандидат до ЄС під час формування політики в освітній сфері має враховувати зміст європейського законодавства.

У таких умовах питання імплементації політики інклюзії в освітній простір не втрачає своєї актуальності. З одного боку, вектор України на європейську інтеграцію зумовлює необхідність врахування вимог Європейського простору вищої освіти, що передбачає побудову освітнього процесу на умовах інклюзії. З іншого боку, як слушно відзначає І.В. Гевко [19, с. 54], для країни, яка перебуває в стадії активної війни, проблема впровадження інклюзивної освіти в закладах вищої освіти стає однією з пріоритетних.

Як неодноразово зазначалося в дослідженні, європейський підхід передбачає, що особливі освітні потреби можуть бути спричинені не тільки особливостями здоров'я, але статевими, расовими, культурними,

національними чи іншими відмінностями. В Україні наразі відбувається розуміння, що особливі освітні потреби не обмежуються потребами осіб з інвалідністю. Проте в даних Державної служби статистики України й досі відображено тільки чисельність осіб з інвалідністю та їх участь в освітньому процесі. Інформація щодо інших груп, яких можна віднести до осіб з особливими освітніми потребами, не представлена. Аналізуючи динаміку чисельності осіб з інвалідністю в Україні за останні два десятиліття (див. рис. 3.1), можна констатувати загальну тенденцію збільшення. Водночас протягом 2015–2024 рр. чисельність осіб з інвалідністю збільшилася з 2568,5 тис. осіб до 2839,2 тис. осіб (на 10,5%). Враховуючи наявну тенденцію, питання соціалізації осіб з інвалідністю як людей з особливими освітніми потребами, зокрема через підвищення професійного рівня і переорієнтацію, є вкрай актуальним.

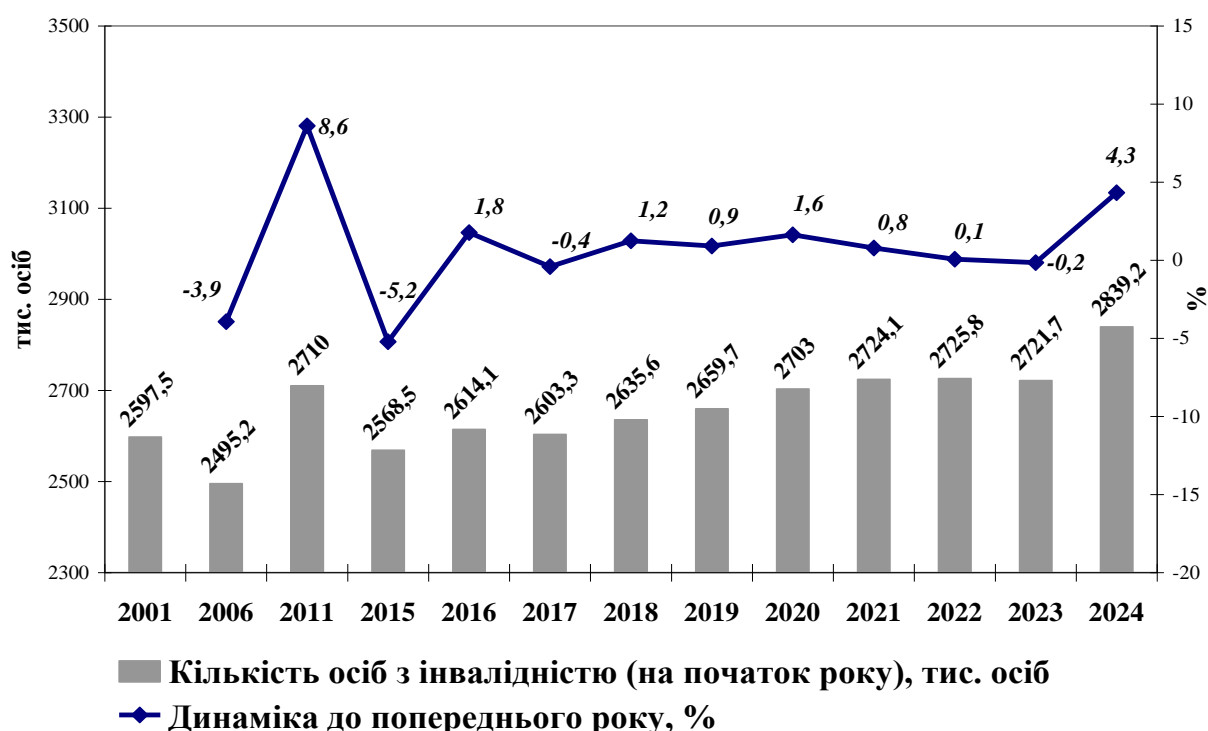

Рис. 3.1. Динаміка кількості осіб з інвалідністю в Україні у 2001–2024 рр.

Джерело: розроблено автором за матеріалами [26; 109; 110]

Незважаючи на актуальність інклюзії у вищій освіті та зростання уваги до цього питання з боку світової спільноти, фактично в Україні спостерігається тенденція зменшення чисельності осіб з інвалідністю, які

здобувають вищу освіту (рис. 3.2). За даними Державної служби статистики України, якщо у 2013/2014 навчальному році чисельність осіб з інвалідністю серед студентів ЗВО становила 19573 особи, то у 2023/2024 навчальному році цей показник уже становив 12954 особи. Отже, за 10 років зменшення чисельності осіб з інвалідністю, які здобувають вищу освіту у вітчизняних ЗВО, становило 34%. У загальній кількості студентів частка осіб з інвалідністю становить менше 1% (0,82% у 2023/2024 навчальному році).

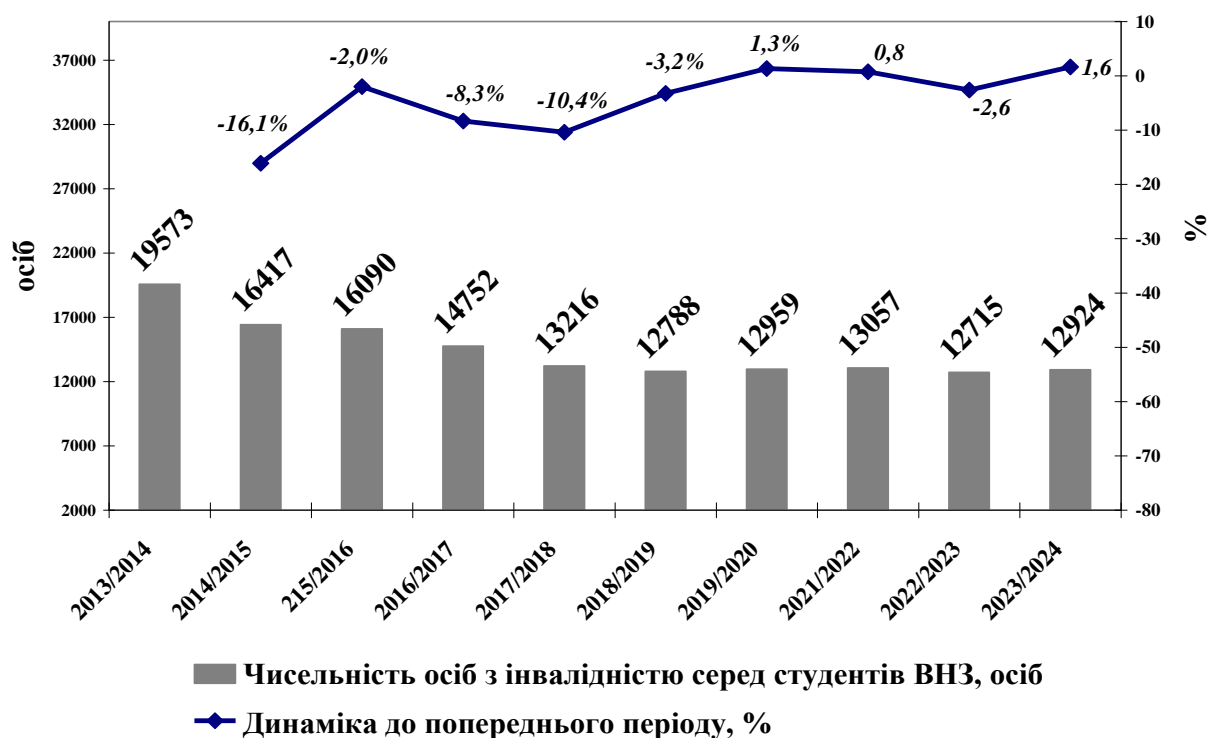

Рис. 3.2. Чисельність осіб з інвалідністю, які здобувають вищу освіту в Україні

Джерело: розроблено автором за матеріалами [110]

Загалом наведені дані свідчать про необхідність зміни парадигми організації навчання осіб з особливими освітніми потребами, зокрема осіб з інвалідністю. Інтеграція України до Європейського простору вищої освіти неможлива без забезпечення інклюзії у вищій освіті, оскільки вимоги щодо інклюзії містяться і в міжнародних, і у вітчизняних нормативно-правових документах.

Досліджуючи національний рівень регулювання імплементації політики інклюзії у вищу освіту, варто відзначити, що українське

законодавство є актуальним і загалом відповідає міжнародним вимогам. Наразі ключовою проблемою є декларативність і неможливість фактичного виконання умов нормативно-правових актів, проте цей аспект більш детально буде висвітлено далі в дослідженні.

Проведена періодизація вітчизняного нормативно-правового регулювання інклюзії у вищій освіті виявила, що з 2019 року розпочався етап імплементації інклюзивного навчання у ЗВО. Зокрема, було ухвалено Постанову КМУ «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» № 635, яка деталізує організаційні аспекти інклюзії:

- «застосування принципів універсального дизайну в освітньому процесі;
- приведення території закладу вищої освіти, будівель, споруд та приміщень у відповідність з вимогами державних будівельних норм, стандартів та правил або розумне пристосування з урахуванням універсального дизайну;
- забезпечення здобувачів освіти ООП необхідними спеціальними засобами корекції психофізичного розвитку згідно з типовим переліком, затвердженим МОН;
- забезпечення необхідними навчально-методичними матеріалами та інформаційно-комунікаційними технологіями для організації освітнього процесу;
- забезпечення в разі необхідності розумного пристосування;
- застосування в освітньому процесі найбільш прийнятних методів і способів спілкування, в тому числі української жестової мови, рельєфно-крапкового шрифту (шрифту Брайля) із залученням відповідних фахівців і педагогічних працівників;
- забезпечення доступності інформації в різних форматах (шрифт Брайля, збільшений шрифт, електронний формат та інші)» [101].

У Постанові № 635 [101] закріплено можливість створення спеціальних навчально-реабілітаційних підрозділів або груп психолого-педагогічного супроводу, визначено їх склад та завдання. Для забезпечення інклюзивного навчання передбачено розроблення індивідуальних планів навчання (за участю здобувача освіти з ООП), деталізовано зміст трьох компонент спеціального навчально-реабілітаційного супроводу – навчально-організаційної, психолого-педагогічної та соціальної.

Загалом, можна зробити висновки, що Постанова № 635 містить комплексний підхід до порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти та спрямована саме на регулювання практичних аспектів імплементації інклюзивної освіти у вищій освіті. Серед недоліків можна відзначити відсутність вимог щодо концептуальних засад імплементації політики інклюзії – постанова не містить рекомендацій щодо розроблення стратегій імплементації політики інклюзії як окремого документа ЗВО або рекомендацій щодо долучення розділу про організацію інклюзивного навчання до Стратегій розвитку закладів вищої освіти. Немає також інформації щодо суб'єктів покриття фінансових витрат на організацію інклюзивного навчання (витрати на забезпечення додаткового обладнання для інклюзивних студентів, оплату праці спеціалістів навчально-реабілітаційних підрозділів або груп психолого-педагогічного супроводу).

У 2021 році Кабінет Міністрів України затвердив «Національну стратегію створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року» [103] (далі – Стратегія), яка є комплексним планом забезпечення доступу всіх груп населення до різних сфер життєдіяльності. Стратегія враховує вимоги провідних міжнародних нормативно-правових документів щодо створення безбар'єрного простору (зокрема, Конвенції про права осіб з інвалідністю, ратифікованої Законом України від 16.12.2009 р. № 1767-VI, Європейської соціальної хартії, ратифікованої Законом України від 14.09.2006 р. № 137-V, Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок) і найкращі світові практики створення

безбар'єрного простору (країни ЄС, Великобританія, США, Канада, Сінгапур, Японія). Сама назва та зміст Стратегії демонструють початок трансформації концептуальної парадигми «інклюзії» та подальшу еволюцію підходу від «включення» (тобто, як було зазначено вище, зовнішнього впливу) до «безбар'єрності» як створення можливостей вільного внутрішнього вибору.

Стратегія розглядає «особливі освітні потреби» в контексті європейського підходу, оскільки наголошує на забезпеченні безбар'єрності для «всіх груп населення».

Окремий фокус уваги спрямовано на забезпечення безбар'єрності у сфері освіти. Цьому питанню присвячено окремий напрямок Стратегії, який передбачає «створення рівних можливостей та вільного доступу до освіти, зокрема освіти протягом життя, а також здобуття іншої професії, підвищення кваліфікації та опанування додаткових компетентностей» [103]. Хоча категорія «вища освіта» окремо не відзначається, проте формулювання «освіта протягом життя», «здобуття іншої професії», «підвищення кваліфікації та опанування додаткових компетенцій» опосередковано вказує на спрямування зокрема й на вищу освіту.

Освітня інклюзія розглядається в Стратегії як «передумова для участі у всіх формах суспільного життя та громадської активності» [103]. Серед поточних проблем, що стосуються імплементації політики інклюзії в освітній простір, у Стратегії виділено «упередженість у ставленні до безбар'єрності, інклюзії та низький рівень поширення культури прийняття серед учасників освітнього процесу» [103]. Відповідно, зроблено висновки про недостатнє задоволення потреб учасників освітнього процесу з особливими потребами. Створення інклюзивного освітнього середовища визначено як одну із стратегічних цілей створення освітньої безбар'єрності.

Вектори розвитку системи вищої освіти в Україні з урахуванням вимог Болонського процесу визначено у Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, схваленій Розпорядженням КМУ від 23.02.2022 р.

№ 286-р (далі – Стратегія розвитку вищої освіти) [105]. У документі наголошується, що «Стратегія відповідає положенням щодо розбудови інклюзивного, інноваційного та взаємопов’язаного Європейського простору вищої освіти до 2030 року згідно з Римським міністерським комюніке від 19 листопада 2020 р. і передбачає подолання викликів, зокрема шляхом цифровізації (діджиталізації) вищої освіти, розвитку віртуальної мобільності, студентоцентрованого навчання та викладання» [105].

Забезпечення інклюзивності в Стратегії розвитку вищої освіти передбачено для «різних соціально вразливих груп, біженців і мігрантів, сиріт, осіб з інвалідністю, етнічних і релігійних меншин тощо». Тобто особливі освітні потреби не обмежуються наявністю інвалідності (як це прописано у ч. 18 ст. 1 Закону України «Про вищу освіту»). Як механізми забезпечення інклюзивності виділено «запровадження мікрокваліфікацій (microcredentials) та освітніх мікромодулів», що є прогресивними сучасними інструментами забезпечення освіти дорослих.

Принцип інклюзивності входить до переліку Пріоритетів «розвитку вищої освіти в Україні, які визначають концептуальну модель вищої освіти», а операційні цілі Стратегії розвитку вищої освіти передбачають також «модернізацію інфраструктури, освітнього простору та навчально-наукового обладнання, зокрема з урахуванням вимог інклюзивності» [105]. Цей факт виділимо як позитивний момент у контексті вивчення національного регулювання імплементації політики інклюзії в простір вищої освіти.

Операційний план реалізації у 2022–2024 роках Стратегії розвитку вищої освіти передбачав «включення питань створення інклюзивного освітнього середовища до стратегічних планів розвитку закладів вищої освіти» як одного із заходів у 2022 році. Проте через повномасштабне вторгнення та активні бойові дії на території України цей захід так і не було реалізовано.

Також в межах дослідження практичних дій імплементації політики інклюзії в систему вищої освіти на національному рівні варто розглянути

Розпорядження Кабінету міністрів України «Про затвердження плану заходів на IV квартал 2022 р. з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року» [100] від 11 листопада 2022 р. № 1041-р. (наголосимо, що хоча в розпорядженні встановлено термін IV квартал 2022 р., проте документ є чинним і на липень 2025 року). Завданнями в межах імплементації політики інклюзії у вітчизняний простір вищої освіти було визначено:

1. Забезпечення закладів освіти умовами та інструментами для адаптації всіх інформаційних матеріалів для осіб з порушеннями зору, слуху та осіб з порушенням інтелектуального розвитку. Як практичні заходи визначено інформування закладів фахової передвищої та вищої освіти, які готують педагогічних працівників, про альтернативні засоби комунікації та долучення зазначених тем до програм навчання; забезпечення освітнім та іншим обладнанням.

2. Забезпечення можливості здобувачів вищої освіти отримувати інформацію в найзручніший спосіб у закладах освіти. Серед практичних заходів забезпечення цього завдання в контексті інклюзивного навчання виділено створення ефективної модульної системи навчання для здобувачів вищої освіти, удосконалення електронних журналів обліку успішності, забезпечення відповідного рівня цифрової грамотності з питань використання технологій дистанційного навчання для академічної спільноти, створення цифрових фондів навчальної, наукової і художньої літератури у бібліотеках закладів вищої освіти [100].

Позитивним моментом зазначеного Плану заходів є наявність індикаторів встановлених заходів, недоліком – відсутність чіткої інформації про джерела фінансування. Відзначено, що фінансування «здійснюється за рахунок та у межах видатків, передбачених у державному та місцевих бюджетах на відповідний рік, а також за рахунок інших джерел, не заборонених законодавством» [100], проте таке формулювання не гарантує виділення коштів і, відповідно, виконання перелічених заходів.

У квітні 2023 року прийнято Розпорядження Кабінету міністрів України «Про затвердження плану заходів на 2023–2024 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року» [98] (далі – План заходів), який містить більш деталізований перелік завдань та заходів, спрямованих на імплементацію політики інклюзії у вітчизняний простір вищої освіти. Зокрема, передбачено:

1. Прийняття та впровадження Закону України «Про освіту дорослих» та його імплементація до 2024 року.
2. Створення умов для дистанційного навчання на всіх рівнях освіти.
3. Здійснення системного моніторингу дотримання принципу освітньої безбар'єрності у сфері охорони здоров'я (вільний доступ до вищої освіти за спеціальностями галузі знань 22 «Охорона здоров'я»).
4. Утворення центрів ветеранського розвитку при закладах вищої освіти у регіонах України.
5. Забезпечення доступності інклюзивної освіти протягом життя (особлива увага – для осіб, які звільняються або звільнені з військової служби, ветеранів війни та ВПО).
6. Утворення в закладах вищої освіти центрів підтримки студентів, зокрема з обмеженнями повсякденного функціонування.
7. Актуалізація освітніх програм закладів вищої освіти в питаннях безбар'єрності (за спеціальностями 191 «Архітектура та містобудування», 192 «Будівництво та цивільна інженерія», 053 «Психологія» та 225 «Медична психологія», підготовки фахівців з реабілітації відповідно до міжнародної практики за освітніми програмами «Фізична терапія», «Ерготерапія», «Терапія мови і мовлення»). (за редакцією)
8. Розроблення інтерактивних довідників освітнього середовища закладів вищої освіти.
9. Забезпечення закладів освіти всіх рівнів допоміжними засобами для навчання та спеціальними підручниками, посібниками, зокрема надрукованими шрифтом Брайля.

10. Створення умов для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами відповідно до їхніх потреб та можливостей (зокрема затвердження Національної стратегії розвитку інклюзивної освіти на період 2023–2030 років).

11. Забезпечення умов для підготовки андрагогів.

12. Забезпечення умов для здобуття вищої освіти та роботи в сфері будівництва та архітектури, соціальній та медичній сферах особам з інвалідністю [98].

Проведене дослідження свідчить, що в Плані заходів на 2023–2024 роки визначено не тільки завдання та заходи в межах освітньої безбар'єрності, але й терміни виконання та джерела фінансування. З одного боку, це є однозначно позитивним зрушенням імплементації політики інклюзії на національному рівні. Крім того, Кабінет міністрів розробив Показники результативності виконання Плану заходів із зазначенням базового та планового значень, джерела даних та періодичність моніторингу, відповідальних за виконання. Проте станом на липень 2025 року офіційних звітів щодо реалізації розробленого Плану заходів немає, що свідчить про наявність суттєвих труднощів в імплементації політики інклюзії у вищу освіту на національному рівні – комплексний підхід до формування безбар'єрного освітнього середовища наразі обмежується переважно етапом планування, тоді як стадії практичного впровадження та моніторингу залишаються недостатньо документованими.

У березня 2025 року Кабінет Міністрів України затвердив «План заходів на 2025–2026 роки з реалізації Національної стратегії зі створення безбар'єрного простору до 2030 року» [99], який містить як позитивні зрушення, так і суттєві недоліки в контексті імплементації політики інклюзії у сфері вищої освіти. До переваг документа можна віднести, по-перше, наявність конкретизованих термінів виконання завдань, визначення відповідальних установ, джерел фінансування, що забезпечує формальну основу для реалізації поставлених цілей. Також важливою перевагою є

впровадження механізмів моніторингу та звітності, що мають стати основою для прозорого контролю над реалізацією політики інклюзії. Особливий акцент у Плані заходів зроблено на розвитку дистанційної освіти як головного інструменту імплементації політики інклюзії у вищу освіту, що відповідає актуальним викликам та умовам функціонування освітньої системи в сучасній Україні.

Водночас План [99] має і низку недоліків, що безпосередньо впливають на ефективність його імплементації у сфері вищої освіти. Зокрема, у тексті документа немає виокремлення закладів вищої освіти як безпосередніх виконавців інклюзивної політики – їхню участь згадують опосередковано. Це створює ризик розмитості відповідальності й ускладнює цілеспрямовану реалізацію заходів саме в академічному середовищі. Крім того, документ не містить чітких індикаторів оцінки ефективності інклюзивних практик у ЗВО, що унеможлиблює системне вимірювання поступу в цій сфері. Отже, незважаючи на прогрес у формалізації політики безбар'єрності, її реалізація у вищій освіті на національному рівні потребує глибшої деталізації інструментів, виконавців і механізмів контролю.

Важливо відзначити, що імплементація політики інклюзії у вітчизняний простір вищої освіти на національному рівні підтримується з боку міжнародних партнерів. Зокрема, 14 грудня 2022 року Комітет міністрів Ради Європи схвалив План дій для України «Стійкість, відновлення та реконструкція» на 2023–2026 рр. [142], який передбачає надання підтримки та сприяння в «посиленні спроможності органів управління освітою на національному, місцевому та інституційному рівнях для забезпечення участі та інклюзивної системи управління освітою, яка гарантує рівний доступ до якісної освіти для всіх», а також у «підтримці закладів вищої освіти у зміцненні відкритої та інклюзивної системи вищої освіти, здатної сприяти розвитку згуртованих і демократичних суспільств на місцевому рівні, включаючи також підтримку студентських проєктів та ініціатив, які сприяють лідерству та демократичній участі в державному управлінні» [142].

Для досягнення зазначених цілей Комітет міністрів Ради Європи пропонує низку практичних дій, зокрема:

- посилення спроможності органів управління освітою на національному, місцевому та інституційному рівнях для забезпечення участі й інклюзивної системи управління освітою, яка гарантує рівний доступ до якісної освіти для всіх;
- сприяння кращому впровадженню цінностей і принципів багатомовної та міжкультурної освіти для розвитку компетентностей, які дають змогу всім учням діяти як активним громадянам і розвивати відкрите ставлення;
- розвиток спроможності працівників закладів вищої освіти для створення безпечного освітнього середовища, яке сприяє діалогу, інклюзивності та соціальній згуртованості й вирішує потенційно делікатні та суперечливі питання;
- поліпшення спроможності працівників закладів вищої освіти гарантувати безпечні та адаптовані освітні умови, які сприяють діалогу, інклюзивності та чуйному реагуванню на потреби громади [142].

У червні 2024 року прийнято Національну стратегію розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року [104] (далі – Національна стратегія), яка окреслює комплексний державний підхід до розвитку інклюзивного навчання та визначає конкретні кроки впровадження інклюзії в освітню систему (включно з вищою освітою). В операційному плані 2024–2026 рр. з реалізації Національної стратегії інклюзивного навчання [104], передбачено заходи з підготовки педагогічних працівників, запровадження наставництва, супервізії, обов’язкової мотивації та навчання фахівців роботи з особами з особливими освітніми потребами в ЗВО та науково-освітніх установах.

До головних переваг Національної стратегії слід віднести:

1. Розширене трактування інклюзії, що охоплює не лише осіб з інвалідністю, але й інші соціально вразливі групи, зокрема ветеранів війни,

внутрішньо переміщених осіб, постраждалих від збройного конфлікту. Такий підхід відповідає актуальним демографічним і соціальним викликам, що постали перед українським суспільством.

2. Узгодженість із загальнодержавною політикою, зокрема з Національною стратегією створення безбар'єрного простору до 2030 року, що забезпечує міжсекторальний і комплексний характер реалізації інклюзивної політики на національному рівні.

3. Акцент на соціально-професійну інтеграцію осіб з особливими освітніми потребами, включаючи можливість здобуття професійної кваліфікації та працевлаштування, що підкреслює функційну роль вищої освіти в контексті соціальної справедливості.

4. Підтримку гнучких освітніх траєкторій, адаптованих до індивідуальних потреб здобувачів, що є важливою передумовою ефективної інклюзивної практики у вищій школі.

Водночас аналіз документа дає змогу виокремити низку обмежень у контексті вищої освіти:

1. Відсутність чіткого виокремлення закладів вищої освіти як суб'єктів реалізації політики, що знижує інституційну визначеність і не дає змогу оцінити реальну відповідальність ЗВО за імплементацію інклюзивних заходів.

2. Брак деталізації інструментів реалізації, зокрема індикаторів досягнення цілей, моніторингових механізмів і механізмів підтримки закладів вищої освіти в розбудові інклюзивної інфраструктури;

3. Обмежене висвітлення питань інституційної спроможності ЗВО, зокрема кадрової, матеріально-технічної та організаційної підтримки, необхідної для системного впровадження інклюзивного підходу.

Отже, Національна стратегія [104] є базисом національного рівня інклюзивної вищої освіти, проте її імплементація потребує додаткового нормативного конкретизування, залучення ЗВО до кола безпосередніх виконавців і формування дієвих механізмів контролю й підтримки.

Українська вища освіта змінюється через війну. Врахування цих змін в контексті імплементації політики інклюзії на національному рівні має різні прояви. Зокрема, розширюється коло осіб з особливими освітніми потребами та збільшується їх кількість. Інклюзії потребують внутрішньо переміщені особи. Через погіршення економічної ситуації в країні зростає кількість економічно неблагополучних та соціально вразливих груп населення. Активні бойові дії призводять до збільшення кількості осіб з інвалідністю. Тому перед закладами вищої освіти постають нові виклики і завдання щодо сприяння інтеграції в суспільство осіб, які постраждали внаслідок збройної агресії.

Варто наголосити, що особливу увагу в Національній стратегії приділено підтримці ветеранів війни як однієї з важливих цільових груп – «особи з особливими освітніми потребами, зокрема ветерани війни, мають можливість здобути професійну кваліфікацію та працевлаштуватися» [104]. Це положення відображає розширене розуміння інклюзії як соціального процесу, що охоплює не лише традиційні категорії осіб з інвалідністю, але й нові вразливі групи, сформовані внаслідок воєнних дій. Передбачено створення умов для адаптації та реінтеграції ветеранів у систему освіти, зокрема у вищу освіту, через запровадження гнучких освітніх траєкторій, індивідуалізованих програм навчання, а також механізмів супроводу, включаючи психосоціальну підтримку та кар'єрне консультування. Такий підхід відповідає актуальним потребам українського суспільства та інтегрує інклюзивну політику в ширший контекст післявоєнного відновлення та стійкого розвитку.

Істотним практичним кроком імплементації політики інклюзії в систему вищої освіти став проєкт МОН «Освіта для ветеранів» – цифрова платформа, що містить понад 1200 освітніх програм формальної та неформальної освіти закладів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, із чіткою інформацією щодо доступності закладів, умов вступу та фінансування. Особливо важливо, що на платформі

зазначено рівень відповідності інклюзивності інфраструктури закладів (наявність ліфтів, пандусів та шрифту Брайля на популярних ресурсах). Отже, портал виконує функцію «єдиного вікна» доступу до освітніх ресурсів для ветеранів, враховуючи їхні адміністративні, фізичні та соціальні потреби. Це узгоджується з концепцією інклюзії у вищій освіті – як забезпечення рівних умов навчання для вразливих груп через адаптивність інфраструктури, гнучкість освітніх траєкторій та індивідуалізовану підтримку.

Важливим напрямом імплементація політики інклюзії в систему національної вищої освіти є практичні кроки щодо нормативно-правового регулювання освіти дорослих (оскільки вікові відмінності також зумовлюють особливі освітні потреби, а студенти старшого віку потребують інклюзії в освітній простір). Наприклад, законопроект № 7039 «Про освіту дорослих» [106], схвалений Верховною Радою України в першому читанні 12.01.2023 року, враховує досвід і основні рекомендації Європейського Союзу з питань розвитку освіти впродовж життя та освіти дорослих, а також вітчизняні напрацювання з цього питання. Однак станом на липень 2025 року подальшого розгляду цього законопроекту так і не було.

Узагальнюючи проведені дослідження, варто наголосити, що Україна намагається сформувати актуальний порядок денний для послідовного відновлення і трансформації системи вищої освіти в контексті імплементації політики інклюзії навіть в умовах воєнних дій. Частину роботи в цьому напрямі вже виконано, проте є низка й досі не вирішених питань, зокрема:

1. Немає комплексного підходу у вітчизняному законодавстві щодо імплементації політики інклюзії в національну вищу освіту, який би враховував нормативні вимоги щодо інклюзії у вищій освіті країн ЄС, а також вимоги та досвід країн-учасниць Болонського процесу.

2. Національні вимоги щодо організаційних аспектів інклюзії в закладах вищої освіти мають декларативний та загальний характер – немає чіткого переліку документів, які регулюють політики інклюзії та мають бути

прийняті у ЗВО, немає рекомендації щодо організації допомоги інклюзивним студентам на рівні факультетів, кафедр, з боку студентського самоврядування, немає норми та квоти щодо кількості інклюзивних студентів тощо.

3. Немає цілісності й послідовності процедур під час переходу осіб з особливими освітніми потребами між етапами освіти (наприклад, від шкільної або професійно-технологічної до вищої освіти).

4. Незрозумілий механізм фінансового забезпечення потреб інклюзивних студентів. Не визначено, хто є суб'єктом витрат щодо придбання допоміжних засобів, необхідних для навчання та розвитку з урахуванням індивідуальних потреб інклюзивних студентів. Не визначено джерела фінансування оплати послуг спеціалістів, задіяних у навчально-реабілітаційних підрозділах або групах психолого-педагогічного супроводу.

5. Недостатній кадровий потенціал для реалізації інклюзивного навчання. Немає комплексного підходу в закладах вищої освіти до навчання науково-педагогічного та адміністративного персоналу з роботи з інклюзивними студентами. Брак системної підготовки, підтримки на робочому місці, достатньої кількості доступних методичних матеріалів (рекомендованих / затверджених) щодо роботи з інклюзивними студентами. Відсутність регулювання на національному рівні системи супервізії для всіх фахівців, залучених до забезпечення інклюзивного навчання.

Отже, Україна вивчає та втілює на законодавчому рівні провідний міжнародний досвід, що передбачає забезпечення «інклюзії» («включення», яке ґносеологічно передбачає дію ззовні над суб'єктом) та «створення безбар'єрності» (формування умов та можливостей, коли суб'єкт самостійно приймає рішення і має змогу вільного доступу). Позитивним моментом є відображення в національному законодавстві європейського підходу до особливих освітніх потреб – у правових документах чітко наголошено, що інклюзії потребують «всі групи населення», а не тільки особи з інвалідністю. Проте існує значна кількість проблем та невирішених питань на шляху

імплементції політики інклюзії в національну систему вищої освіти, серед яких брак вимог до внутрішніх документів щодо інклюзії в закладах вищої освіти, незрозумілість механізму фінансування забезпечення інклюзії. Усі ці питання потребують подальшого розв'язання на національному рівні.

3.2 Практика імплементції політики інклюзії на інституційному рівні

Важливим етапом дослідження є вивчення найкращих практик імплементції політики інклюзії на інституційному рівні, зокрема нормативно-правове, освітньо-програмове, матеріально-технічне забезпечення організації освітнього процесу для студентів з ООП. Сформованість інклюзивного освітнього середовища розглянуто на практичному прикладі таких університетів:

1. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (ВМУРоЛ «Україна»).
2. Український державний університет імені Михайла Драгоманова (УДУ імені Михайла Драгоманова).
3. Київський столичний університет імені Бориса Грінченка (КСУ імені Бориса Грінченка).
4. Київський національний університет імені Тараса Шевченка (КНУ імені Тараса Шевченка).

Вибір перелічених ЗВО зумовлений насамперед їхнім високим рейтингом серед роботодавців та багатовекторністю професійної підготовки фахівців. У цих університетах професійну освіту здобувають фахівці багатьох напрямів підготовки, включаючи педагогічну, юридичну, медійну, міжнародно-економічну, соціологічну, фінансову сферу професійної самореалізації особистості.

ВМУРоЛ «Україна» засновано в 1998 році, і з самого початку створення метою університету визначено «надання вищої освіти всім

бажаючим, зокрема молоді з особливими освітніми потребами, через упровадження новітніх освітніх технологій».

У Стратегії розвитку ВМУРоЛ «Україна» чітко відзначено, що ЗВО «відкритий для молоді неоднакового рівня підготовки, диференційованих соціальних можливостей і різного стану здоров'я. Він свідомо взяв на себе місію вчити людей із особливими потребами. У цьому його унікальність» [17].

Стратегія розвитку університету не містить окремого підрозділу, присвяченого інклюзії, проте формування інклюзивного середовища відзначено у місії ВМУРоЛ «Україна», «інклюзивність» виділено як одну з університетських цінностей, а розбудова інклюзивного освітнього простору є одним зі стратегічних напрямів розвитку освітньої діяльності.

Наразі у ВМУРоЛ «Україна» діє «Концепція інклюзивної освіти студентів з інвалідністю, спрямована як на осіб з інвалідністю», яка визначає осіб з ООП відповідно до ч. 18 ст. 1 ЗУ «Про вищу освіту» («особа з інвалідністю, яка потребує додаткової підтримки для забезпечення здобуття вищої освіти»). Наявність такої концепції є позитивним аспектом імплементації політики інклюзії, проте обмежений підхід до визначення осіб з особливими освітніми потребами потребує виправлення відповідно до сучасних підходів Болонського процесу.

Для забезпечення інклюзивного навчання студентів з ООП у ВМУРоЛ «Україна» створено окремий структурний підрозділ – Центр інклюзивних технологій навчання (ЦІНТ), робота якого спрямована на «сприяння профорієнтації та профвідбору абітурієнтів, зокрема з особливими освітніми потребами, створення умов для адаптації здобувачів освіти до інклюзивного навчання, контроль стану їхнього здоров'я, розроблення та впровадження нових форм реабілітації». Крім цього, працюють Центр самостійної роботи здобувачів освіти з особливими потребами (надає спеціалізовану технічну, інформаційну та консультаційну підтримку) і Центр планування та розвитку кар'єри (допомагає планувати успішну професійну

кар'єру, формувати уміння та навички, необхідні для її розбудови, підвищувати комунікативний і творчий рівень студентської молоді, сприяє працевлаштуванню). У межах затвердженої у 2024 році «Стратегії інтернаціоналізації Університету «Україна» на 2024–2029 роки» на ЦІНТ покладено відповідальність за забезпечення освітньої інклюзії для іноземних студентів («підтримку системи соціально-психологічної адаптації для студентів із числа іноземних громадян»).

Практика імплементації політики інклюзії у ВМУРоЛ «Україна» передбачає функціонування системи супроводу навчання, що охоплює новітні освітні технології, спеціальні методи підтримки й адаптивні технічні засоби (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Особливості супроводу студентів з ООП у ВМУРоЛ «Україна»

Етапи навчання	Супровід абітурієнтів та студентів з ООП	Відповідальний підрозділ
Етап вступу	З'ясування стану здоров'я вступника, проведення профорієнтаційного та психологічного тестування, з'ясування потреби в спеціальних технічних засобах та в тьюторській підтримці	ЦІНТ, Приймальна комісія
Після зарахування на навчання	Курси користувачів технічних засобів навчання, зокрема, комп'ютеризованих робочих місць та медіатеки	Центр самостійної роботи
	Технічний, педагогічний, психологічний, медико-реабілітаційний, спортивний, соціальний супровід	ЦІНТ
	Соціально-психологічна адаптація для студентів із числа іноземних громадян	ЦІНТ, кафедра психології
	Професійна адаптація та реабілітація	Центр планування та розвитку кар'єри
Абітурієнти, які не пройшли конкурсний відбір	Підготовчі курси до вступу наступного року	ЦІНТ
	Навчання у Центрі професійної реабілітації	Центр професійної реабілітації

Джерело: розроблено автором за матеріалами ВМУРоЛ «Україна»

Вивчивши практику імплементації політики інклюзії у ВМУРоЛ «Україна», виділяємо такі заходи:

1. Контроль за архітектурною доступністю та забезпеченням безбар'єрності, дотримання принципів універсального дизайну в приміщеннях університету.

2. Супровід студентів з особливими освітніми потребами від моменту подання документів до закінчення університету, сприяння в пошуку роботи, професійна адаптація та реабілітація.

3. Обладнання робочих місць для студентів з ООП (вадами зору, слуху, опорно-рухового апарату).

4. Створення медіатеки (альтернативної бібліотеки) з матеріалами, представленими у формі, адаптованій до потреб здобувачів освіти з ООП.

5. Розроблення індивідуальних програм навчання.

6. Робота постійних семінарів для підвищення кваліфікації викладачів для роботи в групах, де навчаються студенти з ООП (вивчення функційних відмінностей, особливостей розвитку здобувачів освіти різних нозологій та сприйняття ними освітнього матеріалу, методик викладання навчальних дисциплін, найкращого світового досвіду інклюзії).

7. Підготовка методичного та дидактичного забезпечення освітнього процесу (з урахуванням потреб студентів з ООП).

8. Реалізація проєкту «Персональний асистент студента з інвалідністю», який передбачав створення 6 пар з людей з інвалідністю (студенти ВМУРоЛ «Україна») та асистентів (студентів Інституту соціальних технологій Університету «Україна», які не мали інвалідності й виявили бажання стати персональним асистентом). У 2020 році протягом трьох місяців асистенти супроводжували підопічних у навчанні та в побуті. З асистентами проводилася щотижнева супервізія, з батьками студентів з ООП – роз'яснювальна робота про важливість формування навичок самостійного життя в молодих людей. За результатами проєкту видано «Методичні рекомендації з впровадження послуги «Персональний асистент особи з інвалідністю», у яких викладено принципи та алгоритми впровадження послуги та подано необхідний пакет документів її реалізації

[86]. З початком повномасштабного вторгнення проєкт було поставлено на паузу, проте зі стабілізацією ситуації в Україні можливе відновлення його реалізації.

9. Запровадження дистанційного навчання для студентів з ООП.

10. Щорічне проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики» (зокрема, у 2024 році до конференції долучилися більше 1000 учасників з України, Австрії, Естонії, Німеччини, Литви, Канади, США, Франції, забезпечувався синхронний переклад англійською мовою та українською жестовою мовою), проведення Всеукраїнських спортивних ігор та конкурсів наукових робіт здобувачів освіти із інвалідністю, фестивалю студентської творчості «Сяйво надій», конференції «Інклюзія в умовах воєнного часу».

11. Видання фахових збірників наукових праць із проблем навчання та виховання здобувачів освіти із особливими потребами; видання посібника із найкращими практиками працевлаштування людей з інвалідністю [1].

12. Участь у науково-практичних заходах для сприяння розширенню можливостей подальшого працевлаштування осіб з ООП (зокрема – зустріч із представниками Київської міської організації Українського Червоного Хреста в межах програми «Перезавантаження»).

13. У червні 2024 р. підписано Меморандум про партнерство та співпрацю з Міністерством у справах ветеранів України щодо співробітництва у сфері «підтримки українських ветеранів й ветеранок та їхніх родин у питаннях навчання та перепідготовки, проведення спільних освітніх програма та соціально-психологічних тренінгів, які сприятимуть у працевлаштуванні і поверненню їх до мирного життя в суспільстві» [69].

Отже, можна зробити висновки про наявність комплексного та системного підходу до імплементації політики інклюзії у ВМУРоЛ «Україна» та забезпечення для студентів з ООП необхідних архітектурних умов, технічних і методичних матеріалів для навчання.

Розглядаючи практику імплементації політики інклюзії в УДУ імені Михайла Драгоманова передусім варто відзначити, що Стратегія університету на 2023–2028 роки визначає «розбудову ... інклюзивного ... суспільства, в якому кожен громадянин має рівні можливості для навчання та розвитку» як один з компонентів університетської Місії. «Інклюзивність» визначено як один з університетських пріоритетів, а «впровадження інклюзивної освіти» одним зі стратегічних завдань освітньої діяльності. Окремого розділу щодо інклюзивної освіти в Стратегії розвитку університету немає. Окремого документа (на кшталт концепції інклюзивної освіти або політики впровадження інклюзивної освіти) в університеті також немає.

Відповідно до Положення про організацію освітнього процесу, студенти УДУ імені Михайла Драгоманова з особливими освітніми потребами мають право на «безоплатне забезпечення інформацією для навчання у доступних форматах з використанням технологій, що враховують обмеження життєдіяльності, зумовлені станом здоров'я». В університеті створено умови для соціалізації, соціальної адаптації та інтеграції осіб з ООП, забезпечено підтримку інклюзивності освітнього простору та доступність освіти для всіх категорій студентів.

Для координації процесу організації інклюзивного навчання та забезпечення супроводу осіб з ООП від етапу вступу до етапу працевлаштування в УДУ імені Михайла Драгоманова створено Центр супроводу здобувачів освіти з особливими освітніми потребами (далі – Центр), який є структурним підрозділом факультету спеціальної освіти та соціальної політики. В університеті затверджено окреме Положення, що деталізує мету й завдання, організацію діяльності й управління, джерела фінансування роботи Центру, а також види супроводу та особливості організації освітнього процесу для осіб з ООП (зокрема – створення індивідуальних планів навчання, організаційно-методична та інформаційно-просвітницька робота з НПП та студентами, тощо).

Важливо відзначити, що факультет спеціальної освіти та соціальної політики УДУ імені Михайла Драгоманова є одним з фундаторів корекційної освіти України. Факультет веде значну науково-практичну та методичну роботу у сфері розвитку інклюзивної освіти: видає наукові збірники та часописи, проводить міжнародні науково-практичні конференції, студентські конференції, налагоджена співпраця з відомими закладами підготовки фахівців у галузі спеціальної педагогіки та психології Польщі, Нідерландів, Словенії, Німеччини, Молдови, Литви та інших країн.

У КСУ імені Бориса Грінченка забезпечення інклюзії як шлях до різноматнітності визначено однією зі складових цінностей університету. Імплементції політики інклюзії неодноразово згадується в Стратегії розвитку університету на 2023–2027 роки. Зокрема, забезпечення інклюзивного та безпечного середовища є головною метою в стратегічному напрямку «Інфраструктура та безпека», а одним з важливих завдань у стратегічному напрямку «Соціальна відповідальність і партнерство» визначено «сприяти розвитку інклюзивних проєктів та впроваджувати нові форми підтримки людей з інвалідністю». Індикатором досягнення цілей Стратегії КСУ імені Бориса Грінченка визначено, що до кінця 2027 року університет стане одним з найкращих сучасних муніципальних та одним із найбільш соціально-інклюзивних університетів Києва та України.

В університеті проводиться значна науково-практична та методична робота щодо імплементції інклюзивної освіти, особливу увагу приділяють забезпеченню безбар'єрного середовища (освітньої, суспільної, громадянської та фізичної безбар'єрності), працює кафедра спеціальної та інклюзивної освіти, Центри практичної підготовки студентів та спеціальні фахівці, які допомагають студентам з інвалідністю психологічно адаптуватися до нової атмосфери. Для сприяння навчанню студентів з ООП в університеті створено Ресурсний центр підтримки інклюзивної освіти зі спеціальним обладнанням та іншими ресурсами, які необхідні студентам з ООП для кращого опанування матеріалу. Фінансування діяльності

Ресурсного центру здійснювалося зокрема за рахунок внесків під час благодійних заходів, які проводилися за підтримки КМДА. Для персоналізації підтримки студентів з ООП, орієнтації на конкретні запити та активізації залучення студентів до формування інклюзивного середовища в роботу Ресурсного центру впроваджено систему реєстраційних анкет. Протягом 2024 року для вирішення поточних проблем та забезпечення стійкої комунікації між усіма учасниками освітнього процесу було проведено 110 індивідуальних консультацій для студентів, їхніх батьків і викладачів.

Важливим вектором реалізації політики інклюзії в КСУ імені Бориса Грінченка є міжнародна співпраця, а саме участь в Європейському університетському альянсі NEOLAiA за пріоритетним напрямом «Різноманітність та інклюзія і їхній вплив на європейські регіони» та реалізація міжнародного проєкту «Bridge to Inclusion: Accelerating the Value of Special Needs Education» (Міст до інклюзії: розвиток цінностей інклюзивної освіти для осіб з особливими освітніми потребами) за фінансування Міністерства освіти Фінляндії.

Незважаючи на значний досвід КСУ імені Бориса Грінченка в імплементації політики інклюзії, варто відзначити, що студентів з ООП і досі розглядають переважно як «осіб з інвалідністю». Отже, подальше створення інклюзивного середовища має передбачати розширення категорій осіб, що мають особливі освітні потреби, відповідно до сучасних підходів Болонського процесу.

Значну увагу забезпеченню інклюзивного навчання приділяють у КНУ імені Тараса Шевченка. У Стратегічному плані розвитку Університету на 2018–2025 роки питання інклюзії та освіти осіб з особливими освітніми потребами не порушують. Проте в червні 2020 року університет затвердив «Концепцію розвитку інклюзивної освіти «Університет рівних можливостей»» [60] (далі – Концепція), у якій особу з особливими освітніми потребами визначають як особу, «яка потребує додаткової психолого-педагогічної підтримки й організації особливих умов для здобуття вищої

освіти». У Положенні про організацію освітнього процесу КНУ імені Тараса Шевченка [90] інклюзивне навчання визначено як «система освітніх послуг, які гарантовані державою, що базується на принципі недискримінації, урахування багатоманітностей людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників». Такий підхід до особливих освітніх потреб повністю відповідає концепції ЄПВО, де інклюзію розглядають в соціальному аспекті.

Концепція «Університет рівних можливостей» містить основні завдання, етапи впровадження, джерела фінансування, структурні складові проєкту та поетапний план її реалізації. Етапи впровадження інклюзивного навчання у КНУ імені Тараса Шевченка передбачають:

- розроблення нормативно-правового забезпечення;
- підготовку навчально-методичного забезпечення та змін до навчально-виховного процесу в умовах інклюзивної освіти;
- забезпечення доступності освітнього середовища;
- забезпечення інституційних змін в університеті;
- підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників.

Структурні складові проєкту передбачають реалізацію завдань в сфері матеріально-технічного забезпечення, інформаційного забезпечення, забезпечення освітнього процесу, виховної роботи, участі в міжнародних проєктах з інклюзії, організацію психологічного супроводу, забезпечення працевлаштування. Для реалізації поставлених завдань призначено виконавців – структурні підрозділи КНУ імені Тараса Шевченка (факультети та інститути, Центр інноваційного розвитку, Науково-методичний центр організації освітнього процесу, Центр виховної роботи, Студентський парламент, психологічна служба, сектор працевлаштування, дирекція Студентського містечка, Університетська клініка, адміністративно-господарська частина). Окремого структурного підрозділу, що відповідає за імплементацію політики інклюзії, в університеті немає.

Заходи, представлені в Концепції, реалізовано в КНУ імені Тараса Шевченка частково. Зокрема, забезпечена архітектурна доступність приміщень, розроблено порядок супроводу осіб з інвалідністю та інших маломобільних груп населення, розроблено пам'ятку про правила комунікації із людьми з інвалідністю, проведено цикл теоретичних лекцій та практичних занять з інклюзії в освіті. Хоча в університеті реалізуються кроки в напрямку імплементації політики інклюзії, проте фактична робота істотно відстає від встановлених планових завдань.

Практика імплементація політики інклюзії в КНУ імені Тараса Шевченка передбачає міжнародне співробітництво, зокрема виконання поточних проєктів ERASMUS+ за напрямом «Розвиток потенціалу вищої освіти» (а саме проєктів «Цифровий університет – Відкрита українська ініціатива», «Реакція університетів на великі перешкоди: створення стійкої вищої освіти для реагування та управління суспільними кризами», «Комунікативні потреби першої необхідності у надзвичайних гуманітарних ситуаціях», «Сприяння академічній свободі в Україні»).

Узагальнення результатів дослідження практики імплементації політики інклюзії на інституційному рівні у вітчизняних ЗВО представлено у табл. 3.2.

Таблиця 3.2

**Узагальнення результатів дослідження практики імплементації
політики інклюзії на інституційному рівні у вітчизняних ЗВО**

Параметр	ВМУРол «Україна»	УДУ ім. М. Драгоманова	КСУ ім. Б. Грінченка	КНУ ім. Т. Шевченка
1	2	3	4	5
Наявність окремого розділу щодо інклюзії в Стратегії розвитку ЗВО	-	-	-	-
Наявність окремої Стратегії / Концепції забезпечення інклюзії під час навчання та студентського життя	+	-	-	+
Наявність спеціалізованого адміністративного підрозділу, що відповідає за імплементацію політики інклюзії	+	+	+	-

Продовження табл. 3.2

1	2	3	4	5
Наявність підрозділів підтримки студентів і персоналу в питаннях забезпечення інклюзії	+	+	+	+
Наявність студентських об'єднань, що опікуються питаннями інклюзії	-	-	-	+/-
Участь у міжінституційних проєктах забезпечення інклюзії (зокрема, практичні тренінги, семінари, круглі столи)	+	+	+	-
Наявність окремих програм для забезпечення інклюзії	+	+	+	-
Практики менторства та наставництва для інклюзивних студентів	+	-	-	-
Наявність фондів окремого фінансування для програм та проєктів у сфері інклюзії	-	-	+	-
Реалізація проєктів міжнародної співпраці для імплементації політики інклюзії	+	+	+	+

Джерело: розроблено автором

Більш детальну систематизацію рівня сформованості інклюзивного освітнього середовища у досліджуваних закладах вищої освіти здійснено за такими показниками, як:

- політика доступності освіти для студентів з ООП;
- особливості навчання і викладання для студентів з ООП;
- інфраструктура та матеріально-технічне забезпечення для організації ефективного освітнього процесу для студентів з ООП.

Досліджуючи показники політики доступності освіти для студентів з ООП, встановлено, що у вибраних університетах розроблена нормативно-правова основа для реалізації інклюзії в освітньому процесі. У статутах університетів затверджують право кожної особистості на здобуття якісної та доступної освіти, створення гармонійних умов для її соціалізації, професійного становлення і розвитку (табл. 3.3).

**Аналіз переваг та недоліків політики університетів щодо
доступності освіти для студентів з ООП**

Показники політики створення інклюзивного освітнього середовища	ВМУРоЛ «Україна»	УДУ ім. М. Драгоманова	КСУ ім. Б. Грінченка	КНУ ім. Т. Шевченка
Нормативно-правова основа інклюзивних процесів у закладі вищої освіти	+	+	+	+
Наявність реальних умов соціалізації, соціальної адаптації та інтеграції осіб з ООП	+	+	+	+
Використання спеціальних освітніх маршрутів для осіб з ООП	+	+	+	-
Підтримка інклюзивності освітнього простору в ЗВО, що забезпечує доступність освіти для всіх категорій студентів	+	+	+	+
Організація заходів з формування позитивного іміджу інклюзивної освіти	+	+	+	+
Популяризація позитивних змін і успіхів усіх студентів в умовах інклюзивного освітнього простору	+	+/-	+	+
Формування толерантності та поваги до студентів з ООП	+	+	+	+
Забезпечення вивчення освітніх потреб студентів у реальних умовах освітньої інклюзії	+	+	+	-

Джерело: розроблено автором

За твердженнями науково-педагогічних працівників (НПП) та наявною на факультетах документацією, майже в усіх проаналізованих університетах наявні реальні умови для соціалізації, соціальної адаптації та інтеграції осіб з ООП, більшість ЗВО готові до використання спеціальних освітніх маршрутів для осіб з ООП. Вагомою є інформаційна підтримка інклюзивності освітнього простору в ЗВО, що забезпечує доступність освіти для всіх

категорій студентів, однак не досить методичного забезпечення. НПП часто не мають досвіду з організації освітнього процесу для студентів з ООП, не готові до застосування спеціальних приладів у процесі лекційних чи практичних занять, не володіють методикою роботи із певними категоріями молоді з ООП.

У більшості університетів відбуваються заходи з формування позитивного іміджу інклюзивної освіти, популяризуються позитивні зміни й успіхи всіх студентів в умовах інклюзивного освітнього простору, часто це реалізується за допомогою проведення науково-практичних конференцій, проведення тематичних заходів, до яких залучаються студенти з особливими освітніми потребами. Однак на практиці поза межами популяризованого процесу висвітлення позитивного ставлення до інклюзивної освіти в організації освітнього процесу студентів з ООП спостерігаються значні труднощі (науково-педагогічні працівники складно адаптуються до вимог побудови індивідуальних освітніх маршрутів та впровадження їх у викладання дисциплін для груп студентів, які включають окремих «особливих» осіб) [51]. У всіх досліджуваних університетах створюють сприятливі умови для формування толерантності та взаємоповаги до студентів з ООП.

Також виділено та проаналізовано показники оцінювання організації освітнього процесу для студентів із ООП (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Організація навчання і викладання в університетах для студентів з ООП

Характеристики організації навчання і викладання у ЗВО для студентів з ООП	ВМУРол «Україна»	УДУ ім. М. Драгоманова	КСУ ім. Б. Грінченка	КНУ ім. Т. Шевченка
1	2	3	4	5
Застосування адаптованого змісту освіти	+	+	+	+

Продовження табл. 3.4

1	2	3	4	5
Наявність структур, які забезпечують соціальну експертизу доступності ресурсів освітнього простору ЗВО	+	+	+	-
Різномасштабність супроводу освітніх процесів	+	+	+	+
Стимулювання творчих напрацювань НПП щодо вдосконалення професійної діяльності в умовах інклюзивного освітнього простору	+	+	+	+
Розроблення змісту і забезпечення курсів підвищення кваліфікації для педагогічних працівників ЗВО для оволодіння прийомами інклюзивної роботи зі студентами з ООП	+	+	+	+
Залучення досвідчених педагогічних працівників до розроблення та здійснення експертизи навчально-методичних матеріалів, які забезпечують ефективність практик інклюзивної освіти	+	+	+	-
Визначення ролі та функцій кожного учасника групи супроводу студентів з ООП	+	+	+	+/-

Джерело: розроблено автором

До застосування адаптованого змісту освіти виявилися готові науково-педагогічні працівники трьох із досліджуваних університетів (ВМУРол «Україна», УДУ імені Михайла Драгоманова і КСУ імені Бориса Грінченка). Тут педагоги мають вищу підготовленість до роботи зі студентами з ООП, мають досвід організації індивідуальної роботи з ними. Проте наявність структур, які забезпечують соціальну експертизу доступності ресурсів освітнього простору ЗВО, є проблемною зоною майже в усіх закладах вищої освіти.

Найбільш позитивними проявами відзначились показники стимулювання творчих напрацювань НПП щодо вдосконалення професійної діяльності в умовах інклюзивного освітнього простору та розроблення змісту й забезпечення курсів підвищення кваліфікації для науково-педагогічних працівників ЗВО для оволодіння прийомами інклюзивної роботи зі студентами з ООП. Зважаючи на потребу НПП в оволодінні необхідними знаннями і вміннями щодо організації інклюзивного освітнього середовища та підтримуючи політику університету щодо інклюзивної освіти студентів з ООП, на кожному факультеті чи в структурному підрозділі створюють сприятливі умови для роботи творчої групи педагогів, які розробляють методичні рекомендації, створюють програми та курси підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників [51].

Відповідно до політики імплементації інклюзивного освітнього простору у вітчизняні університети у багатьох з них створюються групи супроводу молоді з ООП, що працюють з урахуванням чітко визначених ролей і функцій фахівців, які надають допомогу студентам з ООП.

Дослідження імплементації інклюзивного освітнього середовища у вітчизняних університетах передбачало аналіз інфраструктури та матеріально-технічного забезпечення ЗВО для організації ефективного освітнього процесу для студентів з ООП (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Інфраструктура та матеріально-технічне забезпечення університетів для організації ефективного освітнього процесу для студентів з ООП

Інфраструктура і матеріально-технічне забезпечення	ВМУРол «Україна»	УДУ ім. М. Драгоманова	КСУ ім. Б. Грінченка	КНУ ім. Т. Шевченка
1	2	3	4	5
Застосування спеціальних навчальних засобів, навчально-методичного і дидактичного забезпечення відповідно до потреб цих осіб	+/-	+/-	+/-	+/-

Продовження табл. 3.5

1	2	3	4	5
Безбар'єрність фізичного середовища закладу вищої освіти	+/-	+	+	+
Безбар'єрність психологічного середовища закладу вищої освіти	+	+	+	+
Наявність матеріальних ресурсів, необхідних для забезпечення якості освіти студентів з ООП	+	+/-	+	+/-
Наявність інформаційних і освітніх ресурсів для підготовки майбутніх фахівців ООП до професійної діяльності	+	+/-	+	+

Джерело: розроблено автором

У всіх досліджуваних університетах виявлено часткове застосування спеціальних навчальних засобів, навчально-методичного й дидактичного забезпечення відповідно до потреб цих осіб.

Велика увага у створенні інклюзивного освітнього середовища у ЗВО надається безбар'єрності фізичного середовища закладу вищої освіти, однак не в усіх закладах є об'єктивна змога перепланувати архітектуру приміщень для особливих потреб студентів. Водночас у кожному закладі вищої освіти створено сприятливі умови для безбар'єрності психологічного середовища, проводяться виховні заходи із залученням студентів з ООП, приділяється увага формуванню толерантного ставлення НПП в інших студентів з ООП.

Водночас виявлено й слабкі місця матеріально-технічного забезпечення ЗВО для організації ефективного освітнього процесу для студентів з ООП, зокрема – недостатній обсяг інформаційних і освітніх ресурсів для підготовки майбутніх фахівців ООП до професійної діяльності (можуть бути відсутні підручники із збільшеним шрифтом чи шрифтом Брайля, не досить аудіювальних технічних пристроїв для слабчучих студентів, немає допоміжного обладнання аудиторій для організації

освітнього процесу студентів з порушеннями опорно-рухового апарату тощо). Також виявлено недостатність матеріальних ресурсів, необхідних для забезпечення якості освіти студентів з ООП.

Дослідження практики імплементації політики інклюзії у закладах вищої освіти на інституційному рівні буде неповним без вивчення позиції самих студентів з ООП та викладачів. Виділено такі проблеми:

- не виконуються вимоги щодо забезпечення безбар'єрного середовища та архітектурної доступності приміщень;
- брак спеціального обладнання для студентів з ООП;
- недостатні знання викладачів щодо специфіки викладання для студентів із ООП різних категорій;
- відсутність (або недостатня кількість) асистентів для студентів з ООП;
- відсутність індивідуальних програм навчання та адаптації освітнього процесу до потреб студентів з ООП (наприклад, більше часу на опрацювання завдань, більше часу на відповіді);
- відсутність корекційної підтримки студентів з інвалідністю (центри реабілітації, інклюзивної освіти обслуговують дітей до 18 років);
- відсутність фахової психологічної підтримки для студентів з ООП;
- проблеми психологічного характеру під час спілкування та оцінювання студентів з ООП (наприклад, завищення оцінок через відчуття жалю до студентів).

Для узагальнення результатів вивчення практики імплементації політики інклюзії в освітньому просторі України було використано інструмент SWOT-аналізу, що визначається як «універсальна методика стратегічного планування, яка спрямована на пошук нових можливостей та визначення потенційних ризиків для ефективного формування об'єкта дослідження, що передбачає виділення та розгляд чотирьох категорій факторів: сильні сторони (strengths), слабкі сторони (weaknesses), можливості (opportunities) та загрози (threats)» [74, с. 172]. Систематизація сильних та

слабких сторін імплементації інклюзивного освітнього середовища у системі вищої освіти України, а також зовнішніх можливостей і загроз для забезпечення інклюзивного навчання, представлена у табл. Г.1 Додатку Г.

Отже, досліджено особливості імплементації політики інклюзії у вітчизняний простір на інституційному рівні. Отримані результати дають змогу визначити шляхи подальшого формування та розвитку інклюзивного освітнього середовища у вітчизняних університетах. На перший план висуваються завдання підвищення професійних компетенцій педагогів, які працюють зі студентами з ООП, створення методичних матеріалів щодо організації інклюзивного навчання з урахуванням реалій воєнного часу, забезпечення матеріально-технічної бази університетів та максимізація використання сучасних інформаційних технологій для забезпечення інклюзивної освіти.

3.3 Рекомендації щодо вдосконалення імплементації політики інклюзії у вітчизняному просторі вищої освіти

З урахуванням війни в Україні, кількість осіб, що мають особливі освітні потреби, зростає. Це зумовлено збільшенням чисельності осіб з інвалідністю (зокрема – серед військових, які отримали поранення), погіршенням соціально-економічного становища (збільшення кількості соціально-вразливих категорій населення, внутрішньо-переміщених осіб) тощо. Європейський вектор розвитку України зумовлює необхідність забезпечення рівності й інклюзії незалежно від статевих, расових, культурних, національних та інших відмінностей, і це має враховуватися на національному та інституційному рівні.

Українська вища освіта наразі характеризується низьким рівнем імплементації політики інклюзії на інституційному рівні. Можна говорити про декларативність забезпечення інклюзії та доступності. Тобто на законодавчому рівні представлені вимоги до створення інклюзивного середовища, внутрішні положення вищих начальних закладів відповідають

вимогам законодавства, фізичний простір закладів освіти також формально дотримується вимог створення інклюзивного середовища, проте частка осіб з особливими освітніми потребами в закладах вищої освіти є низькою. До того ж у статистичних дослідженнях відображено частку осіб з інвалідністю серед студентів, проте оцінювання частки інших малопредставлених груп не проводиться. Отже, подальше вдосконалення імплементації політики інклюзії у вітчизняний простір вищої освіти потребує комплексного підходу, який поєднає пропозиції щодо національного та інституційного рівня.

Забезпечення стратегічного бачення та єдиного концептуального підходу до розвитку інклюзивної освіти у ЗВО наразі стало можливим завдяки прийняттю в червні 2024 року Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року. У подальшому важливим є узгодження положень Національної стратегії зі Стратегією розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки. Також операційні плани реалізації Стратегії розвитку вищої освіти в Україні у 2025–2028 роках та 2029–2032 роках, які має розробляти МОН, повинні враховувати цілі, встановлені в Національній стратегії розвитку інклюзивного навчання. Тобто операційні цілі, що стосуються імплементації політики інклюзії у вищій освіті, заходи їх досягнення та показники результативності в зазначених документах не повинні мати протиріч.

Римське комюніке визначило забезпечення інклюзивності одним із завдань розвитку ЄПВО. Тиранське комюніке конкретизує механізми реалізації та встановлює часові межі імплементації політики інклюзії. Для посилення імплементації політики інклюзії на національному рівні доцільно включити в Операційні плани реалізації Стратегії розвитку вищої освіти в Україні у 2022–2032 роках низку операційних цілей і заходів їх досягнення (табл. 3.6).

У Національній стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року необхідно чітко визначити категорії осіб з особливими освітніми потребами, що потребують забезпечення інклюзивного навчання, а саме:

- здобувачі освіти з інвалідністю;
- здобувачі освіти з інвалідністю з числа постраждалих внаслідок бойових дій;
- особи, які належать до соціально-вразливих категорій населення;
- особи, які належать до внутрішньо переміщених осіб;
- біженці та мігранти;
- представники етнічних і релігійних меншин;
- інші особи з особливими освітніми потребами.

Для сприяння імплементації політики інклюзії у вищу освіту варто в операційних цілях Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки та Показниках результативності Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року встановити рекомендовані нормативи щодо кількості інклюзивних студентів у ЗВО (у відсотках від загальної кількості студентів, що навчаються в закладі вищої освіти).

Таблиця 3.6

Пропозиції щодо доповнення Операційного плану реалізації Стратегії розвитку вищої освіти в Україні у 2022–2032 роках

Операційна ціль	Практичні заходи досягнення	Відповідальні виконавці
1	2	3
1. Запровадження механізмів надання додаткової підтримки здобувачам освіти з ООП, відповідно до їхніх потреб та можливостей	1. Розробити Рекомендації щодо імплементації політики інклюзії у закладах вищої освіти із Типовим переліком документів, що мають прийняти заклади вищої освіти для забезпечення інклюзії	МОН
	2. Систематизувати найкращі зарубіжні практики імплементації політики інклюзії та розробити для ЗВО рекомендації щодо впровадження Програм інклюзії студентів з особливими освітніми потребами	МОН

Продовження табл. 3.6

1	2	3
2. Розвиток дистанційної освіти та можливостей онлайн-навчання для здобувачів освіти з ООП	1. Забезпечення доступності дистанційної форми здобуття освіти для всіх суспільних груп	МОН
	2. Сприяти подальшому розвитку онлайн платформ «Освіта для ветеранів» із забезпеченням комплексного підходу до здобуття вищої освіти (від аналізу затребуваних у майбутньому професій до інформаційного наповнення і подальшого сприяння у працевлаштуванні)	МОН
3. Модернізація інфраструктури ЗВО із врахуванням реалій воєнного часу	Забезпечити фізичну доступність бомбосховищ та укриттів для студентів з особливими освітніми потребами	МОН
4. Забезпечення фінансування інклюзивного навчання у ЗВО	Визначити джерела та механізми фінансування інклюзивного навчання у ЗВО	МОН Мінфін Мінекономіки
5. Забезпечення особам з особливими освітніми потребами можливості здобувати якісну вищу освіту	Проводити щорічні опитування серед студентів з особливими освітніми потребами щодо організації навчання, зручності й доступності освітнього процесу, наявних недоліків	МОН

Джерело: розроблено автором

Важливим є використання єдиної термінологічної бази щодо інклюзії у вищій освіті в національному законодавстві та забезпечення її відповідності європейському законодавству й вимогам регуляторних документів ЄПВО. Зокрема, у ч. 18 ст. 1 Закону України «Про вищу освіту» особа з особливими освітніми потребами визначається як «особа з інвалідністю, яка потребує додаткової підтримки для забезпечення здобуття вищої освіти» [92]. Як неодноразово зазначалося вище, такий «вузький» підхід до особливих освітніх потреб не відповідає сучасній концепції Європейського освітнього простору. Національні регулюючі документи (Національна стратегія створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року) також уже містять розширений підхід до «особливих освітніх потреб». Тому варто

актуалізувати Закон України «Про вищу освіту» відповідно до вимог європейського та національного законодавства та внести зміни у визначення «особи з особливими освітніми потребами» (табл. 3.7), а саме викласти термін «особа з особливими освітніми потребами» у такій редакції: *«особи з інвалідністю; особи, які належать до соціально вразливих груп, етнічних і релігійних меншин, біженці, мігранти й інші особи, які потребують додаткової підтримки для забезпечення здобуття вищої освіти»*.

Таблиця 3.7

**Пропозиції щодо внесення змін до Закону України
«Про вищу освіту»**

Чинна редакція	Пропонована редакція	Пропозиція
Ч. 18 ст. 1: «особа з особливими освітніми потребами – особа з інвалідністю, яка потребує додаткової підтримки для забезпечення здобуття вищої освіти»	Ч. 18 ст. 1: «особа з особливими освітніми потребами – особи з інвалідністю; особи, які належать до соціально вразливих груп, етнічних і релігійних меншин, біженці, мігранти й інші особи, які потребують додаткової підтримки для забезпечення здобуття вищої освіти»	Внести зміни до визначення «особа з особливими освітніми потребами» відповідно до підходу, викладеного в Римському комюніке (ухваленому Конференцією міністрів вищої освіти ЄПВО 19 листопада 2020 р.) та Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки. Викласти термін «особа з особливими освітніми потребами» у такій редакції <i>«особи з інвалідністю; особи, які належать до соціально вразливих груп, етнічних і релігійних меншин, біженці, мігранти й інші особи, які потребують додаткової підтримки для забезпечення здобуття вищої освіти»</i>

Джерело: розроблено автором

Для забезпечення комплексного та системного підходу до організації інклюзивного навчання в закладах вищої освіти варто внести доповнення до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти» № 635. Пропозиції представлено в табл. 3.8.

Пропозиції щодо доповнення Постанови Кабінету Міністрів України

«Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання

в закладах вищої освіти» № 635

Чинна редакція	Пропонована редакція	Пропозиція
<p>п. 4: «4. Організація освітнього процесу здобувачів освіти з особливими освітніми потребами в закладах вищої освіти передбачає:</p> <p>створення інклюзивного освітнього середовища;.....»</p>	<p>п.4: 4. Організація освітнього процесу здобувачів освіти з особливими освітніми потребами в закладах вищої освіти передбачає:</p> <p><i>розроблення Стратегії імплементації політики інклюзії або окремого розділу щодо імплементації політики інклюзії у Стратегію розвитку ЗВО</i></p> <p>створення інклюзивного освітнього середовища;.....»</p>	<p>Окреслити концептуальні засади імплементації політики інклюзії у вітчизняний простір вищої освіти й роботу ЗВО через внесення рекомендацій щодо розроблення стратегій імплементації політики інклюзії як окремого документа ЗВО або рекомендацій щодо включень розділу про організацію інклюзивного навчання до Стратегій розвитку закладів вищої освіти. Додати у п. 4 Постанови такий текст: <i>«розроблення Стратегії імплементації політики інклюзії або окремого розділу щодо імплементації політики інклюзії у Стратегію розвитку ЗВО»</i></p>
<p>п. 15: «Заклади вищої освіти надають освітні послуги здобувачам освіти з особливими освітніми потребами за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, інших не заборонених законодавством джерел»</p>	<p>п. 15: «Заклади вищої освіти надають освітні послуги здобувачам освіти з особливими освітніми потребами за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, інших не заборонених законодавством джерел, зокрема власних коштів закладів вищої освіти, міжнародних грантів, спонсорських внесків тощо.</p> <p><i>Кошти державного бюджету першочергово спрямовуються на оплату праці науково-педагогічних працівників, спеціалістів навчально-реабілітаційних</i></p>	<p>Деталізувати джерела, механізм фінансування та суб'єктів покриття фінансових витрат на організацію інклюзивного навчання. Визначити порядок розподілу бюджетних коштів, виділених на фінансування вищої освіти осіб з ООП. Додати п. 15 Постанови наступний текст: <i>«зокрема власних коштів закладів вищої освіти, міжнародних грантів, спонсорських внесків тощо.</i></p> <p><i>Кошти державного бюджету першочергово спрямовувати на оплату праці науково-педагогічних</i></p>

	<p><i>підрозділів або груп психолого-педагогічного супроводу.</i></p> <p><i>Залишки коштів державного бюджету спрямовуються на покриття фінансових витрат на організацію інклюзивного навчання (матеріально-технічна база, навчальні матеріали, облаштування приміщень, тощо), підготовку та підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників, спеціалістів навчально-реабілітаційних підрозділів або груп психолого-педагогічного супроводу.</i></p>	<p><i>працівників, спеціалістів навчально-реабілітаційних підрозділів або груп психолого-педагогічного супроводу.</i></p> <p><i>Залишки коштів державного бюджету спрямовувати для покриття фінансових витрат на організацію інклюзивного навчання (матеріально-технічна база, освітні матеріали, облаштування приміщень тощо), підготовку та підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників, спеціалістів навчально-реабілітаційних підрозділів або груп психолого-педагогічного супроводу»</i></p>
--	---	--

Джерело: розроблено автором

Міністерству освіти України пропонуємо розробити Рекомендації щодо імплементації політики інклюзії в закладах вищої освіти із Типовим переліком документів, що мають прийняти ЗВО для забезпечення інклюзії. До Типового переліку документів рекомендовано включити:

1. Стратегію (Концепцію) імплементації політики інклюзії (або окремий розділ про політику інклюзії під час навчання та студентського життя в Стратегії розвитку ЗВО). Структура документа може бути побудована за прикладом, наведеним у Додатку Д.
2. Організаційну структуру управління політикою інклюзії у ЗВО.
3. Плани проведення інклюзивних заходів на рівні кафедр, факультетів і студентського самоврядування.
4. Плани участі в міжінституційних проєктах забезпечення інклюзії.
5. Типовий звіт щодо імплементації політики інклюзії в роботу ЗВО (із зазначенням показників, які мають надавати в МОН та Державну службу статистики; перелік показників буде представлено далі).

Крім того, перспективною є розробка та імплементація Національного рамкового стандарту імплементації політики інклюзії у вищій освіті, що ґрунтується на принципах Болонського процесу (зокрема, Тиранського комюніке 2024 року та Римського комюніке 2020 року), досвіду програм Erasmus+, провідних європейських університетів і практик країн-членів ЄПВО. Відповідальним за розробку Національного стандарту має бути МОН. Обов'язковим є залучення представників ЗВО, Міністерства у справах ветеранів, громадськості.

Доцільність впровадження Національного рамкового стандарту імплементації політики інклюзії у вищій освіті зумовлена необхідністю систематизації та уніфікації підходів до реалізації політики рівного доступу в закладах вищої освіти. Зокрема, такий стандарт сприятиме формуванню єдиної нормативно-методичної основи інклюзивної практики у ЗВО, підвищенню інституційної відповідальності держави та закладів освіти за дотримання принципів інклюзії, а також забезпечить методологічну підтримку в розробленні локальних політик відповідно до європейських стандартів. Крім того, включення показників інклюзивності до критеріїв акредитації, системи рейтингування та механізмів фінансування стане стимулом для глибшої інтеграції інклюзії в стратегічний розвиток університетів. Пропозиції щодо структури та змісту Національного рамкового стандарту імплементації політики інклюзії у ЗВО представлено в табл. 3.9.

**Пропозиції щодо структури та змісту Національного
рамкового стандарту імплементації політики інклюзії у ЗВО**

Розділ стандарту	Зміст розділу
1	2
1. Загальні положення	Мета й завдання стандарту; Визначення основних понять: інклюзія, особи з ООП, універсальний дизайн, доступність, освітній супровід. Принципи реалізації інклюзивної політики (недискримінація, повага до розмаїття, рівність можливостей тощо).
2. Організаційно-інституційна інклюзія	Інституціональна стратегія інклюзії у ЗВО. Підрозділ або координатор з питань інклюзії. Політика недискримінації та різноманіття (DEI). Наявність системи звітності, планування та моніторингу інклюзивності
3. Доступність освітнього середовища	Архітектурна доступність інфраструктури. Цифрова доступність (адаптивні технології, альтернативні формати). Забезпечення доступу до інформації (вебсайти, документи, комунікація). Розвиток універсального дизайну в освітньому процесі.
4. Педагогічна інклюзія	Адаптація освітніх програм, освітніх матеріалів. Індивідуальні освітні плани, тьюторський супровід. Використання гнучких форм навчання (дистанційне, змішане, часткове). Професійна підготовка викладачів з інклюзії (обов'язкові модулі в програмах підвищення кваліфікації).
5. Підтримка студентів	Психологічна та соціальна підтримка. Тьютори, консультанти, peer-support, служби супроводу. Фінансова підтримка (стипендії, гранти, субсидії). Інклюзивне академічне консультування та кар'єрний супровід.
6. Участь студентів і громадськості	Механізми залучення студентів з ООП до прийняття рішень. Взаємодія з громадськими організаціями, асоціаціями ветеранів, студентськими ініціативами. Інституційна відповідальність за партнерство з місцевими громадами та роботодавцями.
7. Оцінювання та моніторинг	Показники інклюзивності (індикатори доступу, успішності, працевлаштування). Внутрішня та зовнішня система контролю якості інклюзивних практик. Регулярна звітність ЗВО про стан реалізації інклюзивної політики

Джерело: розроблено автором

До стандарту можуть входити також:

- шаблони інституційних політик з інклюзії;
- методичні рекомендації щодо супроводу студентів з різними потребами;

- мінімальні вимоги до інфраструктури, цифрових сервісів, програм підготовки;
- рамка компетентностей персоналу щодо інклюзивного викладання;
- типова структура центрів інклюзії в університетах;
- інструменти самооцінювання рівня інклюзії.

За умови політичної волі та методичної підтримки, Національний рамковий стандарт імплементації політики інклюзії у вищій освіті може стати дієвим інструментом для трансформації освітньої системи України відповідно до принципів соціальної справедливості, прав людини й сталого розвитку.

Для вирішення проблеми кадрового потенціалу забезпечення інклюзивного навчання у ЗВО Міністерству освіти та науки України на базі вивчення найкращих практик європейських університетів необхідно:

1. Розробити методичні рекомендації щодо процесу навчання та організації допомоги інклюзивним студентам на рівні факультетів, кафедр та з боку студентського самоврядування. Для забезпечення цілісності й послідовності процедур під час переходу осіб з особливими освітніми потребами між етапами освіти доцільно, щоб зазначені методичні рекомендації містили окремий розділ щодо організації допомоги на етапі подання документів і вступу до закладу вищої освіти (тобто допомога особам з особливими освітніми потребами має розпочинатися ще до моменту зарахування до ЗВО).

2. Розробити методичні рекомендації щодо оновлення програм підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних працівників у частині надання освітніх послуг студентам з особливими освітніми потребами.

3. Розробити методичні матеріали для психологічних служб закладів вищої освіти з метою забезпечення ефективної психологічної підтримки студентів (зокрема, із врахуванням специфіки підтримки студентів з особливими освітніми потребами) та педагогічних працівників.

4. Створити систему супервізії для всіх фахівців, залучених до забезпечення інклюзивного навчання. Забезпечити можливість проходження супервізії для науково-педагогічного та адміністративного персоналу ЗВО не рідше ніж раз на рік.

Вивчення даних Державної служби статистики України виявило суттєві недоліки щодо відображення статичної інформації про інклюзію у вищій освіті. Зокрема:

- в статистичному обліку немає поняття «особливі освітні потреби», а представлена тільки інформація про чисельність осіб з інвалідністю, що є студентами закладів вищої освіти;

- статистична інформація про чисельність осіб з інвалідністю, що є студентами закладів вищої освіти, представлена в категорії «Соціальний захист» (тоді як у категорії «Освіта» інформації, що стосується студентів з особливими освітніми потребами, немає);

- немає агрегованої інформації про осіб з особливими освітніми потребами, що робить неможливим подальше планування фінансування заходів імплементації політики інклюзії у вищу освіту з державного та місцевих бюджетів;

- дані про участь осіб з інвалідністю в освітньому процесі є застарілими і їх збирають повільно;

- немає інформації про обсяг державного фінансування заходів, спрямованих на імплементацію політики інклюзії у вищу освіту й фінансування заходів, пов'язаних із забезпеченням навчання осіб з інвалідністю у ЗВО.

Відповідно до зазначених недоліків, необхідно внести зміни в систему обліку та представлення інформації в Державній службі статистики України, а саме:

1. Визначити перелік категорій студентів з особливими освітніми потребами, яким необхідна інклюзія. Цей перелік має відповідати представленому в законодавстві (у ЗУ «Про вищу освіту» після

запропонованих змін, у Стратегії розвитку вищої освіти, у Національній стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року) та охоплювати такі категорії осіб з особливими освітніми потребами:

- здобувачі освіти з інвалідністю;
- здобувачі освіти з інвалідністю з числа постраждалих внаслідок бойових дій;
- особи, які належать до соціально-вразливих категорій населення;
- особи, які належать до внутрішньо переміщених осіб;
- біженці та мігранти;
- представники етнічних та релігійних меншин;
- інші особи з особливими освітніми потребами.

2. Визначити категорії фінансування заходів імплементації політики інклюзії у закладах вищої освіти:

- фінансування будівельно-архітектурних витрат для забезпечення фізичної доступності освітнього простору;
- витрати на навчально-методичні матеріали та інформаційно-комунікаційні технології для організації освітнього процесу;
- витрати на підвищення кваліфікації та супервізії педагогічних та інших працівників закладів вищої освіти, залучених до забезпечення інклюзивного навчання;
- інші витрати.

3. Додати в щорічний статистичний звіт «Вища та фахова передвища освіта в Україні» (категорія «Освіта») окремий розділ щодо інклюзії у вищій освіті. Розділ «Інклюзія у вищій освіті» статистичного звіту «Вища та фахова передвища освіта в Україні» має містити статистичну інформацію за такими показниками:

- загальна кількість здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами та кількість здобувачів за категоріями;
- загальне фінансування заходів імплементації політики інклюзії в закладах вищої освіти й фінансування за категоріями;

- кількість здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами за напрямками підготовки;
- кількість здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами за формами здобуття вищої освіти й регіонами;
- кількість здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами за джерелами фінансування їхнього навчання та регіонами;
- кількість здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами, прийнятих на навчання на початок навчального року, за джерелами фінансування їхнього навчання, освітніми ступенями (освітньо-професійними ступенями) та галузями знань відповідно до Переліку 2015 року;
- випуск фахівців з особливими освітніми потребами у відповідному навчальному році за напрямками підготовки та регіонами (із зазначенням кількості фахівців, що отримали допомогу в працевлаштуванні).

Перелічену інформацію мають надавати заклади вищої освіти до Міністерства освіти України та Державної служби статистики. На базі узагальнення та систематизації даних від ЗВО мають бути розроблені та скореговані Операційні плани реалізації Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки, Плани заходів та Показники результативності Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року, операційні плани з реалізації Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року.

Удосконалення імплементації політики інклюзії на інституційному рівні передбачає врахування зазначених проблем інклюзивного навчання у вітчизняних ЗВО, вивчення можливостей трансферативності практик європейських закладів освіти для України та розроблення конкретних рекомендацій (стратегій і програм для закладів вищої освіти) з врахуванням вітчизняної специфіки.

Як зазначено вище, важливим є забезпечення комплексного підходу який передбачає створення програмних документів на рівні закладу вищої

освіти (наприклад, Концепції або Стратегії розвитку вищої освіти), із чітким визначенням заходів імплементації політики інклюзії та відповідальних за реалізацію цих заходів.

Найкращі практики зарубіжних та вітчизняних ЗВО свідчать про доцільність створення спеціалізованого адміністративного підрозділу, що відповідатиме за імплементацію політики інклюзії та супровід студентів з ООП на етапі вступу, після зарахування на навчання та опікуватиметься абітурієнтами, які не пройшли конкурсний відбір. Спеціалізований адміністративний підрозділ може бути створений і у формі окремого відділу або центру сприяння інклюзивній освіті, і у форматі міжсекторної групи, до якої будуть входити спеціалісти з інших структурних підрозділів закладу вищої освіти.

Також у ЗВО доцільно створювати студентські об'єднання, що опікуватимуться питаннями інклюзії та надаватимуть допомогу студентам з особливими освітніми потребами. Діяльність таких об'єднань має відбуватися в межах функціонування студентського самоврядування (студентського парламенту).

Нагального вирішення потребує питання створення безбар'єрного середовища, забезпечення архітектурної доступності приміщень і наявності спеціального обладнання для навчання студентів з ООП. Зарубіжний досвід (зокрема, приклад Вроцлавського університету – Uniwersytet Wrocławski) свідчить про впровадження підходу Accessible university («Доступний університет»). Цей підхід передбачає реалізацію комплексу заходів, спрямованих на підвищення доступності вищої освіти для студентів з обмеженими можливостями через впровадження організаційних змін і підвищення обізнаності персоналу ЗВО у сфері особливих освітніх потреб, задля усунення бар'єрів та поліпшення доступу людей з ООП до вищої освіти. Фактично заходи, реалізовані в межах підходу Accessible university, є складовою комплексу імплементації політики інклюзії у вітчизняну вищу

освіту й далі в дослідженні будуть рекомендовані до впровадження українським закладам вищої освіти.

Переобладнання приміщень університетів та організація навчання науково-педагогічних працівників потребує значного обсягу фінансових ресурсів. Тому питання фінансування має розглядатися на державному рівні. Важливим також є подання запитів на отримання допомоги з боку ЄС та інших міжнародних організацій. У цьому контексті особливої актуальності набуває забезпечення доступу осіб з особливими освітніми потребами до якісної дистанційної освіти. Це зумовлено тим, що розвиток відповідної цифрової інфраструктури та інструментів для дистанційного навчання потребує відносно менших фінансових ресурсів порівняно з переобладнанням фізичних освітніх просторів з урахуванням потреб інклюзії. Крім того, дистанційна форма навчання забезпечує вищий рівень безпеки в умовах воєнного стану, зокрема під час ракетних загроз, повітряних тривог та інших дестабілізаційних чинників. Варто відзначити, що завдання та заходи з впровадження дистанційної форми освіти деталізовані в Плані заходів на 2025–2026 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року [99] в межах стратегічної цілі «Дистанційна форма здобуття освіти доступна для всіх суспільних груп».

Повертаючись до Accessible university, важливо наголосити, що наразі в українській системі освіти цей підхід має виступати як складова частина концепції імплементації політики інклюзії у вищу освіту. Значним позитивним зрушенням є розроблення МОН Методичних рекомендацій щодо запровадження безбар'єрності освітніх послуг, що містять відомості про організацію безбар'єрного освітнього середовища, фізичної й соціально-психологічної безбар'єрності й застосування принципів універсального дизайну з урахуванням потреб людей із порушеннями мови, слуху, комунікації, руху, а також батьків із дітьми, людей старшого віку та інших суспільних груп. Однак з урахуванням ментальності українського

суспільства та частоті проблеми низької суспільної активності осіб з ООП тільки «створення вільного доступу» є недостатнім. Важливим є саме «залучення», коли людина з ООП відчуватиме, що вона не байдужа суспільству та державі, що її чекають у ЗВО для здобуття вищої освіти. І суспільство має докладати зусиль, щоб всі люди відчували себе залученими в суспільне життя, зокрема на етапі здобуття вищої освіти.

Враховуючи проведені дослідження зарубіжної та вітчизняної практики імплементації політики інклюзії на інституційному рівні, розроблено такі рекомендації для впровадження в українських ЗВО:

1. Розвиток можливостей надання дистанційної освіти з боку ЗВО (створення адаптивних онлайн-курсів, використання платформ з інтерактивним контентом, синхронного й асинхронного навчання, а також супровід студентів тьюторами, забезпечення цифрової доступності матеріалів, надання технічної підтримки, використання гнучких форматів оцінювання).

2. Реалізація заходів із забезпечення фізичної доступності й усунення архітектурних бар'єрів (із врахуванням розроблених МОН Методичних рекомендацій щодо запровадження безбар'єрності освітніх послуг).

3. Використання технологій підтримки дидактичних процесів і забезпечення спеціальним обладнанням.

4. Підвищення компетенцій науково-педагогічного персоналу за рахунок проходження тренінгів і курсів, що підвищують обізнаність про інвалідність

5. Адаптацію академічних послуг відповідно до можливостей здобувачів освіти

6. Створення системи тьюторства або асистентів для студентів з особливими освітніми потребами.

7. Надання послуг психолога для студентів з ООП, викладачів та інших студентів (підвищення кваліфікації штатних психологів для роботи зі студентами з ООП).

8. Створення на базі ЗВО системи реабілітаційних центрів для студентів з ООП

9. Створення комфортного середовища для студентів (зони відпочинку, бібліотеки, спортивні майданчики тощо), організація культурних заходів, забезпечення вільного доступу до простору ЗВО для студентів з ООП.

10. Забезпечення рівних можливостей для всіх студентів (незалежно від їх національності, расової приналежності, релігії, статі, ідентичності, сексуальної орієнтації, інвалідності та інших особистих характеристик) через рівний доступ до навчальних матеріалів, надання фінансової допомоги, місць у гуртожитку, можливості отримати підробіток в університеті.

11. Підтримка з боку ЗВО студентських організацій та ініціатив, які сприяють інклюзії студентів з ООП.

12. Розширення програм підтримки студентів, що можуть відчувати стереотипи та дискримінацію в університеті (за рахунок курсів, що допомагають студентам розвивати навички адаптації до ролі соціального та академічного середовища, які підтримують різні групи студентів, а також підтримку студентських організацій та ініціатив, які пропагують інклюзію) [10].

13. Підтримка досліджень та програм, спрямованих на забезпечення інклюзії в освіті.

14. Участь у науково-практичних заходах, міжінституційних та міжнародних конференціях щодо імплементації політики інклюзії в закладах вищої освіти. Заохочення студентів та науково-педагогічного персоналу до участі в таких заходах.

Фізична доступність й усунення архітектурних бар'єрів передбачає маркування об'єктів університету шрифтом Брайля та QR-кодами з підтримкою в додатках, які люди з обмеженими можливостями можуть встановлювати на свої телефони. Важливим є обладнання санітарно-гігієнічних кімнат, доступних для студентів з ООП. Врахування реалій війни також висуває вимоги щодо безпеки організації освітнього процесу,

наприклад, зручні умови використання бомбосховищ інклюзивними студентами.

Використання технологій підтримки дидактичних процесів і забезпечення спеціальним обладнанням передбачає формування навчальних матеріалів у доступному форматі, придбання спеціалізованого обладнання для комп'ютерних робочих місць, адаптованих до потреб людей з обмеженими можливостями тощо. Наприклад, для осіб, які погано бачать, матеріали, екзаменаційні білети потрібно дублювати шрифтом Брайля. Можуть бути впроваджені спеціальні зміни для більш комфортного сприйняття матеріалу студентами із ООП, але водночас самі програми не можуть істотно спрощуватися, оскільки студенти з ООП – це майбутні фахівці в певній галузі, які мають бути достатньо кваліфікованими та компетентними.

Підвищення компетентності науково-педагогічного персоналу передбачає проходження тренінгів і курсів, що підвищують обізнаність про інвалідність. Зокрема, певні категорії студентів з ООП потребують більше часу для відповіді або виконання завдань. Науково-педагогічний персонал має знати та розуміти ці особливості й враховувати їх в освітньому процесі. Працівники ЗВО, зокрема викладачі та адміністрація, повинні пройти навчання з основ інклюзії та рівності. Це допоможе їм зрозуміти, які кроки «потрібно вживати для створення інклюзивного простору та як діяти в разі конфліктів, розвивати нові компетенції та навички» [10].

Адаптація академічних послуг відповідно до можливостей здобувачів освіти передбачає розроблення індивідуальних програм навчання з урахуванням особливих потреб кожного студента. Водночас не має знижуватися якість освіти, оскільки, як зазначено вище, студент з ООП – це майбутній фахівець. Тому заклади вищої освіти мусять мати програми підтримки для студентів, які мають особливі потреби. Ці програми можуть охоплювати додаткові заняття, консультації та індивідуальну підтримку. Також потрібно враховувати психофізіологічні особливості інклюзивних

студентів під час дистанційного навчання (наприклад, як зазначено вище, – більше часу на відповідь або виконання завдань, надання перекладача жестової мови за потреби тощо).

Одним із важливих напрямів, який варто розвивати в Україні, є створення інституційної моделі інклюзивного університету з урахуванням європейських підходів до забезпечення рівного доступу до освітніх послуг. Така модель має охоплювати не лише фізичну доступність інфраструктури, але й цифрову інклюзивність, розроблення індивідуальних освітніх траєкторій, доступність підтримки (менторство, психосоціальна допомога), а також інституційну відповідальність за реалізацію інклюзивної політики.

З огляду на ініціативи щодо розвитку освіти для ветеранів в Україні, зокрема запуск інформаційного порталу «Освіта для ветеранів», доцільно створити спеціалізовані освітні програми й платформи у ЗВО, адаптовані до потреб колишніх військовослужбовців, з акцентом на гнучкі форми дистанційного або змішаного навчання, перекваліфікацію, визнання неформального навчання та розвиток кар'єрних компетентностей.

Також доцільно інституціоналізувати практики надання підтримки для інших категорій осіб з особливими освітніми потребами – наприклад, через створення університетських центрів інклюзії з міждисциплінарними командами (психологи, тьютори, фахівці зі спеціальної освіти), які здійснюють супровід студента на всіх етапах навчання.

Підсумовуючи результати проведеного дослідження та сформульовані рекомендації щодо вдосконалення імплементації політики інклюзії у вітчизняному просторі вищої освіти, доцільним є представлення узагальненої моделі реалізації інклюзивної політики на різних рівнях управління – від національного до інституційного (рис. 3.3).

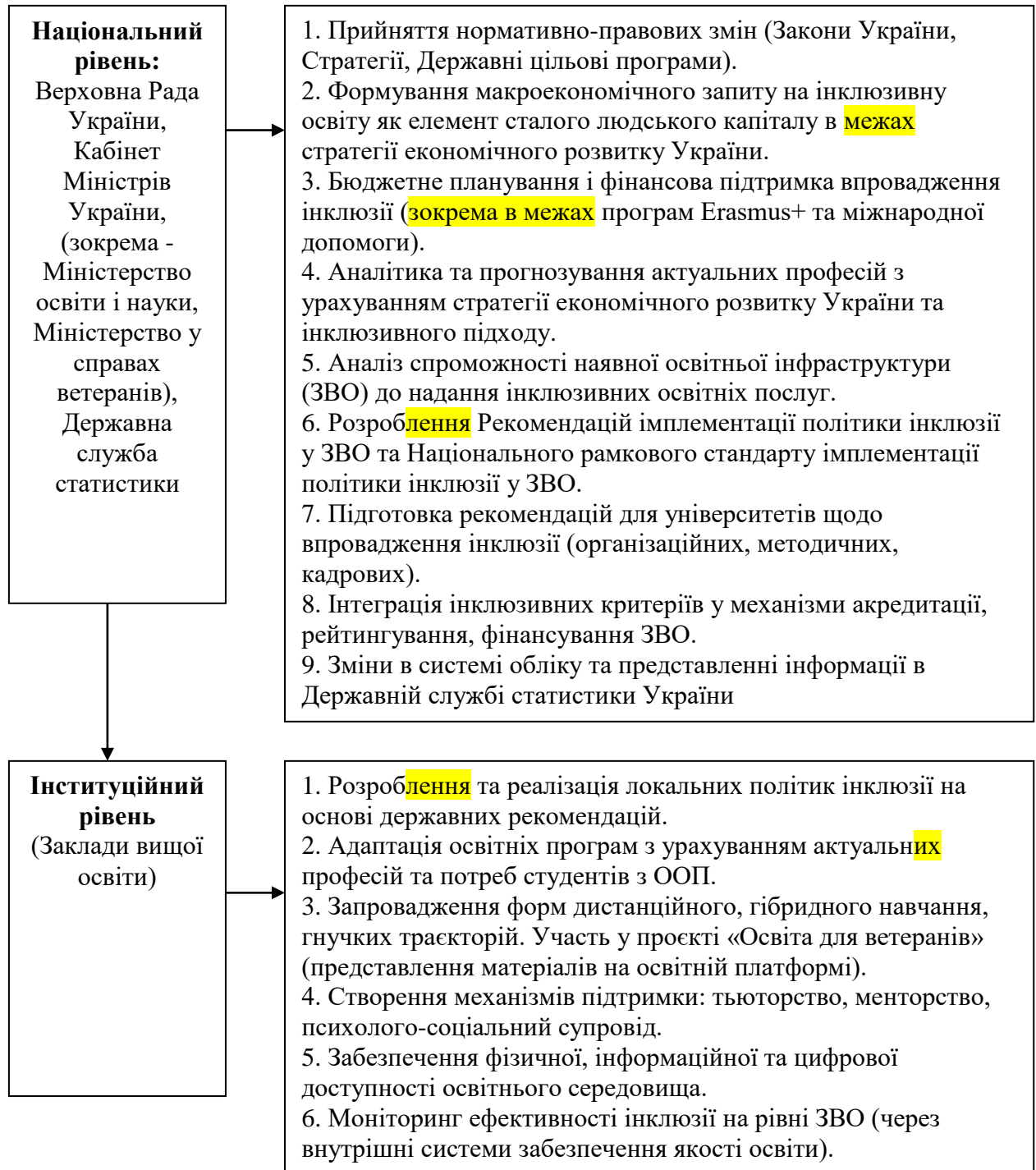

Рис. 3.3. Модель імплементації політики інклюзії у вітчизняному просторі вищої освіти

Джерело: розроблено автором

Під час розроблення заходів імплементації політики інклюзії у ЗВО важливою є реалізацію принципу «нічого для нас без нас», який передбачає

залучення відповідних категорій осіб з ООП для обговорення проблем та внесення пропозицій щодо забезпечення доступності навчання та інклюзії людей з ООП до студентської спільноти. Коли приймають рішення щодо певної групи людей, необхідно з цією групою проконсультуватися і запропонувати долучитися до подальшого процесу, аби все було зроблено з урахуванням їхніх рекомендацій. Тобто, наприклад, якщо ЗВО планує розробити початкові матеріали для людей з порушеннями зору, необхідно звернутися до організації, яка розробляє рішення вебдоступності для людей з порушеннями зору, аби отримати консультацію експертів. Або ж якщо розробляють програми психологічної підтримки студентів, які належать до категорії внутрішньо переміщених осіб, також мають бути залучені представники цієї групи, аби з перших вуст дізнатися про їхні проблеми, а не керуватися здогадками.

Новою для України може стати концепція інклюзивного освітнього середовища як сервісу, за допомогою якого ЗВО формує не лише освітню, а й інфраструктурну, цифрову, організаційну екосистему, орієнтовану на потреби різних студентських груп. Це передбачає інтеграцію політик DEI (diversity, equity, inclusion) у систему управління ЗВО, обов'язкове навчання персоналу інклюзивних практик, і регулярний аудит інклюзивності закладу.

Розроблені заходи сприятимуть створенню (або посиленню) інклюзивного простору в системі вищої освіти, де кожен студент відчуватиме себе комфортно та матиме змогу успішно навчатися. Політика інклюзії має реалізовуватися в усіх аспектах студентського життя: у навчанні, організації наукової роботи, студентському дозвіллі тощо. Важливим також є подальше розширення співпраці між вітчизняними та європейськими закладами вищої освіти щодо забезпечення ефективної організації освітнього процесу для інклюзивних студентів.

Висновки до третього розділу

Виявлено низку проблем у вітчизняних нормативно-правових актах щодо імплементації політики інклюзії у сферу вищої освіти, зокрема: декларативність та загальний характер національних вимог щодо організаційних аспектів інклюзії в закладах вищої освіти, незрозумілий механізм фінансового забезпечення потреб інклюзивних студентів, недостатній кадровий потенціал для реалізації інклюзивного навчання, відсутність чітких механізмів контролю реалізацію розроблених заходів на операційному рівні.

Розроблено концептуальні засади імплементації політики інклюзії у вітчизняний простір вищої освіти. Зокрема, визначено методологічні підходи до імплементації політики інклюзії, зокрема людиноцентричного, компетентнісного, системного, інституційного та доказово-орієнтовного, що забезпечує узгодженість стратегічних орієнтирів із практиками їх реалізації на різних рівнях управління.

Обґрунтовано ціннісну основу політики інклюзії, а саме: соціальна справедливість, рівність можливостей, повага до різноманіття, соціальна відповідальність вищої освіти, академічна свобода та інституційна автономія. Зазначені цінності визначають ідеологічне підґрунтя інклюзивної трансформації вищої освіти та узгоджуються з головними орієнтирами Європейського простору вищої освіти.

Запропоновано імплементацію політики інклюзії здійснювати із дотримання сукупності принципів, серед яких головними є принципи недискримінації, доступності та безбар'єрності, людиноцентричності, поваги до різноманіття, участі й залучення здобувачів освіти, інтегрованості інклюзії в усі сфери діяльності закладів вищої освіти, а також принцип доказовості й прозорості управлінських рішень.

Вивчення інституційного рівня імплементації політики інклюзії виявило, що у вітчизняних ЗВО право кожної особистості на отримання якісної та доступної освіти відображається в програмних документах

розвитку (стратегіях, статутах, концепціях розвитку). Проте на практиці студенти з ООП стикаються з проблеми фізичної доступності до приміщень закладів вищої освіти, недостатністю спеціального обладнання для навчання, відсутністю асистентів, недостатнім знанням викладачів щодо специфіки викладання для студентів із ООП різних категорій, тощо.

Сформовано рекомендації вдосконалення імплементації політики інклюзії у вітчизняному просторі вищої освіти. На національному рівні запропоновано внесення змін та доповнення до національного законодавства та впровадження бюджетного планування фінансового забезпечення інклюзії, проведення системного аналізу ринку праці із визначенням переліку актуальних професій, розроблення Рекомендацій імплементації політики інклюзії у ЗВО та Національного рамкового стандарту імплементації політики інклюзії у ЗВО, вдосконалення статистичного обліку надання інклюзивної освіти у ЗВО. На інституційному рівні запропоновано прийняття програмних документів щодо імплементації політики інклюзії, розвиток дистанційної освіти, підвищення фізичної доступності й безбар'єрності.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні теоретично обґрунтовано імплементацію політики інклюзії в Європейському просторі вищої освіти й розроблено рекомендацій щодо її імплементації у сферу вищої освіти України. Реалізовані мета і завдання дослідження дали підстави сформулювати такі висновки та рекомендації.

1. Аналіз вітчизняних та зарубіжних наукових праць з проблеми інклюзії у вищій освіті засвідчив збільшення наукового інтересу до питання інклюзії в системі вищої освіти як підґрунтя соціальної інклюзії та розвитку потенціалу кожної особистості в громадянському демократичному суспільстві. У вітчизняному науковому доробку актуалізується дослідження питань трансформації вищої освіти для забезпечення інклюзивного навчання та подальшої соціальної інклюзії ветеранів російсько-української війни. Наукові публікації зарубіжних авторів зорієнтовані на розроблення та впровадження методик оцінювання економічних і соціальних витрат, пов'язаних з перешкодами на шляху до повноцінної участі людей з особливими освітніми потребами в житті соціуму.

Системний аналіз нормативно-правових документів, зарубіжних та вітчизняних наукових праць (статей, монографій, дисертацій, авторефератів, навчальних посібників) з окресленої проблематики та вивчення практичного досвіду європейських і вітчизняних закладів вищої освіти виявили відсутність комплексного дослідження міжнародного досвіду імплементації такої політики в Україні.

Запропоновано таке визначення поняття «інклюзивне навчання у вищій освіті»: комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної освіти для людей з особливими освітніми потребами, включно з участю в навчанні, культурних заходах і житті закладу, активного зменшення виключення з освітнього процесу та створення єдиного освітнього простору для

гетерогенних груп, де головним елементом є пристосування суспільства до потреб осіб з особливими освітніми потребами.

2. Здійснено періодизацію розвитку феномену інклюзії в національній вищій освіті на основі принципу зміни освітньої парадигми і трансформації ставлення до організації навчання осіб з особливими освітніми потребами. Виділено п'ять періодів розвитку вітчизняного нормативно-правового регулювання інклюзії у вищій освіті. Початковий період формування законодавства про вищу освіту й захист прав осіб з інвалідністю (1991–1996 рр.) характеризується початком створення законодавчої бази національної системи вищої освіти. Період формування базового законодавства про вищу освіту та захист прав осіб з інвалідністю (1996–2009 рр.), відзначився прийняттям Конституції України та законодавства щодо вищої освіти із визначенням можливостей навчання осіб з інвалідністю на основі спеціальних освітніх технологій. Період концептуалізації інклюзії у вищій освіті (2010–2013 рр.), Україна долучилася до міжнародного законодавства щодо інклюзії в навчанні та ратифікувала міжнародні нормативно-правові акти щодо розвитку інклюзивного навчання та впровадження Болонського процесу. Період формалізації інклюзії у вищій освіті (2014–2018 рр.) відзначився впровадженням у вітчизняне законодавство про освіту та про вищу освіту поняття інклюзії. Період імплементації політики інклюзії у вищій освіті (2019 р. і дотепер), характеризується прийняттям низки нормативно-правових актів, спрямованих на деталізацію організаційних аспектів інклюзії у вищій освіті.

Встановлено, що вітчизняне законодавство щодо інклюзії у вищій освіті трансформується відповідно до міжнародних вимог

3. Виявлено тенденції та особливості імплементації політики інклюзії в Європейському просторі вищої освіти, яка реалізується на основі поєднання наднаціонального, національного та інституційного рівнів регулювання. Встановлено, що система імплементації охоплює нормативно-регулятивні,

аналітично-оціночні та рекомендаційні документи, які формують цілісну рамку розроблення, реалізації та моніторингу інклюзивної політики.

Аргументовано, що особливості імплементації політики інклюзії в ЄПВО зумовлені участю в Болонському процесі і держав-членів Європейського Союзу, і країн, що не входять до ЄС, що зумовлює функціонування двох взаємопов'язаних груп документів: комюніке конференцій міністрів освіти та Болонських звітів (для всіх країн-учасниць), а також офіційних документів Європейської комісії (для держав-членів ЄС). Ураховуючи статус України як країни-учасниці ЄПВО та держави-кандидата на вступ до ЄС, національна політика інклюзії у вищій освіті формується з урахуванням взаємного впливу зазначених груп документів.

Виявлено тенденцію використання комплексного підходу до імплементації політики інклюзії в ЄПВО (від політичної підтримки на міжнаціональному та національному рівнях до реалізації окремих проєктів щодо сприяння інклюзії та кооперації окремих університетів в альянси для сприяння якості, інклюзивності й конкурентоспроможності вищої освіти в рамках Болонського процесу).

Встановлено, що практична імплементація політики інклюзії в ЄПВО значною мірою здійснюється через діяльність університетських асоціацій та альянсів (EUA, LERU, CHARM-EU, EUTOPIA, EDUC тощо), студентських об'єднань, а також реалізацію інституційних проєктів інклюзії в закладах вищої освіти.

Запропоновано класифікацію документів за визначеними критеріями (за рівнем регулювання, ієрархією, ступенем узагальнення змісту, функційним призначенням та суб'єктами формування), що регламентують політики та процедури імплементації інклюзії в ЄПВО, що дало змогу систематизувати підходи до управління інклюзивною політикою у вищій освіті.

Виявлено особливості зарубіжних практик імплементації політики інклюзії на інституційному рівні, зокрема наявність у ЗВО комплексних

стратегій інклюзії, спеціалізованих адміністративних підрозділів (розроблення стратегій інклюзії, психологічний, інформаційний та методичний супровід освітнього процесу здобувачів вищої освіти з ООП), програм підтримки здобувачів вищої освіти з ООП (використання менторства та наставництва, цілеспрямована підтримку здобувачів вищої освіти з малопредставлених і вразливих груп), залученість студентських спільнот у формуванні інклюзивного середовища.

4. Розроблено концептуальні засади щодо вдосконалення імплементації політики інклюзії у сфері вищої освіти на національному та інституційному рівні як цілісну систему взаємопов'язаних цінностей, принципів і методологічних підходів, що забезпечують трансформацію стратегічних цілей інклюзії у практики управління та освітньої діяльності закладів вищої освіти.

Обґрунтовано, що імплементація політики інклюзії повинна базуватися на принципах недискримінації, доступності та безбар'єрності, людиноцентричності, поваги до різноманіття, участі й залучення здобувачів освіти, інтегрованості інклюзії в усі сфери діяльності закладів вищої освіти, а також принцип доказовості й прозорості управлінських рішень.

Визначено методологічні підходи до імплементації політики інклюзії, зокрема людиноцентричного, компетентнісного, системного, інституційного та доказово-орієнтовного, що забезпечує узгодженість стратегічних орієнтирів із практиками їх реалізації на різних рівнях управління.

Визначено, що ефективність імплементації політики інклюзії залежить від узгодження національного регуляторного впливу з інституційною автономією закладів вищої освіти, інтеграції інклюзії в системи забезпечення якості освіти й впровадження механізмів постійного моніторингу і коригування політик.

5. Обґрунтовано, що в українській вищій освіті має реалізовуватися концепція інклюзії як «залучення», а підхід Accessible university («створення доступу» або «створення можливостей») бути частиною інклюзії.

Розроблено рекомендації щодо вдосконалення імплементації політики інклюзії у вітчизняному просторі вищої освіти, що передбачають реалізацію системних заходів на національному та інституційному рівнях.

Для імплементації політики інклюзії у вітчизняному просторі вищої освіти запропоновано:

- 1) на національному рівні
 - актуалізувати Закон України «Про вищу освіту» відповідно до вимог європейського та національного законодавства й внести зміни у визначення «особи з особливими освітніми потребами»;
 - включити в Операційні плани реалізації Стратегії розвитку вищої освіти в Україні у 2022–2032 роках операційні цілі щодо політики інклюзії та заходи їх досягнення;
 - визначити у «Національній стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року» категорії осіб з особливими освітніми потребами, що потребують забезпечення інклюзивного навчання;
 - вдосконалити відображення інформації про інклюзію у вищій освіті у Державній службі статистики України;
 - розробити Національний рамковий стандарт інклюзії у ЗВО;
 - розробити рекомендації імплементації політики інклюзії в закладах вищої освіти;
 - вдосконалити систему статистичного обліку надання освітніх послуг особам з особливими потребами у ЗВО.
- 2) На інституційному рівні:
 - прийняти інституційні стратегічні документи щодо імплементації політики інклюзії;
 - адаптувати освітні програми з урахуванням актуальних професій і потреб здобувачів вищої освіти з ООП;
 - запровадити дистанційну, гібридної форми навчання для здобувачів вищої освіти з ООП;
 - забезпечити фізичну доступність та безбар'єрність;

- створити структурний підрозділ, що відповідатиме за імплементацію політики інклюзії та супровід здобувачів вищої освіти з ООП на всіх етапах навчання;
- підвищити компетентність науково-педагогічного персоналу щодо особливостей навчання здобувачів вищої освіти з ООП;
- забезпечити психологічну підтримку здобувачів вищої освіти з ООП та науково-педагогічного персоналу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базиленко А. Працевлаштування людей з інвалідністю: кращі практики: метод. посіб. / Базиленко А., Таланчук І., Давиденко Г. та ін.; за загальною редакцією А. Базиленко. К.: Університет «Україна», 2022. 198 с.
2. Базиленко А., Таланчук І., Давиденко Г. Соціалізація молоді з особливими освітніми потребами: кращі практики: метод. посіб. Київ : Талком, 2020. 128 с.
3. Базиліук А. В., Жулин О. В. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку. *Економіка та управління на транспорті*. Київ : НТУ, 2015. Вип. 1. С. 5–12.
4. Бахрушин В. Як буде розвиватися європейська вища освіта. Прогноз на завтра. 30.03.2020. URL: <https://rpr.org.ua/news/yak-bude-rozvyvatysia-ievropeys-ka-vyshcha-osvita-prohnoz-na-zavtra/> (дата звернення 15.02.2021).
5. Берегова М. І. Дидактично-практична підготовка майбутніх корекційних педагогів до роботи у умовах інклюзивного простору : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.03 «Корекційна педагогіка» / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2019. 235 с.
6. Богинская Ю. В. Социально-педагогическая поддержка студентов с ограниченными возможностями в высших учебных заведениях : теория и практика : [монография]. Ялта : РИО РВУЗ «КГУ», 2012. 384 с.
7. Бойко В. О. Інклюзивна освіта: до питання визначення поняття та особливостей її запровадження / В. О. Бойко. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер. : Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 4. С. 7–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzspp_2012_4_3. (дата звернення 17.04.2021).
8. Болонський процес у період до 2020 року – Європейський простір вищої освіти у новому десятилітті: Комюніке конференції європейських

міністрів вищої освіти, Льовен та Льовен-ля-Ньов, 28–29 квітня 2009 року.
URL: http://www.edupolicy.org.ua/_dx/main_ua/high-edu_ua/bologna_ua.html
(дата звернення 18.09.2022).

9. Бондар В. І. Інклюзивне навчання як соціально-педагогічний феномен. *Рідна школа*. 2011. № 3. С. 10–14.

10. Бортун К. О. Сучасні вектори формування інклюзивного простору в приватному вищому навчальному закладі «Європейський університет». URL: https://www.researchgate.net/publication/371992835_MODERN_VECTORS_OF_INCLUSIVE_SPACE_FORMATION_IN_HIGHER_EDUCATION_INSTITUTIONS (дата звернення 15.06.2023).

11. Валентик Н. Інклюзивна освіта, за і проти. *Директор школи*. 2010. № 14–15. С. 45–58.

12. Варецька О. В. Інклюзивне навчання: співпраця з батьками. *Молодь і ринок*. 2023. № 9. С. 22–28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2023_9_6

13. Варецька О. В., Хаустова О. В. Технології науково-методичного супроводу професійного розвитку вчителів у системі післядипломної педагогічної освіти. *Електронний збірник наукових праць Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти*. 2023. № 2 (54). URL: https://drive.google.com/file/d/12_15d7OKGVyCqPQ_hXHzeBu84-dyWJSq/view

14. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII. 1728 с.

15. Вербенець А. А. Основи інклюзивного навчання учнівської молоді: від теорії до практики : навч.-метод. посібник. Кривий Ріг : КДПУ, 2017. 116 с.

16. Використання нашого потенціалу з найбільшою користю: консолідація Європейського простору вищої освіти, 27 квітня 2012 року. URL: http://www.edupolicy.org.ua/_dx/main_ua/high-edu_ua/bologna_ua.html (дата звернення 15.02.2023).

17. Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Стратегія розвитку. URL: <https://uu.edu.ua/strategy> (дата звернення 22.07.2023).

18. Волчелюк Ю. І. Інклюзивна освіта як чинник соціальної адаптації студентів з особливими потребами. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій університету «Україна»*. 2010. № 2. С. 18–20.

19. Гевко І. В. Інклюзивна освіта в Україні: сучасний стан та проблеми розвитку. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. Миколаїв, МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2019. № 1(64). С. 52–58.

20. Горінов П. В., Драпушко Р. Г. Право на інклюзивну освіту для ветеранів російсько-української визвольної війни. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 18 : Право : зб. наук. праць*. 2024. Випуск 42. С. 17–27.

21. Горкуша Є. В. Інклюзивна освіта як умова професійного становлення особистості студента з вадами зору. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. Серія «Педагогіка»*. Миколаїв, 2010. Т. 123, вип. 110. С. 77–81.

22. Давиденко Г. В. Теоретико-методичні засади організації інклюзивного навчання у вищих навчальних закладах країн Європейського Союзу : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Національна академія педагогічних наук України. Київ, 2015. 467 с.

23. Давиденко Г. В. Упровадження соціальної інклюзії у закладах вищої освіти: бар'єри та шляхи їх подолання. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія*. 2018. № 2. С. 123–128.

24. Давиденко Г. В. Цифрова інклюзія та доступність: соціальна діджиталізація: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2023. 240 с.

25. Декларація про права інвалідів, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 09.12.1975 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_117#Text (дата звернення 17.04.2021).

26. Державний статистичний щорічник України 2023 рік. За редакцією І. Є. Вернера. Київ : Державна служба статистики України. 2024. 268 с.

27. Дефектологічний словник: навчальний посібник / за ред. В. І. Бондаря, В. М. Синьова. Київ : МП Леся, 2011. 528 с.

28. Дичківська І. Інноваційні педагогічні технології : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2004. 352 с.

29. Дікова-Фаворська О. М. Особа з функціональними обмеженнями в колі проблем здоров'я - навчання - працевлаштування : монографія. Житомир : Полісся, 2009. 364 с.

30. Дікова-Фаворська О. М. Соціологічна концептуалізація освіти осіб з функціональними обмеженнями здоров'я : автореф. дис... д-ра соціол. наук: 22.00.04 / Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2009. 40 с.

31. Дікова-Фаворська О. М., Здрагат С. Г. Інклюзія в освіті: повсякденні практики та процедура оцінювання: монографія. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. 416 с.

32. До зони європейської Вищої освіти: Комюніке зустрічі європейських міністрів освіти; Прага, 19 травня 2001 року. URL: http://www.edupolicy.org.ua/_dx/main_ua/high-edu_ua/bologna_ua.html (дата звернення 23.06.2021).

33. Європейський простір вищої освіти в 2020 році. Звіт про імплементацію Болонського процесу. Люксембург: Видавничий дім Європейського Союзу, 2020 р. / пер. з англ. Міністерство освіти і науки України. Київ : МОН, 2020. 214 с.

34. Загальна декларація прав людини. Прийнята резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 23.04.2021).

35. Загальноєвропейський простір освіти – досягнення мети: Комюніке Конференції європейських міністрів освіти; Берген, 19–20 травня 2005 року. URL: http://www.edupolicy.org.ua/_dx/main_ua/high-edu_ua/bologna_ua.html (дата звернення 24.04.2021).

36. Захаріна Т. І. Соціальна реінтеграція ветеранів російсько-української війни у закладах вищої освіти : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 459 с.

37. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний збірник 2017 рік. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_zdpus_2017.pdf (дата звернення 29.04.2021).

38. Заярнюк О. В. Інклюзивна освіта в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент*. 2015. Вип. 11. С. 190–193

39. Інвалідність та суспільство: навчально-методичний посібник / за заг. ред. Л. Ю. Байди, О. В. Красюкової-Еннс. Київ, 2012. 216 с.

40. Індекс інклюзії: професійно-технічний навчальний заклад : навчально-методичний посібник / Кол. упорядників: О. В. Пащенко, І. А. Гриценко, Н. З. Софій, Ю. М. Найда. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. 92 с.

41. Інклюзивна освіта: досвід і перспективи : [монографія] / Колектив авторів; відп. ред. Г. В. Давиденко. Вінниця, 2016. 242 с.

42. Інклюзивна школа: особливості організації та управління: навчально-методичний посібник / Кол. авторів: А.А. Колупаєва, Н. З. Софій, Ю. М. Найда та інші; за заг. ред. Л. І. Даниленко. Київ, 2007. 128 с.

43. Інклюзія. Тлумачення терміна. Словник української мови : у 20 т./ НАН України, Укр. мов.-інформ. фонд. Київ: Укр. мов.-інформ. фонд, 2015. Т. 6. 991 с. URL: <https://sum20ua.com/?page=1231&searchWord=%D1%96%D0%BD%D0%BA>

D0%BB%D1%8E%D0%B7%D1%96%D1%8F&wordid=201896 (дата звернення 10.02.2021).

44. Інклюзія. Тлумачення терміна. Портал української мови та культури Словник. UA. URL: <https://slovnyk.ua/index.php?sword=%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D0%B7%D1%96%D1%8F> (дата звернення 10.02.2021).

45. Калашнікова С., Оржель О. Оптимізація мережі закладів вищої освіти: теоретичні особливості та практичні рекомендації. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*. 2022. Вип. 13. С. 89–129.

46. Клименюк Н. В. Інклюзія людей з особливими потребами до суспільного життя: історичний аспект. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу Києво-Могилянська академія]*. Сер.: Педагогіка. 2009. №. 112, Вип. 99. С. 148–153.

47. Козуля В. М. Дефініційний аналіз поняття «інклюзії». *Особистість студента та соціокультурне середовище університету в суспільному контексті: зб. наук. праць IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 трав. 2020 р.)*. Київ, 2020. С. 54. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2020/07/IV_Vseukr.konf_18-05-2020_Zbirnyk.pdf

48. Козуля В., Скиба Ю. Еволюція підходу до імплементації політики інклюзії у комюніке конференцій міністрів країн-учасниць Болонського процесу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2023. № 91. С.123–126.

49. Козуля В. М. Глобальні та європейські документи як нормативне підґрунтя інклюзії у вищій школі. *The VIII International Science Conference «Impact of modernity on science and practice»*, Madrid, Spain. April 6–7, 2021, С.110.

50. Козуля В. М. Інклюзивне освітнє середовище: сутність та особливості. *Молодь і ринок*. 2020. №5. С. 131–136. URL: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/216352>

51. Козуля В. М., Скиба Ю. А. SWOT-аналіз інклюзивного освітнього середовища вітчизняних університетів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2020. Вип. 78. С. 110–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_5_2020_78_26

52. Колупаєва А. Інклюзивна освіта як модель соціального устрою. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2014. № 2. С. 7–18.

53. Колупаєва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: Монографія. Київ : «Самміт-Книга», 2009. 272 с.

54. Колупаєва А. А., Таранченко О. М. Інклюзивна освіта: від основ до практики: [монографія]. К. : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с.

55. Кольченко К. О., Нікуліна Г. Ф. Концептуальні підходи до впровадження інклюзивної освіти у вищих навчальних закладах. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2013. № 10. С. 12–21.

56. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення 23.04.2021).

57. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14.12.1960. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text (дата звернення 23.04.2021).

58. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення 23.04.2021).

59. Конституція України. Закон України від 28.06.1996. (ред. 01.01.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 18.02.2021).

60. Концепція розвитку інклюзивної освіти «Університет рівних можливостей» КНУ ім. Т. Шевченка. URL: <https://knu.ua/pdfs/equal-opportunities/Concept-of-inclusive-education-development.pdf> (дата звернення 19.04.2023).

61. Кузава І. Б. Інклюзивна освіта дошкільників, які потребують корекції психофізичного розвитку: теорія та методика. Монографія. Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2013. 292 с.

62. Курілко А. О., Бреус С. В. Ефективність української вищої освіти в контексті впровадження інклюзивної освіти у вищих навчальних закладах. *Вісник Черкаського університету*. 2013. № 33 (286). С. 32–36.

63. Кучай Т., Кучай О. Теоретичні основи інклюзивного навчання у закладах вищої освіти. *Науковий вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського*. 2019. № 2 (65). С. 162–164.

64. Литвинова О. Н., Стадницька І. Р. Інклюзивне навчання у вищих навчальних закладах І–ІІ рівнів акредитації як шлях до самореалізації. *Медсестринство*. 2018. № 4. С. 41–43.

65. Лорман Т., Депплер Дж., Харві Д. Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі : практ. посіб. ; пер. з англ. К. : СПД-ФО Парашин І. С., 2010. 296 с.

66. Малишевська І. Право на вищу освіту осіб з особливими освітніми потребами та інвалідністю у законодавстві України. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2015. № 2. С. 27–34.

67. Малишевська І. А. Теоретико-методичні основи підготовки фахівців психологопедагогічного профілю до роботи в умовах інклюзивного освітнього середовища : монографія. Умань : «ВПЦ» Візаві, 2018. 386 с.

68. Матвеева Н. В. Інклюзивна освіта в Україні: соціально-педагогічний аспект. *Освітній простір України*. 2017. Вип. 11. С. 180–187.

69. Меморандум про партнерство та співпрацю з Міністерством у справах ветеранів України. URL: https://uu.edu.ua/news/memorandum_pro_partnerstvo_ta_spivpratsyu_z_ministerstvom_u_spravakh_veteraniv_ukrayini (дата звернення 16.07.2025).

70. Миронова С. П. Теоретико-методичні основи підготовки майбутніх учителів до корекційної роботи в освітніх закладах для дітей з вадами інтелекту: автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.03. Київ, 2007. 36 с.

71. Миськів Л. І. До проблеми визначення поняття «інклюзивна освіта». *Адміністративне право і процес*. 2020. № 2. С. 220–224.

72. Міщик Л. І. Інклюзивна освіта як умова соціалізації дітей-інвалідів у процесі навчання URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Znpkhist/2012_5/12mliupn.pdf. (дата звернення 12.11.2021).

73. Найда Ю. М., Ткаченко Л. М. Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія: навчально-методичний посібник / Під заг. ред. Л. І. Даниленко. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. 68 с.

74. Наход С. А. SWOT-аналіз інклюзивного освітнього середовища як орієнтир підготовки студентів соціально-педагогічного профілю. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. 2020. № 2. С. 171–177.

75. Оржель О. Інновації у вищій освіті: навчання через служіння. *Continuing Professional Education: Theory & Practice*. 2022, Vol. 70 Issue 1, p. 76–81.

76. Оржель О. Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти: теоретико-концептуальні засади, цільові групи, виміри та індикатори: монографія / О. Оржель, М. Бойченко, О. Петроє, С. Цимбалюк, Н. Шофолова; за ред. О. Оржель. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2024. 122 с.

77. Оржель О. Сучасні підходи до оцінювання студента як чинник підвищення якості вищої освіти. *Problems and prospects of higher education system development in modern society: monograph* / Н. Lebedynets, V. Levkulych, V. Muromets, O. Orzhel, O. Palamarchuk, V. Riabchenko, N. Salnikova, Yu. Skyba, K. Tryma, N. Fialko, L. Chervona. Sofia: VUZF Publishing House “St. Grigorii Bogoslov”, 2020. pp. 188, illus., tabs., bibls. С. 126–144.

78. Оржель О. Ю. У пошуку терміну для найменування інтелектуального та документального доробку Болонського процесу. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*. 2019. № 2 (8). С. 3–13.

79. Основи інклюзивної освіти. Навчально-методичний посібник:/ за заг. ред. А. А. Колупаєвої. Київ : «А. С. К.», 2012. 308 с.

80. Отич О. М. Формування інноваційної інфраструктури закладу вищої освіти як педагогічна проблема. *Імідж сучасного педагога*. 2023. Вип. 1 (208). С. 11–15. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2023-1\(208\)-11-15](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2023-1(208)-11-15).

81. Отич О.М. Основні форми професійного розвитку науково-педагогічних працівників в Україні. *Водний транспорт: Збірник наукових праць*. 2021. Випуск 3(34). С. 107–116.

82. Отич О., Оржель О. Інклюзія у вищій освіті під час війни: національний рівень регулювання та стратегічні цілі розвитку. *Проблеми освіти*. 2023. (2(99), 60–71. <https://doi.org/10.52256/2710-3986.2-99.2023.04> URL : <https://imzo-journal.org.ua/index.php/journal/article/view/110>

83. Оржель О. Ю., Отич, О. М. Соціальний вимір ЄПВО як стратегія посилення інклюзивності вищої освіти. *Імідж сучасного педагога*. 2024. № 2 (215), 79–87. URL: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-2\(215\)-79-87](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-2(215)-79-87)

84. Отич О., Оржель, О. Інклюзивна інфраструктура університету як чинник безбар'єрності вищої освіти. *NewInception*. 2024. 1–2 (15–16), 36–47. <https://doi.org/10.58407/NI.24.1-2.3> URL: <https://newinception.com.ua/index.php/newinception/article/view/135>

85. Отич О. М. Розвиток інклюзивної інфраструктури університету як механізм забезпечення безбар'єрності вищої освіти. *Збірник наукових праць Міжнародної конф. «Інноваційні технології підготовки кадрів для промисловості та транспорту»* 25–26.04.2025 р., м. Дніпро. Дніпро : НТУ «ДП». 2025. С. 266–273.

86. Патра С. Університет «Україна» долучився до важливого проєкту. URL: <https://gurt.org.ua/news/informator/82539/> (дата звернення 23.04.2023).

87. Перепелюк І. Р., Микитейчук Х. І., Олійник Р. В. Організація інклюзивного освітнього середовища як проблема психолого-педагогічних досліджень. *«Young Scientist»*. 2019. № 7.1 (71.1). С.59–63.

88. Перхун Л. В. Формування особистості дитини у системі інклюзивної освіти Франції : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / МОН України, ДДПУ ім. Івана Франка. Дрогобич, 2017. 25 с.

89. Пірен М. І. Публічна політична діяльність : навч. посіб. Київ : НАДУ, 2009. 288 с.

90. Положення про організацію освітнього процесу у КНУ ім. Т. Шевченка. URL: http://nmc.univ.kiev.ua/docs/Polozhennia-pro-organizatsiyu-osvitniogo-procesu-11_04_2022.pdf (дата звернення 17.04.2023).

91. Порошенко М. А. Інклюзивна освіта: навчальний посібник. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с.

92. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення 04.03.2023).

93. Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання : Закон України від 05.06.2014 р. № 1324-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1324-18#Text> (дата звернення 04.03.2023).

94. Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг : Закон України від 06.09.2018 р. № 2541-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2541-19#Text> (дата звернення 04.03.2023).

95. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України. Закон України від 19.12.2017 р. № 2249-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2249-19#Text> (дата звернення 01.12.2022).

96. Про внесення змін у додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 р. № 1096 : Постанова КМУ від 14.02.2018 р. №72. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/72-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення 01.12.2022).

97. Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання : Наказ Міністерства освіти і науки України від 01.10.2010 р. № 912. URL:

<https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya> (дата звернення 04.10.2021).

98. Про затвердження плану заходів на 2023–2024 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету міністрів України від 25.04.2023 р. № 372-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372-2023-%D1%80#Text> (дата звернення 04.03.2023).

99. Про затвердження плану заходів на 2025–2026 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 березня 2025 р. № 374-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-2025-%D1%80#Text> (дата звернення 16.07.2025).

100. Про затвердження плану заходів на IV квартал 2022 р. з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету міністрів України від 11.11.2022 р. № 1041-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1041-2022-%D1%80#Text> (дата звернення 12.05.2023).

101. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 р. № 635 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/635-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення 12.06.2023).

102. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n1235> (дата звернення 04.03.2023).

103. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 366-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text> (дата звернення 04.03.2023).

104. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024–2026 роки. Розпорядження Кабінету Міністрів України від червня 2024 р. № 527 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#Text> (дата звернення 16.07.2025).

105. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 р. № 286-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286-2022-%D1%80#n379> (дата звернення 04.03.2023).

106. Проєкт Закону про освіту дорослих від 10.02.2022 р. № 7039. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=7039&conv=9> (дата звернення 12.05.2023).

107. Савчук Д. А., Мельник Ю. Р. Аналіз суспільної системи за допомогою індикаторів соціальної інклюзії. *Головний редактор*. 2019. С. 139.

108. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами. Прийнята Всесвітньою конференцією щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами: доступ і якість. Саламанка, Іспанія, 7–10 червня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text (дата звернення 17.09.2021).

109. Соціальний захист населення України у 2019 році. Статистичний збірник. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/07/zb_szn_2019.pdf (дата звернення 04.03.2023).

110. Соціальний захист населення України у 2021 році. Статистичний збірник. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2022/zb/07/zb_szn_2021.pdf (дата звернення 04.03.2023).

111. Стандартні правила щодо забезпечення рівних можливостей для інвалідів. Резолюція 48/49 Генеральної Асамблеї ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306#Text (дата звернення 04.11.2021).

112. Тамм А. Є., Стецюра Т. П. Інклюзивна освіта як предмет наукових досліджень в сучасній Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. № 1. С. 78–86.

113. Теоретичні основи і механізми розвитку науково-педагогічного потенціалу університетів України у контексті розширення інституційної автономії та в умовах воєнного стану : монографія / Ю. Скиба, О. Жабенко, О. Отич, Г. Чорнойван, О. Ярошенко; за ред. Ю. Скиби. Київ : Інститут вищої освіти НАПН України, 2022. 99 с.

114. Теорія і практика інклюзивної освіти: навчально-методичний посібник / Упорядник К. М. Бондар [2–ге вид., доп.]. Кривий ріг: Проект «Підтримка інклюзивної освіти у м.Кривий Ріг», 2019. 170с.

115. Тимкова В. А. Інклюзивне освітнє середовище у вищій школі України. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна"*. 2018. № 1. С. 99–101.

116. Тимошко Г. М., Гладуш В. А. Розвиток комунікативної компетентності педагогів в умовах інклюзивного освітнього середовища : монографія. Ніжин : Видавець Лисенко М.М., 2023. 192 с.

117. Ферт О.Г. Педагогічні засади діяльності громадських організацій у сфері формування інклюзивної освітньої політики в Україні і Канаді : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Житомирський державний університет ім. І. Франка. Житомир, 2014. 20 с.

118. Фучила О.М. Соціальний вимір у вищій освіті як невід’ємна частина сучасного болонського процесу. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького*. 2021. № 2. С. 74–79.

119. Харківська А. Управління інклюзивною освітою студентів закладів вищої освіти. *Теорія і методика професійної освіти*. 2018. № 15.

URL: <https://jrnls.ivet.edu.ua/index.php/3/article/view/529> (дата звернення 23.04.2021).

120. Хомишин І. Ю. Адміністративно-правове регулювання інклюзивної освіти в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2017. Вип. 28. С. 53–55.

121. Чайковський М. Є. Особливості впровадження інклюзії у вищому навчальному закладі : навч. посіб. для студентів ВНЗ. Хмельницький: Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини "Україна", Хмельниц. ін-т соц. технологій, 2015. 151 с.

122. Чайковський М. Є. Соціально-педагогічна робота з молоддю з особливими потребами в інклюзивному освітньому просторі : монографія. Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини "Україна", Хмельниц. ін-т соц. технологій, Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2015. 435 с.

123. Чайковський М. Є. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 / Луганський національний університет ім. Т. Шевченка. Старобільськ, 2016. 570 с.

124. Чайковський М. Створення інклюзивного освітнього простору ВНЗ як концептуальна основа технології соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2015. № 4. С. 43–51.

125. Черкашин Д.К. Особливості правового регулювання вищої освіти в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Право*. 2015. Вип. 232. С. 112–120

126. Шандра Р. Римське міністерське комюніке: основні положення . Освіта.ua. 18.01.2021. URL: <https://osvita.ua/vnz/reform/79352/> (дата звернення 16.09.2021).

127. Швед М. Основи інклюзивної освіти: підручник. Львів : Український католицький університет, 2015. 360 с.

128. Шевчук Г.Й. Проблеми доступності вищої освіти для осіб з особливими потребами в Україні. «Молодий вчений». 2018. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/1/194.pdf>. (дата звернення 26.02.2021).
129. Шерстюк Р. П., Стойко І. І., Паляниця В. А. Інклюзивна університетська освіта в Україні: реалії і можливості навчання ветеранів війни з особливими потребами. *Questions regarding the problems of higher education : Зб. тез доп., м. Bordeaux, 4–6 берез. 2024 р.* 2024. С. 363–367.
130. Шульга О. С., Царькова О. В. Сахарова К. Система інклюзивної освіти як об'єкт державного управління в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування: зб. наук. пр.* 2019. 2 (41). С. 99–108.
131. Щокань Г. Як працює інклюзія в українських університетах і чого їй бракує. Соцпортал. 16.06.2021. URL: <https://socportal.info/ua/news/yak-realizuiut-inkliuziiu-v-ukrainskikh-universitetakh/> (дата звернення 12.03.2023).
132. Anastasiou D., Kauffmann J. M. A Social Constructionist Approach to Disability: Implications for Special Education. *Exceptional Children*. 2011. V. 77 (№ 3). P. 367–384.
133. Banks, L.M. and Polack, S. (2014), The Economic Costs of Exclusion and Gains of Inclusion of People with Disabilities, International Centre for Evidence in Disability, London, URL: <http://disabilitycentre.lshtm.ac.uk/new-report-economic-costs-exclusion-gains-inclusion-people-disabilities/> (дата звернення 10.04.2021).
134. Baynton D. Disability and the justification of inequality in American history. *The Disability Studies Reader, Routledge, New York, NY*, 2013. P. 17-33.
135. Backup, S., The Price of Exclusion: The Economic Consequences of Excluding People with Disabilities from the World of Work, International Labour Organization, 2009. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/--ifp_skills/documents/publication/wcms_119305.pdf. (дата звернення 23.04.2021).

136. Bührmann A., Bunescu L. Approaches in learning and teaching to promoting equity and inclusion. 2020. URL: <https://www.eua.eu/resources/publications/959:approaches-in-learning-and-teaching-to-promoting-equity-and-inclusion.html> (дата звернення 17.05.2021).

137. Building capacity for inclusive teaching: policies and practices to prepare all teachers for diversity and inclusion. OECD Education Working Paper No. 256. URL: <https://doi.org/10.1787/57fe6a38-en> (дата звернення 16.09.2021).

138. CHARM-EU Good Practices in the field of inclusion and diversity. Final Report. URL: <https://www.charm-eu.eu/toolkit/charm-eu-good-practices-field-inclusion-and-diversity> (дата звернення 22.09.2021).

139. Claeys-Kulik Anna-Lena, Jørgensen Thomas Ekman, Stöber Henriette Diversity, equity and inclusion in European higher education institutions: results from the INVITED project. 2019. URL: <https://www.eua.eu/resources/publications/890:diversity,-equity-and-inclusion-in-european-higher-education-institutions-results-from-the-invited-project.html> (дата звернення 22.09.2021).

140. Communication from the commission to the European parliament, The council, The European economic and social committee and the committee of the regions on a renewed EU agenda for higher education (Brussels, 30.5.2017) URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2017%3A247%3AFIN&qid=1496304694958> (дата звернення 20.09.2021).

141. Communication from the commission to the European parliament, The council, The European economic and social committee and the committee of the regions on a European strategy for universities (Strasbourg, 18.1.2022) URL: <https://education.ec.europa.eu/document/commission-communication-on-a-european-strategy-for-universities> (дата звернення 22.09.2021).

142. Council of Europe Action Plan for Ukraine “Resilience, Recovery and Reconstruction” 2023–2026. Adopted by the Committee of Ministers on 14 December 2022 at the 1452nd meeting of the Ministers’ Deputies. URL:

https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680a96440.
(дата звернення 23.04.2021).

143. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4: Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning Document code: ED. 2016/WS/28. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233137> (дата звернення 19.10.2021).

144. Emmers E., Baeyens D., Petry K. Attitudes and self-efficacy of teachers towards inclusion in higher education. *European Journal of Special Needs Education*. 2020. Vol. 35 No. 2, P. 139–153.

145. Empowering children with disabilities for the enjoyment of their human rights, including through inclusive education. *Present report, submitted pursuant to Human Rights Council resolution 37/20*, the United Nations High Commissioner for Human Rights. 2019. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3791961> (дата звернення 04.10.2021).

146. Equality, diversity and inclusion at universities: the power of a systemic approach. URL: <https://www.leru.org/publications/equality-diversity-and-inclusion-at-universities> (дата звернення 04.03.2021).

147. Equity and inclusion in European higher education systems. 2 April 2022. URL: <https://www.swisscore.org/equity-and-inclusion-in-european-higher-education-systems/> (дата звернення 04.03.2023).

148. Erasmus+ 2023 Annual Report: Supporting 1.3 Million Participants and 32,000 Projects. URL: https://westernbalkans-infohub.eu/documents/erasmus-2023-annual-report-supporting-1-3-million-participants-and-32000-projects/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 16.07.2025).

149. Erasmus+ supported 26,000 projects and 1.2 million learning mobility opportunities in 2022, annual report shows. URL: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/news/2022-support-presented-in-latest-annual-report> (дата звернення 16.07.2025).

150. Erasmus+ supported almost 19,000 projects in 2021, shows annual report. URL: https://erasmus-plus.ec.europa.eu/news/erasmus-supported-almost-19000-projects-in-2021-shows-annual-report?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 16.07.2025).

151. Erasmus+. Annual report 2020. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020. 122 p. URL: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/resources-and-tools/statistics-and-factsheets> (дата звернення 23.04.2021).

152. European Agency for Development in Special Needs Education (2012), Profile of Inclusive Teachers, European Agency for Development in Special Needs Education, Odense, URL: <https://www.european-agency.org/resources/publications/special-needs-education-country-data-2012>. (дата звернення 10.05.2021).

153. European Commission / EACEA / Eurydice, 2024. The European Higher Education Area in 2024: Bologna Process Implementation Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/54542f20-1986-11ef-a251-01aa75ed71a1/language-en> (дата звернення 16.07.2025).

154. European Commission/EACEA/Eurydice. The European Higher Education Area in 2018: Bologna Process. Implementation Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2018. 332 p.

155. European Universities Erasmus+ call 2023: results. URL: <https://education.ec.europa.eu/document/european-universities-erasmus-call-2023-results> (дата звернення 16.07.2025).

156. European University Initiative: transforming higher education in Europe. URL: <https://civis.eu/storage/files/europeanuniversities-factsheet-updated-june-2024-en.pdf> (дата звернення 16.07.2025)

157. Implementation guidelines – Erasmus+ and European Solidarity Corps Inclusion and Diversity Strategy. URL: <https://erasmus->

plus.ec.europa.eu/sites/default/files/2021-09/implementation-inclusion-diversity_apr21_en.pdf (дата звернення 16.07.2025)

158. Inclusion Buddy Program. Universiteit Utrecht. URL: <https://www.uu.nl/en/education/inclusion/get-involved/get-involved-in-inclusion-as-a-student> (дата звернення 14.09.2021).

159. Inclusion Traineeship for Refugees. Universiteit Utrecht. URL: <https://www.uu.nl/en/education/inclusion/inclusion-traineeship> (дата звернення 12.09.2021).

160. Institutional Gender Action Plan (Athena SWAN). Trinity College Dublin. URL: <https://www.tcd.ie/slscs/equality-diversity-inclusion/> (дата звернення 17.09.2021).

161. Jørgensen Thomas Ekman, Claeys-Kulik Anna-Lena Universities' Strategies and Approaches towards Diversity, Equity and Inclusion. 2018. URL: <https://www.eua.eu/downloads/publications/universities-39-strategies-and-approaches-towards-diversity-equity-and-inclusion.pdf> (дата звернення 22.09.2021).

162. Kemper, A., Stolarick, K., Milway, J. B. and Treviranus, J. Releasing Constraints: Projecting the Economic Impacts of Increased Accessibility in Ontario, *Martin Prosperity Institute*. 2010. URL: <http://martinprosperity.org/wp-content/uploads/2010/06/Releasing-Constraints-Economic-Impacts-of-Increased-Accessibility-in-Ontario.pdf>. (дата звернення 09.09.2021).

163. Key findings of the CHARM-EU inclusiveness survey. Final Report. URL: <https://www.charm-eu.eu/toolkit/key-findings-charm-eu-inclusiveness-survey> (дата звернення 23.04.2021).

164. London Communiqué. Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world, 2007. URL: <http://ehea.info/pageministerial-declarations-and-communiques>. (дата звернення 17.09.2021).

165. Metts R. L. Disability Issues, Trends, and Recommendations for the World Bank (Full Text and Annexes). *World Bank, Washington, 2000..* URL:

<http://documents.worldbank.org/curated/en/503581468779980124/pdf/multi0page.pdf>. (дата звернення 22.07.2021).

166. Monsen J. J., Ewing D. L., Kwoka M. Teachers' attitudes towards inclusion, perceived adequacy of support and classroom learning environment. *Learning Environments Research*. 2014. Vol. 17 No. 1, P. 113–126.

167. Moore R., Mao Y., Zhang J., Clarke K. Economic burden of illness in Canada. *Chronic Diseases and Injuries in Canada*. 1997, Vol. 18 No. 2, P. 1F.

168. Moríña A., Carballo R. The impact of a faculty training program on inclusive education and disability. *Evaluation and Program Planning*. 2017. Vol. 65. P. 77–83.

169. Orzhel O., Tryma K. On the growing social role of universities under knowledge society. *Proceedings of the International Scientific Conference "Society. Integration. Education"*, May 22–23, 2020. Rezekne, Latvia. 182–194.

170. Pan-European cooperation between university alliances continues. August 15, 2022. URL: https://www.euchems.eu/newsletters/university-alliances/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 16.07.2025).

171. Paper commissioned for the 2020 Global Education Monitoring Report, Inclusion and education. URL: <https://en.unesco.org/gem-report/report/2020/inclusion> (дата звернення 22.09.2021).

172. Paris Communiqué. EHEA ministerial conference. Paris, 2018. European Higher Education Area website. URL: <http://ehea.info/page-ministerialdeclarations-and-communiques> (дата звернення 04.10.2021).

173. Política social i accés a la universitat (PSAU) – UB/ URL: <https://www.ub.edu/educacio> (дата звернення 04.10.2021).

174. Rome Ministerial Communiqué 19 November 2020. URL: https://ehea2020rome.it/storage/uploads/5d29d1cd-4616-4dfe-a2af-29140a02ec09/BFUG_Final_Draft_Rome_Communique-link.pdf (дата звернення 23.09.2021).

175. Saloviita T. Attitudes of teachers towards inclusive education in Finland. *Scandinavian Journal of Educational Research*. 2018. Vol. 64 No. 2. P. 270–282.
176. Siri A., Leone C., Bencivenga R. Equality, Diversity, and Inclusion Strategies Adopted in a European University Alliance to Facilitate the Higher Education-to-Work Transition. *Societies*. 2022. №12. P. 140.
177. Sniatecki J. L., Ashton J. R., Perry H. B., Snell L. H. Positive aspects of disability among college students. *Journal of Research in Innovative Teaching & Learning*, 2019. Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. URL: <https://doi.org.proxy.esmt.org/10.1108/JRIT-09-2019-0069> (дата звернення 11.04.2021).
178. Social dimension in higher education. The Ministerial Goals. European Higher Education Area and Bologna Process. URL: <http://www.ehea.info/page-social-dimension> (дата звернення 15.09.2021).
179. Štemberger T., Kiswarday V.R. Attitude towards inclusive education: the perspective of Slovenian preschool and primary school teachers. *European Journal of Special Needs Education*. 2018. Vol. 33 No. 1, P. 47–58.
180. Stimulation Fund Diversity and Inclusion. Universiteit Utrecht. URL: <https://www.uu.nl/en/education/centre-for-academic-teaching/stimulation-fund-diversity-and-inclusion> (дата звернення 06.12.2022).
181. Stoeber H., Morrisroe A. Higher Education diversity strategies for migrant and refugee inclusion. September 2021. URL: https://www.eua.eu/downloads/publications/university-atlas-of-inclusion_eng.pdf (дата звернення 01.12.2022).
182. Strategy for Diversity and Inclusion. Trinity College Dublin. URL: <https://www.tcd.ie/media/tcd/equality/pdfs/strategyfordiversityandinclusion.pdf> (дата звернення 06.12.2022).
183. Support Programme for refugee and people from conflict zones. Universitat de Barcelona. URL: <https://www.solidaritat.ub.edu/refugees/?lang=en> (дата звернення 04.12.2022).

184. The Strength through Diversity: Education for Inclusive Societies. URL: <https://www.oecd.org/education/strength-through-diversity/> (дата звернення 10.12.2022).
185. Tirana Communiqué. TIRANA EHEA MINISTERIAL CONFERENCE 29–30 MAY 2024. URL: <https://eha.info/Download/Tirana-Communique.pdf> (дата звернення 16.07.2025).
186. Tompa E., Mofidi, A., Jetha, A., Lahey, P. and Buettgen, A. «Development and implementation of a framework for estimating the economic benefits of an accessible and inclusive society». 2021. URL: <https://www.emerald.com.proxy.esmt.org/insight/content/doi/10.1108/EDI-07-2020-0186/full/html> (дата звернення 02.10.2022).
187. Towards equity and inclusion in higher education in Europe. Eurydice report. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2022. 03.08.2022. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/publications/towards-equity-and-inclusion-higher-education-europe> (дата звернення 22.09.2022).
188. Towards the Inclusive University of the Future. CHARM-EU. URL: <https://www.charm-eu.eu/towards-inclusive-university-future> (дата звернення 14.09.2022).
189. Trinity Law School Equality, Diversity and Inclusion. Trinity College Dublin. URL: <https://www.tcd.ie/law/equality-diversity-inclusion/index.php> (дата звернення 13.09.2022).
190. Ukrainian students. Education. Inclusion. UU. URL: <https://www.uu.nl/en/education/inclusion/ukrainian-students> (дата звернення 12.03.2023).
191. UNESCO World Higher Education Conference 2022. URL: <https://www.unesco.org/en/higher-education/2022-world-conference> (дата звернення 11.03.2023).
192. Universitat de Barcelona. URL: <https://web.ub.edu/en/web/ub/>; CHARM-EU Good Practices in the field of inclusion and diversity. Final Report.

URL: <https://www.charm-eu.eu/toolkit/charm-eu-good-practices-field-inclusion-and-diversity> (дата звернення 27.09.2021).

193. Universiteit Utrecht. EDI Programme. URL: <https://www.uu.nl/en/organisation/equality-diversity-inclusion/about/edi-programme> (дата звернення 26.09.2021).

194. Will M. C. Education children with learning problems: A shared responsibility. *Exceptional Children*. 1986. № 52. P. 411–415.

195. Working group on social dimension 2012-2015. European Higher Education Area and Bologna Process. URL: <http://www.ehea.info/cid104392/wg-social-dimension-2012-2015.html> (дата звернення 07.10.2021).

196. Kozulia V. Global and European instruments as the normative basis for inclusion in higher education. *Österreichisches Multiscience Journal* (Innsbruck, Austria). VOL. 1, No. 44(2021). November 11, 2021. C.24–27. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5676350>

ДОДАТКИ

Додаток А

Перелік документів нормативно-правової бази ЄС з питань імплементатії політики інклюзії в системі вищої освіти

1. Загальна декларація прав людини. Прийнята резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року.
2. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14.12.1960.
3. Декларація про права інвалідів прийнята Генеральною Асамблеєю ООН від 09.12.1975.
4. Конвенція про права дитини від 20.11.1989.
5. Стандартні правила щодо забезпечення рівних можливостей для інвалідів. Резолюція 48/49 Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1993.
6. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами. Прийнята Всесвітньою конференцією щодо освіти осіб з особливими освітніми потребами: доступ і якість. Саламанка, Іспанія, 7–10 червня 1994 року.
7. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006 (ратифікована Законом України від 16.12.2009 р. № 1767-VI).
8. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979.
9. Європейська соціальна хартія (ратифікована Законом України від 14.09.2006 р. № 137-V)
10. До зони європейської Вищої освіти: Комюніке зустрічі європейських міністрів освіти; Прага, 19 травня 2001 року.

11. Загальноєвропейський простір освіти – досягнення мети: Комюніке Конференції європейських міністрів освіти; Берген, 19–20 Травня 2005 року.
12. London Communiqué. Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world, 2007.
13. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4: Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning Document code: ED. 2016/WS/28.
14. Communication from the commission to the European parliament, The council, The European economic and social committee and the committee of the regions on a renewed EU agenda for higher education (Brussels, 30.5.2017)
15. Paris Communiqué. EHEA ministerial conference. Paris, 2018. European Higher Education Area website.
16. Rome Ministerial Communiqué 19 November 2020.
17. Communication from the commission to the European parliament, The council, The European economic and social committee and the committee of the regions on a European strategy for universities (Strasbourg, 18.1.2022)
18. Council of Europe Action Plan for Ukraine “Resilience, Recovery and Reconstruction” 2023–2026. Adopted by the Committee of Ministers on 14 December 2022 at the 1452nd meeting of the Ministers’ Deputies.
19. Tirana Communiqué. TIRANA EHEA MINISTERIAL CONFERENCE 29–30 MAY 2024.

**Перелік документів вітчизняної нормативно-правової бази з
імплементції політики інклюзії у вищій освіті**

1. Конституція України. Закон України від 28.06.1996. (ред. 01.01.2020).
2. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII.
3. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII.
4. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 р. № 875-XII
5. Про реабілітацію осіб з інвалідністю : Закон України від 6 жовтня 2005 року № 2961-IV
6. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 р. № 366-р.
7. Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 р. № 286-р.
8. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024–2026 роки : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р. № 527-р.
9. Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання : Закон України від 05.06.2014 р. № 1324-VII.
10. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України. Закон України від 19.12.2017 р. № 2249-VIII.
11. Про внесення змін до деяких законів України щодо доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг : Закон України від 06.09.2018 р. № 2541-VIII.

12. Про внесення змін у додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 р. № 1096 : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2018 р. № 72.

13. Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у закладах вищої освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 р. № 635

14. Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання : Наказ Міністерства освіти і науки України від 01.10.2010 р. № 912.

15. Про затвердження плану заходів на IV квартал 2022 р. з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету міністрів України від 11.11.2022 р. № 1041-р.

16. Про затвердження плану заходів на 2023–2024 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету міністрів України від 25.04.2023 р. № 372-р.

17. Про затвердження плану заходів на 2025–2026 роки з реалізації Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 березня 2025 р. № 374-р.

Додаток В

Результати оцінювання імплементації політики інклюзії в систему вищої освіти країн-членів ЄС [185]

Країна	Принципи										Загальний бал
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Бельгія (фр.)	+++	++++	++	+++	+++	++	+	++	0	0	20
Бельгія (нім.)	0	0	+	+	0	+	++	+	0	0	6
Бельгія (нід.)	+	+++	+	++	++	+	++	++++	0	++	18
Болгарія	++	0	+	+	+	++	+	+	++	0	11
Чехія	++++	0	++	++++	+++	++	++	++	++	++	23
Данія	0	++	++	++++	++	+++	0	++	0	0	16
Німеччина	+	+++	+	+++	+	+++	+	+	0	0	14
Естонія	++++	++	+++	++++	++++	+	++	+++	++	0	25
Ірландія	+++	+++	0	++	+	+	++	+	+	0	14
Греція	+++	0	0	+	+++	++	++	++	0	++	15
Іспанія	+++	++++	++++	++	+++	++	+++	++	0	++	25
Франція	++	+	+++	++++	++++	+++	++	++++	++	0	25
Хорватія	+++	0	0	+++	0	+++	++	+	++	++++	18
Італія	+++	++++	+++	++	+++	+++	++++	++	++++	0	28
Кіпр	++	0	+++	+	+++	+++	+	++	0	0	15
Латвія	+	+	0	+	+	+	0	+	0	++	8
Литва	++++	+++	+	+++	+++	+	+	+	0	0	17
Люксембург	0	+	++	++	++	+++	0	+	0	0	11
Угорщина	+++	++	+	++++	+	++	0	+	0	0	14
Мальта	+++	+++	++++	+++	++	+++	++	++	+	++	25
Нідерланди	++	0	++	++++	+	++	+	++++	++	0	18
Австрія	+++	+	++	+++	+++	+++	+	+++	+	0	21
Польща	++++	+++	+	++++	+++	++	++	+	0	0	20
Португалія	++++	+++	++	++	++	+++	0	++	+	0	19
Румунія	+++	+	+++	++++	+++	+++	+++	++	++	0	24
Словенія	+++	+++	+	+++	+	++	+++	+++	+	0	20
Словаччина	+	0	+	++	+	+	+	++	0	0	9
Фінляндія	++++	++++	++	+++	++	+++	+	+++	+	++++	27
Швеція	++++	+++	++	++++	+++	++	++	+	++++	0	25
Албанія	+	0	+	+++	++	0	0	0	0	0	7
Боснія та Герцеговина	0	+	+	0	0	+	0	0	0	0	3
Швейцарія	+++	+	+++	++++	+++	0	+++	++	0	0	19
Ліхтенштейн	+	++	0	0	+	+	0	+	0	0	6
Чорногорія	0	+	+	+	0	+	+	0	0	0	5
Північна Македонія	+++	0	+	+++	++	++	0	+	+	0	13
Норвегія	+++	+++	+++	++	++	+++	+++	+++	0	++	24
Сербія	++++	0	+	++	+	++	0	0	0	++	12
Туреччина	+++	+++	+	+++	+++	0	0	++	0	0	15
Загальна кількість балів	91	65	62	97	76	73	51	68	27	24	635

Виконання принципів:

- ++++ всі критерії виконано (4 бали)
- +++ більшість критеріїв виконано (3 бали)
- ++ деякі критерії виконано (2 бали)
- + кілька критеріїв виконано (1 бал)
- 0 не виконано жодного критерію (0 балів)

**SWOT-аналіз імплементації інклюзивного освітнього середовища
в системі вищої освіти України**

Сильні сторони	Слабкі сторони
<ul style="list-style-type: none"> – реалізація демократичних основ громадського устрою (забезпечення права особи з ООП на освіту, її зміст і вибір установи, яка надає освітні послуги); – наявність безбар'єрного фізичного і психологічного середовища освітнього закладу; – полісуб'єктність освітнього простору (різновекторність супроводу освітніх процесів; – наявність реальних умов соціалізації, соціальної адаптації та інтеграції осіб з ООП); – забезпечення доступності різних ресурсів освітнього середовища для всіх студентів; – мінімізація дискримінації та соціальних стереотипів, виникнення нових векторів професійного розвитку фахівців, які працюють з молоддю з ООП; – забезпечення справжньої індивідуалізації освітнього процесу; розширення можливостей професійної орієнтації та працевлаштування молоді з ООП; – створення умов для формування моральних якостей і соціального інтелекту всіх студентів; – формування в суспільстві навичок толерантності, поваги до молоді з ООП. 	<p>Змістово-функційні та організаційні аспекти, що визначають діяльність фахівців, які працюють з молоддю з ООП у напрямі їхньої професійної підготовки.</p>
Можливості	Загрози
<ul style="list-style-type: none"> – підготовка соціальної спільноти до прийняття людей з ООП на професійних місцях; – поява експериментальних закладів інклюзивної вищої освіти, які впроваджують практики інклюзивного освітнього середовища; – залучення засобів масової інформації до роботи з формування позитивного іміджу інклюзивної освіти; – зацікавленість соціальної спільноти, батьків осіб з ООП, представників громадських об'єднань, фахівців, що надають освітні послуги цим дітям та молоді (вчителі-дефектологи, корекційні педагоги, соціальні педагоги, психологи) у підготовці фахівців, які забезпечують якість інклюзивної освіти. 	<ul style="list-style-type: none"> – несформованість нормативно-правової бази, що регламентує всі аспекти інклюзивної освіти у системі вищої освіти; – необізнаність суспільства щодо змін у системі освіти, недостатня інформованість потенційних і реальних споживачів освітніх послуг; – відсутність системи послідовної роботи, спрямованої на підтримку інклюзивної освіти; – несформованість моделі соціально-професійного партнерства фахівців соціально-педагогічного профілю і батьків дітей з ООП у справі подальшого навчання учня у закладах вищої освіти; – відсутність адаптованої моделі організації інклюзивної освіти у ЗВО; – проблеми практичної організації інклюзивного середовища у ЗВО (неготовність науково-педагогічних працівників (НПП) до реалізації інклюзивної освіти студентами з ООП); – соціально-психологічна проблема адаптації та соціалізації осіб з ООП у студентському середовищі, загроза неприйняття їх до колективу, відсутності толерантності з боку здорових студентів та їхніх батьків).

**Приклад Типової структури Стратегії (Концепції)
імплементації політики інклюзії у закладах вищої освіти**

Розділ 1. Нормативно-правова база, цілі та основні завдання Концепції

Розділ 2. Деталізація етапів впровадження інклюзивної освіти в ЗВО:

2.1 Нормативно-правове забезпечення

2.2 Навчально-методичне забезпечення та навчально-виховний процес

2.3 Забезпечення доступності освітнього середовища

2.4 Забезпечення інституційних змін у ЗВО

2.5 Підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників

Розділ 3. Фінансове забезпечення

Розділ 4. Перелік виконавців Концепції

Розділ 5. Перелік заходів реалізації Концепції із визначенням виконавців

Розділ 6. Поетапний план реалізації заходів у межах Концепції
(із визначенням відповідальних і термінів виконання заходів)

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Козуля В. М. Інклюзивне освітнє середовище: сутність та особливості. *Молодь і ринок*. 2020. №5. С. 131–136. URL: <http://mir.dspu.edu.ua/article/view/216352>

2. Козуля В. М., Скиба Ю. А. SWOT-аналіз інклюзивного освітнього середовища вітчизняних університетів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5 : Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2020. Вип. 78. С. 110–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_5_2020_78_26

3. Козуля В., Скиба Ю. Еволюція підходу до імплементації політики інклюзії у комюніке конференцій міністрів країн-учасниць Болонського процесу. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2023. № 91. С. 123–126. URL: <https://chasopys.ps.npu.kiev.ua/archive/91/25.pdf>

4. Kozulia V. Global and European instruments as the normative basic for inclusion in higher education. *Österreichisches Multiscience Journalal (Innsbruck, Austria)*. VOL 1, No44(2021). November 11, 2021. С.24–27. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5676350>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Козуля В. М. Дефініційний аналіз поняття «інклюзії». *Особистість студента та соціокультурне середовище університету в суспільному контексті: зб. наук. праць IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 трав. 2020 р.)*. Київ, 2020. С. 54. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2020/07/IV_Vseukr.konf_18-05-2020_Zbirnyk.pdf

2. Козуля В. М. Глобальні та європейські документи як нормативне підґрунтя інклюзії у вищій школі. *The VIII International Science Conference*

«*Impact of modernity on science and practice*», Madrid, Spain. April 6–7, 2021, C.110. URL: <https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2021/04/VIII-Conference-Impact-of-modernity-on-science-and.pdf>

3. Козуля В. М. Концептуальні засади імплементації політики інклюзії у вітчизняному просторі вищої освіти. *ELA Conference European Dimension of Education in future Ukraine. Конференція ELA Європейський вимір освіти в Україні майбутнього. (ELA Conference, Київ-Львів, 18-20 грудня 2025 року)*